

А. ЧЎРАЕВ, Р. ИБРАГИМОВА

ГЕОГРАФИЯ

(ФАЪОЛИЯТИ ИНСОН)

Китоби дарсӣ барои синфи

11

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия кардааст**

**ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
2015**

ББК-28. 6 Я 72+74. (262. 86)

А-20

А-20. А. Қўраев, Р. Ибрагимова. **География (Фаъолияти инсон).** Китоби дарсӣ барои синфи 11-ум. Душанбе, Маориф, 2015. 176 саҳ.

Ҷадвали истифодаи иҷравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли таҳсил	Охири соли таҳсил
1					
2					
3					
4					
5					

ISBN 978-99947-1-344-8

© «Маориф», 2015
Моликияти давлат

МУҚАДДИМА

Ҳанӯз аз замони олимони Юнони бостон Эратосфен ва Батлимуc (Птолемей) то ба имрӯз география тӯли зиёда аз ду ҳазор сол барои инсоният содиқона хидмат расонд ва кумак кард, то одамон муҳити атрофро беҳтар донанд, дарк бикунанд, сарватҳои онро барои беҳбудии зиндагӣ истифода кунанд. Дар тӯли ин муддат география вазифаи «тавсифи Замин»-ро ба зимма дошт ва бо пешрафти он ҳудуди муҳити зист васеъ шуд. Ин илм далелҳои зиёдро фароҳам овард, ба тартиб даровард ва як соҳаи муҳими дониш – география («гео» – замин, «графо» – менависам)-ро барои одамон пешниҳод кард. Ин доираи фаъолият робитаи мутақобилаи инсон ва табиат, ҷамъият ва муҳити зиндагии он буд.

*Расми 1. Эратосфен
(276-194 то милод)*

*Расми 2. Батлимуc
(160-90)*

Дастовардҳои бузурги Эратосфен ва Птолемейро дар соҳаи илми география номбар кунед.

Табдил ёфтани география ба илм ошкор сохт, ки агарчи қисмҳои таркибии табиат ва ҷамъият байни худ таъсири мутақобиладоранд, ба ҳамдигар таъсири амиқ мерасонанд, аммо ҳар яки онҳо ба қонунҳои хос итоат мекунанд ва инкишоф меёбанд. Дар натиҷаи фароҳам омадани маълумоти гуногун география ба соҳаҳои мухталиф тақсим шуд. Бори нахуст олими машҳури рус, асосгузори донишгоҳи Маскав М. Ломоносов пешниҳод кард, ки географияи иқтисодӣ ҳамчун равияи нави илмӣ тадқиқ карда шавад. А. Гумболдт дар нимаи аввали асри XIX географияи

табииро ба соҳаи махсуси илмҳои географӣ чудо кард. Асосгузори мактаби географӣ дар донишгоҳи Маскав Д. Анучин (1843-1923) буд ва бори нахуст кафедраи географияро ташкил кард. Соли 1929 аз тарафи олими барҷастаи рус Н. Баранский дар ДДМ ба номи М. Ломоносов кафедраи географияи иқтисодӣ ва пас аз панҷ сол олими дигари намоёни рус И. Витвер кафедраи географияи иқтисодии мамлакатҳои хориҷиро таъсис кард. Минбаъд онҳо обрӯю эътибори калон пайдо карда, шогирдони зиёдеро ба камол расониданд.

*Расми 3.
М. Ломоносов (1711-1765)*

*Расми 4.
Н. Баранский (1881-1963)*

Дар ташаккул ва инкишофи илми география садҳо саёхатчиёну тадқиқотчиён ва олимони сахм гузоштаанд. Донишмандони илми география барои ҳар сокини сайёра зарур аст, зеро тавассути омӯзиши ин фан шахс метавонад бо хусусиятҳои кишвари худ ва кишварҳои дигар шинос шавад.

§ 1. ГЕОГРАФИЯ ВА ҶАҶОНШИНОСӢ

Шумо пештар якчанд бахши географияро омӯхта, бо конунҳои инкишоф, тараққиёт ва ҷойгиршавии унсурҳои комплексҳои табиӣ ва истехсолии ҷаҳон ва мамлакати худ шинос шудед. Фанни география аз шоҳаҳои гуногун иборат аст, ки ҳар кадоми он хусусиятҳои хоси худро дошта, унсурҳои гуногуни ин илмро меомӯзанд. Масалан географияи диалектикӣ ва ё фолклорӣ – доираи фаъолияти илми лингвистика (забоншиносӣ) ва ё географияи тиб доираи фаъолияти табибон, географияи варзиш илми варзишшиносро меомӯзад, вале иншооти варзишӣ ин муҳити географии одамон мебошад. Дар рафти таҳаввули илми география на танҳо муносибат бо мавзӯи баҳси он, балки хосияти омӯзиши конунҳои он тағйир ёфт.

Агар ба географияи иҷтимоӣ назар андозем, пас дар замони мо онро бе ҳамроҳ кардани географияи сиёсӣ, фарҳангӣ, молия, сармоя, рекреатсионӣ, тиб, ҳарбӣ, бозори хидмат ва ғайра тасаввур кардан мумкин нест. Махсусан ҳангоми таҳқиқот унсурҳои географияи сиёсӣ: ҳуқуқи давлат оид ба сарҳад, мақоми давлат, тақсмоти маъмури ҳар як давлат истифода бурда мешаванд. Пешрафту тақомули географияи аҳоли ва иҷтимоӣ бо ҳаёти ҷамъияти алоқаи зич доранд ва онҳо дар якҷоягӣ ба идеология, фалсафа, сиёсат ва паҳлуҳои гуногуни фарҳанг таъсир мерасонанд. Географияи сиёсӣ ҳамчун фан таърихи қадима дорад. Таърифҳои фанни мазкур, ки географҳои маъруф додаанд, ба ҳам монанд буда, аз онҳо чунин хулоса бармеояд: ин илм ҳаёти сиёсии ҷомеа ва алоқаҳои мутақобилаи байни омилҳои географӣ ва равандҳои сиёсиро меомӯзад. Соҳаи географияи сиёсӣ масъалаҳои тақсмоти марзии байнидавлатӣ ва байниэтникӣ, сохти сиёсӣ-маъмури ва федерализми сиёсӣ, муносибатҳои мутақобилаи байни пойтахт ва музофот, ҷобачогузори қувваҳои сиёсӣ дар маърақаҳои интихобот (географияи электоралӣ) ва ғайраро дар бар мегирад.

Соҳаи геополитика дар асри XX ба яке аз шоҳаҳои машҳури географияи сиёсӣ табдил ёфт. Дар охири асри XX илми геополитика, ки чандин даҳсола фаромӯш шуда буд, боз ба олами илму сиёсат баргашт.

География (Фаъолияти инсон), ки дар синфи XI омӯхта мешавад, яке аз бахшҳои муҳими илми география буда, омӯзиши ҳодисаҳои сиёсӣ-иҷтимоиро дар бар мегирад ва дар он фаъолияти инсон дар маркази омӯзиш ва таҳқиқ хоҳад буд. Бинобар ин он аз ҷумлаи фанҳои ҷамъиятӣ-географӣ махсуб меёбад.

География (Фаъолияти инсон) бештар ба омӯзиши объектҳои харитаи сиёсии ҷаҳон, гурӯҳбандии мамлакатҳо аз рӯи меъёри дараҷаи инкишофи иқтисодию иҷтимоӣ, сарчашмаҳои маълумоти оморӣ оид ба шумораи аҳоли, қонунҳои ҷойгиршавии аҳоли, сиёсати демографӣ ва таърихи фарҳанги миллию динии аҳоли ва географияи шаҳрҳо равона шудааст.

Ин фан тақсими ҳудудҳо, гурӯҳбандии мамлакатҳо ва хусусиятҳои ҷойгиршавии аҳоли, фарҳанги аҳоли, хусусиятҳои ҷойгиршавии шаҳрҳо ва деҳотро меомӯзад.

Дар адабиёти хориҷӣ ин фанро «Географияи фаъолияти инсон» мегӯянд. Иқтисодчиён-географҳо паҳншавӣ ва фаъолияти одамонро дар минтақаҳои ҷаҳон ба таври комплексӣ меомӯзанд. Бинобар ин ҷиҳатҳои фарҳанг, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва экологӣ, ки ба ин фан иртибот доранд, низ мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Аммо муҳимтарин вазифаи ин соҳаи география муайян кардани фарқи байни ҳудуди минтақаҳо (дистропорсия) ва ҷойгиршавии онҳо мебошад. Яъне мавзӯи асосии ин фан омӯзиши харитаи сиёсии ҷаҳон, кишварҳо, шаҳрҳои калон, агломератсияҳои шаҳрӣ (зичии аҳоли) мебошад.

География (Фаъолияти инсон) илм дар бораи объектҳои харитаи сиёсӣ, гурӯҳбандии мамлакатҳо аз рӯи меъёрҳои шакли идорақунӣ, инкишофи иҷтимоӣ фарҳангӣ, раванди урбанизатсия (шаҳрнишинӣ), маскуншавӣ ва ҷобачоқунонӣ дар деҳот буда, таъсири мутақобилаи аҳоли бо муҳити зистро меомӯзад.

География бо дигар илмҳои ҷамъиятӣ – таърих, сотсиология, этнология, сиёсатшиносӣ, демография ва ғайраҳо робитаи наздик дорад. Чунин робита доираи илми географияро васеъ, бой ва мавзӯи баҳси онро фарроҳу амиктар мегардонад, ки дар натиҷа ба география (Фаъолияти инсон) табдил меёбад.

Баробари тағйир ёфтани сохтори сиёсии давлатҳо шаклҳои иқтисодии онҳо низ тағйир меёбад. Ин тағйирёбиҳо ҳар сари чанд вақт дар ҷаҳон рух медиҳанд. Аз ин сабаб омӯзиши тарафҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мамлакатҳои ҷаҳон аҳамияти калон дорад.

Дар шароити гузариши Тоҷикистони соҳибистиклол ба иқтисоди бозоргонӣ, робитаҳои сиёсӣ фарҳангӣ бо мамлакатҳои ҷаҳон вусъат ёфта, ҳар як шаҳрванди ҷумҳурӣ, хусусан мутахассисон дар баробари ҷаҳонбинии сиёсӣ ва иқтисодию географӣ бояд аз вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии давлатҳои хориҷӣ огоҳии

бештар дошта бошанд. Аз ин рӯ фанни мазкур дар синфи XI ҳамаи муассисаҳои таҳсилоти умумӣ омӯхта мешавад, ки аз чор қисм иборат аст: харитаи сиёсии ҷаҳон, гурӯҳбандии мамлакатҳо, географияи аҳоли, фарҳанг ва географияи шаҳру деҳот.

Дар қисми харитаи сиёсии ҷаҳон масъалаҳои баррасӣ мешаванд, ки объектҳои харитаи сиёсӣ, сохтори давлатдорӣ ва идоракунии давлатҳо ва омӯзиши минтақаҳои алоҳидаро дар бар мегиранд. Қисми гурӯҳбандии мамлакатҳо тавсифи сиёсии се гурӯҳи кишварҳои ҷаҳонро меомӯзад.

Дар қисми географияи аҳоли ва фарҳангӣ забон ҳамчун васлқунандаи асосии фарҳанг, географияи динҳои ҷаҳонӣ ва таърихи ноҳияҳои фарҳангии ҷаҳон омӯхта мешавад.

Дар қисми чорум масъалаҳо дар бораи шаҳрҳои ҷаҳон, назарияҳои пайдоиши шаҳрҳо ва раванди урбанизатсия ва маскуншавии аҳолии деҳот баррасӣ мешавад.

Савол ва супориш

1. Дар бораи фанни география чиро медонед?
2. Сабаби ба соҳаҳои гуногун тақсим шудани илми географияро чӣ тавр маънидод мекунед?
3. Дар ҷадвал номи саёҳатчиён ва тадқиқотчиён, соли таҳқиқ ва ноҳияҳои таҳқиққардаашонро нависед.

Кӣ? Кихо?	Кай?	Кучоро?

4. Номи олимоне дар рӯ ба рӯи дастовардҳои барои инкишофи илми география нависед.

А) М. Ломоносов	1. Кафедраи географияи хориҷӣ
В) А. Гумболдт	2. Кафедраи географияи иқтисодӣ
С) Н. Баранский	3. Илми географияи иқтисодӣ
Д) Д. Анучин	4. Илми географияи табиӣ
	5. Ташкили мактаби географӣ

	1	2	3	4	5
А					
В					
С					
Д					

5. Умумият ва фарқияти илми география (Фаъолияти инсон)-ро аз дигар илмҳои географӣ муайян кунед.

Умумият	Фарқият

§ 2. МЕТОДҲОИ ТАҲҚИҚОТИ ГЕОГРАФӢ

Методҳои таҳқиқоти ҳар як илм системаи усул ва тарзи дарки қонуниятҳои умумии он ва омӯхтани ашёи мушаххас мебошад.

Ҳангоми омӯзиши география (Ҷаъолияти инсон) методҳои таҳқиқотиеро истифода мебаранд, ки барои системаи илмҳои географӣ ва дигар илмҳои ҷамъиятшиносӣ истифода мешаванд.

Интиҳои дурусти методҳои таҳқиқотӣ барои баланд бардоштани самаранокии онҳо муфиданд. Дар омӯзиши география (Ҷаъолияти инсон) аз ахбори гуногун васеъ истифода мебаранд. Маҳорати дуруст истифода бурда тавонистани ин ё он усули таҳқиқот имкон медиҳад, ки ҷамъоварӣ, баҳодиҳӣ ва таҳлили ахбор хуб ба роҳ монда шавад, инчунин дар заминаи он ахбори сифатан нав ба даст оварда шавад, ки талаботи амалии ҷамъият, аз ҷумла маърифати географиро хуб қонеъ карда тавонад.

Дар омӯзиши фанни география як қатор таҷрибаҳои аз санҷиш гузаштаанд, ки онҳоро методҳои «анъанавӣ» ва «ҷадид» (нав) меноманд. Методҳои ҷадиди таҳқиқотӣ зери таъсири талаботи инқилоби илмию техникӣ ба вуҷуд омадаанд. Ба методҳои анъанавии таҳқиқотӣ методи таърихӣ, харитакашӣ (картографӣ), муқоисавӣ, саҳроӣ, омӯрӣ, ноҳиябандии иқтисодӣ ва ҷанде дигар мансубанд. Ба методи ҷадиди таҳқиқотӣ истифодаи услуби иқтисодӣ-риёзӣ, мушоҳидаҳои фосилавӣ ва кайҳонӣ дохил мешаванд.

Методи таҳқиқоти таърихӣ дар ҳамаи илмҳои ҷамъиятӣ ва табиӣ истифода бурда мешавад. Бо ин метод рафти тағйири дигаргуниҳои иқтисодию иҷтимоӣ дар макону замон ошкор карда мешавад. Зеро дар замон макон хоҷагӣ, аҳоли, тарзи истифодаи захираҳои табиӣ ва қорӣ, инчунин сокиншавии аҳоли тағйир меёбад. Донишҳои географии гузашта барои фаҳмидани географияи имрӯзаи аҳоли ва хоҷагӣ, ҳамзамон барои дурнамои (пешгӯии) тағйироти марзу буми мушаххас ёрӣ мерасонад.

Методи таҳқиқоти харитакашӣ (картографӣ) имкон медиҳад, ки дар харитаҳои умумигеографӣ ва мавзӯӣ объектҳои сершумор сабт карда, ҷойгиршавии байниҳамдигарӣ ва робитаи мутақобилаи онҳо нишон дода шавад. Ин метод дар ҳамаи марҳалаҳои таҳқиқот аз ҷамъоварии маълумоти ибтидоӣ то қоркарди маводди нави илмӣ, ҳамоне ки дар навбати худ «майдони нави ҷаҳиш» мешавад, барои таҳқиқоти минбаъда истифода мешавад. Тартиб додани

харитаҳои гуногуни мавзӯӣ, ки дорои асоси умумигеографӣ (релеф, гидрография, маҳалҳои аҳолинишин ва дигар объектҳо) мебошанд, ғунҷойиши ахборро афзун мегардонад, дорои мазмуни муҳими иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва картографӣ мешаванд. Хулоса, омӯзиши географӣ аз харита оғоз ёфта, маълумоти навини бадастомада боз ба харита сабт мешаванд.

Расми 5. Ҳангоми кашидани нақшаи маҳал ва харитаи географӣ аз кадом воситаҳо истифода мебаред?

Методи муқоисавии таҳқиқот дар тамоми соҳаҳои илмҳои географӣ васеъ истифода мешавад, вале ин танҳо маънои онро надорад, ки ҳодисаҳои воқеаҳои географӣ байни худ муқоисашаванда мебошанд. Балки вазифаи муқоиса аз он иборат аст, ки аломатҳои хосси асосӣ: монандӣ ва тафовут дар иҷтимоӣ ва мардуми марзу бум, дар шаклҳои географии иҷтимоӣ, сокиншавӣ ва робитаи мутақобилаи онҳо муайян карда шавад. Истифодаи ин метод дар омӯзиши мамлакатҳо, ноҳияҳо ва шаҳрҳо дар таълими география пурмаҳсул мебошад. Барои ба ин ҳадаф расидан бояд ҳар як хонанда мамлақати худро хуб донанд, мушкilotи ҷаҳонро нағз дарк кунад, тамоюли инкишофи онҳоро тасаввур карда тавонад.

Методи таҳқиқоти саҳроӣ ва мушоҳидавӣ дар география ҳамеша саҳми назаррас дорад. Ба сабаби инкишофи ҳамкориҳои илмӣ миёни давлатҳо, мавқеи ин методи омӯзиши географӣ торафт қавӣ шуда, густариш меёбад.

Инкишофи сайёҳӣ имконият фароҳам меоварад, ки ҳолати сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ин ё он мамлакат ба мушоҳида гирифта шавад. Тавассути мушоҳидаҳои саҳроӣ ба ҳолати марз, иҷтимоӣ, системаи сокиншавӣ, шаклҳои асосии рушди иҷтимоӣ, шароити зиндагии аҳоли ошноӣ пайдо мешавад.

Методи таҳқиқоти омӯрӣ яке аз воситаҳои муҳим барои

таҳлили вазъи зиндагӣ, аҳоли дар мамлакатҳо, шакли фаъолияти иқтисодӣ ва ҳаётии одамон мебошад. Маълумоти омори рафти инкишофи иқтисодию иҷтимоиро таҷассум ва инъи-кос мекунад.

Методи ноҳиябандии иқтисодӣ имкон медиҳад, ки робитаи мутақобила дар таносуби иҷтимоию иқти-содии қисмҳои алоҳидаи мамлакатҳо ошкор ва та-хассуси онҳо дар ин ё он соҳаи иҷтимоӣ муайян карда шавад. Ноҳиябандӣ имконият фароҳам меоварад, ки вобаста ба тахассуснокшавӣ ба шароити табию иҷтимоӣ бо харчи ками кор ва маблағгузорӣ фоидаи бештар ба даст оварда шавад.

Методи иқтисодӣ-риёзӣ (математикӣ)-и таҳқиқот баъди солҳои 60-уми асри гузашта дар география мавқеи васеъ пайдо кард (ин метод дар Ғарб номи «инкилоби микдорӣ»-ро гирифта буд).

Расми 6. Дар расм таҳқиқотчи аз кадом методи таҳқиқот истифода бурда истодааст?

Методи номбурда имконият фароҳам овард, ки инкишофи ин ё он самти тараққиёт ва ё қафомонии он тавассути нишондиҳандаҳои рақамӣ-микдорӣ шарҳ дода шавад. Аз тарафи дигар, тавассути қонуниятҳои усули микдорӣ ҷойгиршавии типҳои гуногуни аҳоли, сокиншавӣ ва фаъолияти ҳаётии аҳоли ифодаи амиқи худро меёбанд. Дар географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба воситаи методи моделсозии риёзӣ, рафти инкишофи минбаъдаи раванд ва объектҳои гуногун ошкор карда мешаванд.

Методи фосилавии мушоҳида (аксбардорӣ тавассути ҳавопаймо ва чархбол ва нақшагирии марзу буми муайян аз кайҳон) беш аз пеш барои таҳқиқи географияи захи-раҳои табиӣ, иҷтимоӣ ва аҳоли истифода мешавад. Ин метод доир ба қисми болои Замин маълумоти наву муфассал медиҳад, масоҳати калонро фаро мегирад, доир ба марзу буми мушаххас, истифодаи он, хусусияти иҷтимоӣ ва аҳоли, сарҳади ноҳияҳои иқтисодӣ, агло-мератсияҳо (зичии аҳоли), ҳолати муҳити атроф маълумоти

боварибахш фароҳам меоварад.

Интиҳоби методҳои таҳқиқот ба вазифаи пешниҳодшуда ва объекти омӯхташаванда вобаста аст. Ба ҳам якҷоя кардани усулҳои анъанавӣ ва ҷадиди таҳқиқоти географӣ бештар фоидаовар мебошанд. Ба ҳам муқобил гузоштани ин усулҳои таҳқиқот пешрафти география, аз ҷумла, географияи иқтисодиро бозмедорад. Н. Баранский тақрори андарзи: «на яке ба ҷойи дигаре, балки яке бо ҳамроҳи дигаре»-ро дӯст медошт.

Расми 7. Ба фикри шумо гурӯҳи тадқиқотчиён ба чӣ қор омодагӣ мегиранд?

Савол ва супориш

1. Номи методҳо ва фаъолиятҳои асосиро, ки хангоми иҷрои қор аз рӯи ин метод гузаронида мешавад, дар ҷадвал нависед.

Номи методи таҳқиқотӣ	Фаъолияти асосӣ хангоми қор

ФАСЛИ 1. ОБЪЕКТҲОИ ҲАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҲОН

БОБИ 1. СОХТИ СИЁСИИ ҶАҲОН

§ 3. СОХТИ СИЁСИИ ҶАҲОНИ ИМРӯЗА

Ба омӯзиши сохти сиёсии ҷаҳон географияи сиёсӣ машғул аст. Географияи сиёсӣ таърихи қадима дорад. Шояд нахустин кӯшиш дар дарки назариявии асосҳои ин фан модели машҳури давлати идеалии донишманди Юнони қадим Арасту бошад. Дар муддати ду ҳазор сол таҳқиқоти сиёсӣ-географӣ қатъ нашудааст, вале пешрафти ҳақиқии он ба асри XX рост меояд. Сарфи назар аз нобоварии баъзе мунаққидон нисбат ба шоҳаи соҳибҳуқуқи илми география будани географияи сиёсӣ раванди рушди ҷаҳонии илми география мавҷудият ва рушди онро тасдиқ мекунад (Баъзе табиатшиносон-географҳо, ки аз безътибор кардани илми география ва тобеъ кунонидани он ба фанҳои таърих ё ҷамъиятшиносӣ метарсиданд ва идеяҳои географияи сиёсиро на «бо майлу рағбат» мепазуруфтанд, низ ба ин ақида розианд).

Пеш аз он ки ба тавсифи рушди ин соҳаи дониш оғоз кунем, чанд таърифи фанни географияи сиёсиро, ки дар замонҳои гуногун аз тарафи географҳои маъруфи хориҷӣ ишора шудаанд, меоварем:

«Омӯзиши тағйироти воқеаҳои сиёсӣ аз маҳал то маҳал дар вобастагӣ бо тағйироти махсусиятҳои дигар дар замин, яъне Хонаи Инсоният» зарур аст (*Р. Ҳарттиорн, ИМА*);

«Моҳияти географияи сиёсиро тафриқаи ҳудудии ҳаёти мураккаби сиёсии дар рӯйи Замин пайдошуда ташкил медиҳад» (*Р. Тейлор, Британияи Кабир*);

«Географияи сиёсӣ қисме аз географияи инсон буда, бо ҷанбаи ба худ хосси алоқаҳо дар системаи «Замин – инсон» сару кор дорад ва муносибатҳои махсуси байни омилҳои географӣ ва равандҳои сиёсиро таъкид мекунад» (*Ҳ. Уэйгерт, ИМА*);

«Олимони соҳаи географияи сиёсӣ бо паёмдҳои географиии тасмимҳо ва маърақаҳои сиёсӣ, ҳамчунин бо омилҳои географияе, ки ба гузаронидани онҳо таъсиррасон ҳастанд, сару кордоранд» (*М. Пешинэ, Британияи Кабир*);

«Илми ҷудоғонаи географӣ, ки ташкили маконии ҳаёти сиёсии ҷомеа ва пайванди ҳудудии қувваҳои сиёсиро меомӯзад» (*В. Колосов, Русия*);

«Омӯзиши сохторҳои маконию минтақавӣ ва алоқаҳои мутақобилаи байни системаҳои сиёсӣ ва сохторҳо, ё ба таври сода – таҳлили маконии воқеаҳои сиёсӣ» (*Р. Касперсон, Ж. Минҷи, ИМА*);

«Омӯзиши минтақаҳои сиёсӣ ва ё махсусиятҳои рӯйи Замин» (*Л. Александр, ИМА*);

«Таҳқиқи воқеаҳои сиёсӣ дар бастагӣ бо ҳудуди онҳо» (*В. Чексон, ИМА*).

Аз ин таърифҳои аксаран ба ҳам монанд тарҳи умумии географияи сиёсӣ ҳамчун фанне, ки ташкили маконии ҳаёти сиёсии ҷомеа ва алоқаҳои мутақобилаи байни омилҳои географӣ ва равандҳои сиёсиро меомӯзад, равшан мешавад.

Бамаврид аст, ҳамчунин дар бораи географияи сиёсии захираҳои табиӣ, ё географияи сиёсии иқтисодиёт ва ё шохаҳои ҷудогонаи он, бо назардошти масалан ташаккули майдони фаромиллии инвеститсионӣ ва истехсолоти мураттаби молҳои байналхалқӣ, қувваи корӣ, сармояҳо, хидматрасонӣ ҳарф бизанем.

Дар адабиёти Ғарб географияи сиёсӣ ва геополитикаро баъзан бо ёрии нишонаҳои зерин фарқ мекунанд: нахуст, рӯ овардан ба ташкили маконии ҳаёти сиёсӣ дар дохили кишвари алоҳида; дуюм, нигоҳ аз дохили кишвари алоҳида ба имконияти шаклдигаркунии фазои сиёсии байнидавлатӣ бо ёрии омилҳои географӣ.

Дар маҷмӯъ, ин нишонаҳо пазируфтанианд, ҳарчанд муҳтавои географияи сиёсӣ, ки геополитикаро низ дар бар мегирад, хеле васеъ мебошад. Агар мавзӯи географияи сиёсӣ ҳамаи шаклҳои ташкили ҷомеа бошад, ки дар раванди ҳамкории мутақобилаи ҳаёти сиёсӣ ва фазои географӣ пайдо мешаванд, пас *доираи манфиатҳои геополитика фақат бо масъалаҳои назорат аз болои фазои географӣ маҳдуд карда шудаанд.*

Сохти географияи сиёсӣ, одатан, аз унсурҳои зерин таркиб меёбад:

географияи сиёсии умумӣ ва назариявӣ, ки дар бораи махсусиятҳои ҳаёти будани ин соҳаи илм, ҷойгоҳи он дар системаи маърифати илмӣ, асосҳои методӣ ва назариявӣ, системаи категорияҳои географияи сиёсӣ ва ғайра маълумот медиҳад;

географияи сиёсии функционалӣ (соҳавӣ), ки ба навъҳои мушаххаси фаъолияти геополитикӣ (этнополитикӣ, электоралӣ, ҳарбӣ-сиёсӣ ва ғайра) вобаста мебошад;

географияи сиёсии амалӣ, ки ба ҳаёти ҷомеа (идоракунӣ, таълимӣ, идеологӣ, харитасозӣ) сару кор дорад;

географияи сиёсии минтақавӣ (ё интегралӣ), ки системаҳои худудӣ-сиёсии дараҷаҳои гуногун (пеш аз ҳама давлатҳои мустақил)-ро таҳқиқ мекунад.

Ҷаҳони сиёсат: дарки он аз тарафи инсон. Фаҳмиши сохти сиёсии ҷаҳон баъзан ҷиҳатҳои субъективӣ дорад ва ба ин сабаб номукамал мебошад. Қисман ин ба он вобаста аст, ки сохти сиёсии ҷаҳони муосир натиҷаи густариши тарзи ҳукумати аврупоӣ ва тасаввуроти аврупоӣ дар бораи шаклҳои сиёсии идоракунии дар ғушаҳои дигари ҷаҳон мебошад. Масалан муносибати империяҳои қадим бо мустамликаҳояш, нақши функционалии «дарбори шоҳон» дар Аврупо, Осиё ва Африқо ба таври ҳайратангез аз ҳамдигар фарқ мекард ва ифодаи «шоҳ» (ки кашшофони аввалини география дар тавсифҳои худ истифода кардаанд), дар аксари маврид бо маънидоди аврупоӣ он ҳеч гуна қаробате надошт. Ҳам шаклҳои ташкилии ниҳодҳои асосии ҳокимияти давлатӣ ва ҳам махсусияти сохти сиёсӣ-маъмурии давлат, ки рӯҳияи аврупоӣ доштанд, то ҳол дар баъзе кишварҳои Африқои тропикӣ, Укёнусия ва ғайра ба қадри кофӣ фаҳмо нестанд.

На фақат дар муайянкунии тарафҳои олам, балки дар сарҳадгузориҳои минтақаҳои сиёсӣ низ ҳукмҳои шартӣ вучуд доранд. Масалан тарафҳои олам геостатсионарӣ набуда, дар вобастагӣ бо макони шахси мушоҳид қайду сабт карда мешаванд (мамлақати таърихан шарқии Ҷопон – «кишвари тулӯи Хуршед» – агар нисбат ба ИМА бигирем, ба кишвари ғарбӣ табдил меёбад). Барои он ки тарафҳои олам аз мафҳумҳои нисбӣ ба геостатсионарӣ табдил ёбанд, зарурати пайдо кардани «нуқтаи мантиқии сарҳисоб», яъне маркази маконӣ ба миён меояд. Чизҳое монанд ба ин бо минтақаҳои сиёсӣ низ рух медиҳанд. Масалан дар замони худ аз рӯи мантиқи низои байни Шарқу Ғарб – Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Тайван баноҳост Ғарб шуморида мешуданд ва Ҷумҳурии Куба, ки дар нимкураи ғарбии Замин ҷойгир аст, Шарқ ҳисобида мешуд. Худи мафҳуми «Шарқ» дар муддати садсолаҳо чанд бор мазмунашро дигар кардааст. То асри ХХ он вобаста ба зерматни мавзӯъ ҳамчун синоними Чин, империяи Рум, масеҳияи православӣ, сарзамини мардуми славян қор фармуда мешуд. Тақрибан аз соли 1920 Шарқ гуфта «ҷаҳони коммунистӣ»-ро мефаҳмиданд ва ин мафҳум тарҳи хосси осиеӣ пайдо кард, ҳарчанд баъдан Африқоро ҳам ба Шарқ нисбат меоданд.

Нақши асосиро дар бозсозии манзараи сиёсии ҷаҳон дар тӯли

ҳазорсолаҳо харитаҳои ба ном «менталӣ» (*когнитивӣ*) мебозиданд, ки ба инъикоси ҷаҳоншиносии шахсии созандагони онҳо асос ёфта буданд. Масалан чиниҳои қадим мепиндоштанд, ки кишвари онҳо дар маркази дунё ҷойгир аст ва атрофи онро барбарӣён ихота кардаанд. Чунин ақидаро аксари сокинони давлатҳои дорони тамаддуни атиқа дар сар доштанд. То даҳсолаҳои охир мафҳуми масофа дар тасаввури бисёр халқҳо нодуруст фаҳмида мешуд. Бигирем, австралиягӣҳо то миёнаи асри XX мамлақати худро нисбат ба ҷазираҳои Филиппин ба Британияи Кабир наздиктар меҳисобиданд. Аҳолии Ямайка худро нисбат ба Антигуаи ҳамсоя ба Канада ва Британияи Кабир наздиктар медонистанд.

Чӣ тавре ки маълум аст, ҳамаи харитаҳои ҷаҳон (аз ҷумла харитаҳои сиёсӣ) воқеиятро нодуруст шарҳ медоданд, бинобар ин вазифаи харитасоз ин буд, ки ғалатҳоро то ҳадди имкон камтар содир кунад. Дар ин маврид дар харитасозӣ усулҳои *проекция*, *масштаб* (*миқёс*) ва *рамзҳо* аҳаммияти махсус пайдо мекунанд. Масалан харитаҳои сиёсии ҷаҳон дар проексияи Меркатор, ки дар асри XIX фаровон истифода карда мешуд, андозаи худудҳо дар тӯлҳои баланд зиёд нишон дода мешуд, вале минтақаҳои кутбӣ қариб ки нишон дода намешуд ва ин, бешубҳа, ба дарки воқеияти сиёсӣ аз тарафи одамон бетаъсир намонд.

Яке аз навҳои харитаҳои сиёсӣ *харитаҳои таблиғотӣ* мебошанд. Дар асри XX, махсусан дар даврони «чанги сард» ба ҷойи шаклҳои масхараомез маводди нисбатан мукаммали харитасозӣ рӯйи кор омад, ки вазифаашон таъкиди «ниятҳои чангҷӯёнаи муҳолифон» буд. Дар Иттиҳоди Шӯравӣ ва ИМА бо мақсади ба вуҷуд овардани афкори умум барои афзоиши маблағгузориҳои ҳарбӣ нашри силсилаи харитаҳоро ба роҳ монданд, ки ниятҳои милитаристии онҳоро ба намоиш мегузошт. Дар охири солҳои 60-уми асри XX дар Иттиҳоди Шӯравӣ, ки санъати харитасозӣ ба қадри кофӣ рушд карда буд, харитаҳои интишор карданд, ки дар онҳо андозаи объектҳои географии баъзе минтақаҳои стратегӣ нодуруст нишон дода шуда буданд. Дар ин маврид ҳам аз «проексияи дурӯғин»-и харитаҳо ва ҳам аз кам карда нишон додани ҷойивазкунии худудҳои табиӣ истифода мекарданд. Албатта, ҳоҷати даст задан ба чунин корҳо набуд, зеро ҳангоми азназаргузаронии харитаҳои кӯҳна ва истифодаи аэросуратҳои радиофҳои маснӯии Замин ва киштиҳои кайҳонӣ ин хилофкориҳо равшану возеҳ мешуданд.

Сохти сиёсии ҷаҳон. Ҷаҳони муосир шакли ягонаи сиёсӣ

надорад. Он тибки ҳуқуқҳои маъмули ҷаҳонӣ аз се навъи макроҳудуди дар як система муттаҳидшуда иборат мебошад: 1) давлатҳои соҳибистиклол, ки расман ба ягон ҳокимияти беруна тобеъ нестанд; 2) ҳудудҳои номустақил, ки дар зери ин ё он шакли васояти давлатҳои соҳибистиклол мебошанд; 3) Антарктида, ки мақоми байналҳалқии ҳуқуқии ба худ хос дорад. Ғайр аз ин, *мақонҳои номутташаққили* васеъ – акваторияҳои кушода вучуд доранд, ки давлатҳои мустақил фақат ба шаклҳои алоҳидаи моликияти онҳо (киштиҳо, ҳавопаймоҳо, симҳои барқу телефону телеграф ва ғ.) соҳиб мебошанд.

Далели муътамад вучуд дорад чунин бишуморем, ки системаи мавҷудаи байналҳалқии ба таносуби тағйирёбандаи қувваҳои давлат асосёфта бӯҳрони ҷиддиро аз сар меғузаронад. Ҷӣ тавре ки маълум аст, дар аввали асри ХХ тартиботи ҷаҳониро 6-7 давлати абарқудрат бо империяҳои мустамликавӣ, минтақаҳои зери таъсир ва иттиҳодияҳои сиёсии худ идора мекарданд. Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ ин тартиботро саҳт ба ларза овард, вале онро баргараф накард. Низоми муқарраркардаи Версал ноодилона буд, фаъолияти Лигаи миллатҳо, ки давлатҳои ғолиб созмон доданд, дер давом накард. Бо таъсиси СММ умед калон буд, ки тартиботи одилонаи ҷаҳонӣ барқарор мешавад. Вале пайдоиши НАТО ва Иттиҳоди Шартномаи Варшава ин эътиқодро суғт кард. Баъд аз анҷом ёфтани даврони «ҷанги сард» ва барҳамхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ низоми сиёсии байналҳалқӣ заиф шуд.

Сиёсати хориҷии зиёда аз дусад давлати соҳибистиклол имрӯз дар асоси тасаввурот дар бораи *манфиати миллӣ* амалӣ карда мешавад. Мутаассифона, дар зери мафҳуми манфиатҳои миллӣ на танҳо ҳимояи мустақилият ва яқпорчагии ҳудуди давлат, балки ҳамчунин ҳадафҳои идеологӣ, мақсадҳои миллатгароёна, афзоиши неруи ҳарбӣ барои таъмини амнияти худ ва ғайра дар назар дошта мешавад. Тасаввуроти аз ҳад бузург дар бораи манфиатҳои миллӣ ба афзоиши низоъҳо дар муносибатҳои байналҳалқӣ мусоидат карда, ҷомеаи ҷаҳониро маҷбур месозад дар сари масъалаи *идоракунии глобалӣ ҳамчун масъалаи доғи ҷаҳонӣ* андеша кунад.

Худ аз худ маълум аст, ки *бисёре аз унсурҳои идоракунии глобалӣ* ҳоло дар механизмҳо ва ниҳодҳои зерин мавҷуданд:

- ҳуқуқи байналҳалқӣ, ки усулҳо ва қоидаҳои амали давлатҳо ва иштирокдорони дигари системаи байналҳалқиро муайян мекунад;
- ташкилотҳои байнихукуматӣ, ки дар асоси ваколатҳои ба

онҳо додаи давлатҳои соҳибистиклол сохта шудаанд ва фаъолият мекунанд. Онҳо ҳадафҳои умумии ҷомеаи ҷаҳониро шакл медиҳанд ва ба сиёсати ҷаҳонӣ ворид месозанд;

– назорат аз тарафи ташкилотҳои байниҳукумати барои риояи талаботи меъёрии ҳуқуқи байналхалқӣ (то ташкили амалиёти дастаҷамъона нисбат ба давлатҳое, ки ин талаботро риоя намекунанд);

– татбиқ ва танзими чорабиниҳои ташкилотҳои байниҳукумати, ки барои ғимояи сулҳ, таъмини амнияти байналхалқӣ, халғи силоҳ ва назорат аз болои мусаллаҳшавӣ, расонидани ёрии башардӯстона ҳангоми офатҳои табиӣ, фалокатҳои азим ва ғайра нигаронида шудаанд.

Воқеияти ҳаёт нишон медиҳад, ки ин механизмҳо ва ниҳодҳо дар айни замон тавони таъмини сулҳи устувор дар дунёро надоранд. Фаъолияти Созмони Милали Муттаҳид (СММ) ва ташкилотҳои бешумори секторалии он (МАГАТЭ, ВОЗ, ЮНЕСКО, ФБА, ФАО ва ғ.) аз ҳам ҷудо ва дар аксари маврид камсамар ва ҳатто бесамаранд. Вобаста ба ин ақидаҳое пешниҳод карда мешаванд, ки системаи мавҷудаи ташкилотҳои байниҳукумати ва байналхалқӣ ниёз ба ислоҳот доранд. Аз ҷумла, ташкили «*ҳукумати ҷаҳонӣ*» (А. Сахаров, 1974) ва ё «*кодекси нави рафтор*»-и кишварҳо ва халқҳо, ақаллан барои асри XXI, пешниҳод карда шудаанд.

Аз тарафи дигар, бахсҳои интеллектуалӣ дар атрофи зарурати суст кардани вазифаҳои давлат дар аксари маврид ҳадафи манфиатҷӯӣ, яъне вайронкунии сохтори баъзе давлатҳо ба хотири неруманд кардани дигар давлатҳоро рӯпӯш мекунанд. Баъзе муҳаққиқони машҳур таъкид мекунанд, ки «вақти аз ҳодисаҳои охири баровардани ҳуҷумати амалии таърихӣ расидааст: инсоният то ҳол барои таъмини амнияти ҷомеа ва хушзиётии иҷтимоии одамон ба ҷуз давлат чизе дигаре наофаронидааст» (В. Тишков, 1999).

Савол ва супориш

1. Географияи сиёсӣ чиро меомӯзад?
2. Ҷор унсуре, ки сохти географияи сиёсиро ташкил медиҳад, номбар кунед ва онҳоро шарҳ диҳед.
3. Се наъви макроҳудудӣ кадомҳоянд?
4. Барои ҷи таъсиси СММ тартиботи одилонаро дар ҷаҳон барқарор карда натавонист?
5. «Манфиати миллӣ бавҷудоҳоварандаи низоъҳо дар муносибатҳои байналхалқӣ аст»-ро ҷи гуна шарҳ медиҳед?
6. Кадом унсурҳои идоракунии вучуд дорад?

БОБИ 2. СОХТИ ДАВЛАТДОРӢ ВА ШАКЛҲОИ ИДОРАКУНИИ ОНҲО

§ 4. МАМЛАКАТҲОИ СОҲИБИХТИЁР

Олими намоёни рус Н. Баранский дар яке аз асарҳояш кайд кардааст, ки мамлакатҳо объекти асосии омӯзиши фанни география мебошанд. Ҳангоми омӯзиш мамлакатҳо аз ҷабҳаҳои гуногун – табиат, хоҷагӣ, аҳоли, фарҳанг, сиёсат баррасӣ карда мешаванд, бинобар ин дар вақти омӯзиш муқоисаи мамлакатҳо аз рӯи шумора ва гурӯҳбандии онҳо сурат мегирад.

Шумораи мамлакатҳо дар асри ХХ мунтазам зиёд шуд. Сабаби асосӣ дар мадди аввал тақсимоти ҷаҳон баъд аз Ҷангҳои Якум ва Дувуми Ҷаҳонӣ мебошад.

Аввали солҳои 90-уми асри ХХ парокандашавии Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Сотсиалистии Шӯравӣ, Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Федеративии Югославия ва Чехословакия боиси 20 адад зиёд шудани шумораи мамлакатҳои ҷаҳон шуд. Дар натиҷа шумораи мамлакатҳо дар солҳои 2000-ум ба 225-230 расид.

Дар асри ХХ шумораи мамлакатҳои соҳибихтиёр мунтазам афзуда, шумораи мамлакатҳои мустамлика ва ниммустамлика торафт кам шуд.

Ҷадвали 1

Шумораи мамлакатҳои соҳибихтиёр

Минтақаҳои ҷаҳон	Шумораи мамлакатҳо			
	1900	1947	2000	2014
Осиё	9	18	47	49
Аврупо	24	31	43	45
Африко	4	3	53	55
Амрико	20	22	35	35
Австралия ва Уқёнусия	0	2	14	13
Ҷамъ	57	76	192	197

Аз рӯи ҷадвали 1 на танҳо тақсимоти баъдичангии ҷаҳонро муайян кардан мумкин аст, балки барҳамхӯрии системаи мустамликадорӣ низ аён мешавад. Дар натиҷаи ин тағйирот 102 давлат дар қитъаи Осиё, Африко, Амрико, Уқёнусия ва ҳатто дар қитъаи Аврупо Малта ба истиқлолият ноил шуданд.

Шумораи мамлакатҳои мустамликавӣ аз 130 давлат дар соли 1900-ум ба 35 давлат дар соли 2010-ум расид. Нишондиҳандаи шумораи мамлакатҳои соҳибхитӣ ин узвияти онҳо дар Созмони Милали Муттаҳид мебошад. СММ, ки яке аз ташкилотҳои бонуфузтарини байналмилалӣ ба ҳисоб меравад, 24 -уми октябри соли 1945 ташкил шудааст.

Мақсади асосии СММ нигоҳдории сулҳ ва амнияти байналхалқӣ, инкишофи муносибатҳои дӯстона дар заминаи эҳтироми принципҳои баробарҳуқуқӣ ва худмуайянкунӣ: ҳамкориҳои байналхалқӣ доир ба ҳалли мушкилоти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ҳавасмандгардонӣ нисбат ба ҳуқуқи инсон ва амсоли инҳо мебошад.

Ҷадвали 2

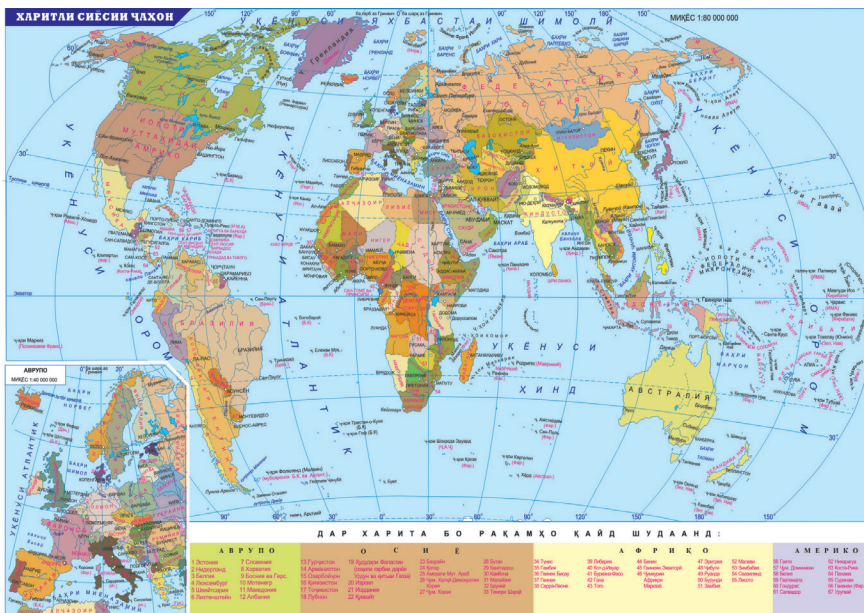
Шумораи мамлакатҳои аъзои Созмони Милали Муттаҳид

Солҳо	Шумораи мамлакатҳо	Солҳо	Шумораи мамлакатҳо
1945	51	1979	152
1949	59	1989	159
1959	83	2002	189
1969	126	2015	193

Шумораи мамлакатҳои аъзои СММ дар солҳои 1950 – 1989 бо шарофати истиқлолияти давлатҳои мустамлика зиёд шуд. Ба ин мамлакатҳо номи давлатҳои соҳибистиклол дода шудааст. Дар солҳои 1990-2000-ум ба ҳайати СММ боз якчанд мамлақати соҳибистиклол (Намибия, Эритрея ва ғ.) дохил шуданд, лекин шумораи мамлақатҳои соҳибхитӣ асосан аз ҳисоби парокандашавии Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ (ИҶШС), Иттиҳоди Ҷамоҳири Федеративии Югославия (ИҶФЮ) ва Чехословакия зиёд шуд.

Дар айни замон шумораи мамлақатҳои ҷаҳон ба 251 адад, мамлақати соҳибхитӣ ба 197 адад ва мамлақати назораткунанда ба 2 адад расидааст. Ба он диққат диҳед, ки шумораи мамлақатҳои соҳибхитӣ нисбати шумораи умумии мамлақатҳои ҷаҳон камтар аст. Зеро баъзе мамлақатҳо (Швейтсария то соли 2002, Ватикан) аз узвият ба СММ бо сабабҳои гуногун худдорӣ мекунанд, ҳол он ки назоратчиёни худро дар СММ доранд.

Мамлақатҳои соҳибхитӣ аз ҷиҳати сохти давлатдорӣ монархиявӣ (шоҳӣ) ва ҷумҳуриявӣ мебошанд.

Расми 8. Харитаи сиёсии ҷаҳон. Мамлакатҳои соҳибхитӣро, ки соҳти ҷазиравӣ доранд, номбар кунед. Ҷазираҳоеро номбар кунед, ки дар ҳудудашон ду ва ё якчанд давлат ҷойгир аст.

Савол ва супориш:

1. Номгӯи мамлакатҳоеро, ки пас аз парокандашавии собиқ ИҶШС, ИҶФЮ ва Чехословакия ба вучуд омадаанд, дар ҷадвал нависед ва дар харитаи контурӣ қайд кунед.

Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ			Югославия	Чехословакия
1.	6.	11.	1.	1.
2.	7.	12.	2.	2.
3.	8.	13.	3.	
4.	9.	14.	4.	
5.	10.	15.	5.	
			6.	

2. Зиёдашавии шумораи мамлакатҳои соҳибхитӣ ба кадом омилҳо вобастагӣ дорад?

§ 5. МАМЛАКАТҲОИ МУСТАМЛИКА ВА ДАР ТАСАРРУФБУДА

Кашфиёти бузурги географӣ ва забт кардани заминҳои Ҷаҳони Нав аз тарафи аврупоиён ба он оварда расонид, ки шаклҳои нави идоракунии давлатҳо ва ҳудудҳои алоҳида ба вучуд омад, ки онҳо ба метрополияҳо вобастаанд.

Мафҳуми «худуд» (территория) дар мавридҳои зерин истифода бурда мешавад:

- нисбати мулкҳои, ки ҳуқуқи мустақилият надоранд;
- ханӯз чандон дуруст аз худ карда нашудаанд;
- мустақилияти комили ҳуқуқӣ оид ба идоракунии маҳалро надоранд;
- мақом (статус)-и дақиқ надоранд.

Ба ҳудудҳои мустамликавӣ давлатҳои, ки дар зери назорати давлатҳои хориҷианд ва ҳуқуқи мустақилияти сиёсӣ иқтисодӣ надоранд, дохил мешаванд.

Дар СММ рӯйхати давлатҳои мустамлика ва давлатҳои, ки мустақилияти сиёсӣ иқтисодӣ онҳоро таъмин кунанд, таҳия карда шудааст (ҷадвали 3).

Протекторатҳо, ки зери иттиҳоди дигар давлат фаъолият мекунанд, дар асоси шартномаи нобаробари муносибатҳои берунии иқтисодӣ сиёсӣ амал мекунанд.

Агар дар замони гузашта ҳудудҳои беканор саноати мустамликадоронро бо ашёи хом таъмин мекарданду ҳамчун бозори истеъмолӣ истифода мешуданд, дар асрҳои XX-XXI онҳо ба нақшаи ҳарбии стратегӣ ин давлатҳо табдил шудаанд. Масалан Британияи Кабир дар қисми ҷанубии Испания гулугоҳи Гибралтар ва дар қисми ҷанубии Атлантика ҷазираҳои Фолклендро то ҳол дар зери назорати худ нигоҳ медорад.

Дар ҳудуди Полинезияи Фаронса (ҷазираҳои хурди Фаронса аз соли 1958) Фаронса санҷиши яроқҳои ядроиро дар атмосфераи кушод мегузаронад.

Дар Гвианаи Фаронсавӣ (департаменти Фаронса дар Амрикои Ҷанубӣ) космодром сохта шудааст, мандати (ё зермандати) ҳудудӣ номгузорӣ шудааст, ки ин собиқ мустамликаи Олмон ва қисми ҳудуди империяи усмонӣ, ки пас аз Ҷанги Якуми Ҷаҳон бо мандати Лигаи миллатҳо ба ихтиёри давлатҳои ғолиб шомил шудааст, буд.

Марзҳои дар рӯйхати СММ ҳамчун мустамлика ба қайд гирифташуда (с. 2013)

<i>№ т/р</i>	<i>Номи мамлакат</i>	<i>Мамлакати идоракунонда</i>	<i>Майдон км²</i>	<i>Шумораи аҳоли, ҳазор нафар</i>
Аврупо				
1	Гибралтар	Британияи Кабир	6,5	27,7
Африко				
2	Сахрои Ғарбӣ	Марокаш ва Британияи Кабир забт кардаанд	266000	256,1
3	Ҷазираи Еленаи Мукаддас	Британияи Кабир	410	7,3
Амрико				
4	Ҷазираи Англия	Британияи Кабир	102	12,4
5	Ҷазираҳои Бермуд	Британияи Кабир	53,3	63,9
6	Ҷазираҳои Виргин	ИМА	153	21,3
7	Ҷазираҳои Виргин	Британияи Кабир	352	123,5
8	Ҷазираҳои Кайман	Британияи Кабир	263	36,3
9	Монтсеррат	Британияи Кабир	102	8,4
10	Теркс ва Кайкос	Британияи Кабир	430	18,7
11	Ҷазираҳои Фолкленд (Малвин)	Британияи Кабир	12173	2,9
Укёнусия				
12	Гуам	ИМА	549	160,7
13	Каледонияи Нав	Фаронса	19060	207,9
14	Питкэрн	Британияи Кабир	47	0,047
15	Амрикои Самоаи	ИМА	199	68,7
16	Токелау	Зеландияи Нав	10	1,4

Қисми шарқии Африқои Олмонӣ – Танганика ба Британияи Кабир гузашт; Тоголанд ва Камерун байни Британияи Кабир ва Фаронса тақсим карда шуд; қисми ҷанубу ғарбии Африқои Олмонӣ (Намибия) ба ихтиёри Иттиҳоди Африқои Ҷанубӣ гузашт. Қисми Африқои шарқи Олмонӣ (худуди Руанда-Урунди) – ба Белгия; Гвианаи нави Олмонӣ – ба Австралия; ҷазираҳои Каролин, Маршал, Мариан ва Паула – ба Ҷопон; ҷазираҳои Науру ва Ғарбии Самоа ба Зеландияи Нав шомил шуданд.

Пас аз Ҷанги Дувуми Ҷаҳон системаи мандатии Лигаи миллатҳо ба системаи зерӣ назорати СММ иваз шуд.

Соли 1978 мандати ИМА дар иттиҳоди ҷазираҳои Мариани Шимолӣ ва соли 1986 дар Иёлоти Федеративии Микронезия ва Ҷумҳурии ҷазираҳои Маршал ба охир расид.

Шумораи давлатҳои мустамликавӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон сол аз сол кам шуда истодааст. Шумораи зиёди империяҳои мустамликавии Фаронсаю Англия, Испания пас аз Ҷанги Дувуми Ҷаҳон комилан барҳам хӯрд. Моҳи мартӣ с. 1990 охири давлати мустамликавии Африқо – Намибия истиклолияти миллӣ ба даст овард. Соли 1997 муҳлати иҷоравии 99-солаи Британияи Кабир дар Гонконг ба охир расид.

Декабри соли 1999 ба назорати Ҷумҳурии Халқии Чин ҳудуди Португалия бо ҳуқуқи худидоракунии Макао (Аомин), ки ҳукумати ҳудро нигоҳ доштааст, гузаронида шуд.

Ҳуқуқи ассотсиатсияи озод муайян мекунад, ки давлат ҳуқуқи идоракунии дохилӣ бо мустақилияти муносибатҳои беруниро доро аст. Ҳуқуқи ассотсиатсияи озодро аз ИМА Пуэрто-Рико, Иёлоти Федеративии Микронезия, Ҷумҳурии ҷазираҳои Маршал ва Иттиҳоди Шимолии ҷазираҳои Мариан доранд. Онҳо солҳои 1867-1947 ба доминиони империяи Британияи Кабир дохил шуданд ва ҳамчун сардори худ давлати шоҳигарии Англияро эътироф мекунанд. Масалан Канада (аз с. 1867), Иттиҳоди Австралия (аз с. 1908), Зеландияи Нав (аз с. 1907), Иттиҳоди Африқои Ҷанубӣ (аз с. 1910). Пас аз ташкил шудани иттиҳод (соли 1947) дар охири асри ХХ 54 давлати соҳибистиклол ва баъзе ҳудудҳо ҳамчун мустамликаҳои Британияи Кабир ба иттиҳод шомил мебошанд. Ғайр аз ин, *мақоҷҳои номуташаккили* *васеъ* – акваторияҳои кушод вучуд доранд, ки давлатҳои мустақил фақат ба шаклҳои алоҳидаи моликияти онҳо (киштиҳо, ҳавопаймоҳо, симҳои барқу телефону телеграф ва ғ.) соҳиб мебошанд.

Ба иттиҳод шартан давлатҳои гуногуни аз ҷиҳати дараҷаи тараққиёти иқтисодӣ, этникӣ, забонӣ ва ҳайати динии аҳоли дохиланд. Ҷамаи давлатҳои, ки ба иттиҳод дохил ҳастанд, ҳуқуқи пурраи мустақилият дар ҳалли масъалаҳои дохилию берунӣ доранд.

Мустамлика ва марзҳои тобеъ то соли 2013

Мамлакатҳо	Ном	Маркази маъмурӣ
Австралия	Ҷазираҳои Ашмор ва Карт Ҷазираҳои Кокос (Киллинг) Ҷазираи Норфолк Ҷазираи Кристмас Ҷазираи баҳри Марзона Ҷазираи Хард ва Макдоналд	Канберра Уэст Кингстон Сеттлемент Канбери Канбери
Британияи Кабир	Англия Ҷазираҳои Бермуд Ҷазираи Чагос Ҷазираҳои Виргин Гибралтар Ҷазираҳои Кайман Монтсеррат Ҷазираи Питкэрн Ҷазираи Еленаи Муқаддас Ҷазираи Теркс ва Кайкос Ҷазираҳои Фолкленд Георгия Ҷазираи Чан. Санвис	Валли Гамилтон Род-Таун Торгола Гибралтар Чорчтаун Плимут Адамстаун Чеймстаун Бандари Стенли
Қаламрави Британияи Кабир	Гернси Ҷерси Ҷазираи Мэн	Сен-Питер-Порт Сент-Хелиер Дуглас
Дания	Гренландия Ҷазираҳои Фарер	Нуук (Готхоб) Торсхван
Чин	Гонконг Макао	Гонконг Макао
Кест	Антарктика (6)	-
Номуайян	Саҳрои Кабири Ғарбӣ Ҷазираи Параселс Ҷазираи Спартли	- - -
Нидерландия	Антилҳо (Нидерландия) Аруба	Виллемстад Ораненстад
Зеландияи Нав	Ҷазираи Кук Ниуэ Токелау	Аваруа Алофис -
Норвегия	Ян Майен Ҷазираи Буве Ҷазираи Шпитсберген	Осло Осло Лонгйербюен

ИМА	Ҷазираи Бейкер Ҷазираи Веркин (ИМА) Ҷазираи Ҷарвис Ҷонстон Атолли Кингман Рифи Ҷазираи Мидуэй Ҷазираи Навасса	Вашингтон Шарлотта-Амалия Сени-Томас Паго-Паго Агания Вашингтон Вашингтон Вашингтон Вашингтон Вашингтон
ИМА	Ҷазираи Палмира Пуэрто-Рико Иттиҳоди Шимол Ҷазираҳои Мариана Ҷазираи Уэйк Ҷазираи Хуалед	Вашингтон Сан-Хуан Ҷазираи Сайпан
Фаронса	Ҷазираи Клипертон Майотта Каледонияи Нав Полинезияи Фаронсавӣ Сен-Пер Микелон Ҷазираи Уоллис Футуна Мулки Ҷанубӣ ва Антарктикӣ Гваделупа Мартиника Реюнон Гвианаи Фаронсавӣ	Полинезия Фаронсавӣ Мамудзу Нумеа Папезте на Сен-Пер Мата-Уту- Париж Бас-Тер Фор-де-Франс Сен-Дени Кайенна

Аъзои иттиҳод барои баромадан аз иттиҳод ҳуқуқи мустақил-
 лияти яктарафа дорад. Ин ҳуқуқро давлати Бирма ва Ирландия
 истифода карданд. Иттиҳод конститутсияи ягона, шартномаи
 байниҳамдигарӣ ва ҳучҷатҳои вобастакунанда надорад; иттиҳод
 дар арсаи байналмилалӣ (масалан дар СММ бо ягон пешниҳоди
 байналмилалӣ баромад намекунад) қарори конфронси ҳарсола
 барои давлате, ки овоз наметаҳад, ҳатмӣ намебошад.

Қисми зиёди аъзои иттиҳод шакли идоракунии ҷумҳуриявӣ
 (Ҳиндустон, Бангладеш, Нигерия, Гана, Замбия, Зимбабве ва
 дигарон) ё монархиявӣ (Британияи Кабир, Қатар, Малайзия,
 Бруней, Свазиленд ва ғ.) доранд. Ҷамаи масъалаҳои дохилӣ

ва берунаро аъзои иттиҳод дар порлумон ва ё дар ҳукумат мустақилона, новобаста аз Британияи Кабир, ҳаллу фасл мекунад. Бояд қайд кард, ки сардори давлат, органи олии Британияи Кабир малика ҳисоб шуда, дар конститутсияи давлатҳои аъзои иттиҳод сабт шудааст.

Ба иттиҳоди Фаронса панҷ департаменти фаронсавӣ: Гвианаи Фаронса, қазираҳои Мартиника, Гваделупа, Реюнон, Сен-Пер ва Микелон ва панҷ қаламрав: Полинезияи Фаронса, Каледонияи Нав, қаламрави ҷанубии Антарктидаи фаронсавӣ, қазираҳои Майотта, Уолия ва Футуна дохил мешаванд.

Аъзои иттиҳоди Фаронса алоқаҳои иқтисодии мустақкам дошта, департаментҳо ва ҳудудҳои алоҳида ҳамчун ҳудуди Фаронса аз иттиҳоди Аврупо ёрии амалӣ барои тараққиёти ҳудудҳои алоҳида мегиранд.

Савол ва супориш: _____

1. Дар ташаккули харитаи сиёсии Аврупо, Осиё, Африқо, Амрико муҳити байни кӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо чӣ нақш бозидааст?
2. Сабаби ҷойгиршавии аксарияти давлатҳои сохти давлатдорӣ монархияи мутлақдошта дар қитъаи Осиё ва сохти давлатдорӣ монархияи конститусионидошта дар қитъаи Аврупоро чӣ тавр шарҳ додан мумкин аст?
3. Барои чӣ ҳамаи давлатҳои Амрикои Лотинӣ шакли идоракунии ҷумҳуриявӣ доранд? Он ба кадом омилҳои таърихӣ алоқаманд аст?
4. Дар харитаи контури давлатҳои мустанликавиरो қайд кунед.

БОБИ 3. ХАРИТАИ СИЁСИИ МИНТАҚАҲОИ ҶАҲОН

§ 6. ДИГАРГУНИҲОИ НАВТАРИН ДАР ХАРИТАИ СИЁСИИ ҶАҲОН

Дигаргуниҳои миқдорӣ ва сифатӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон. Дигаргуниҳои миқдорӣ тағйироти сарҳадианд, ки ба *тасарруфи ҳудудҳои нав ва ё аз даст додани ҳудудҳои пештара* иртибот доранд. Махсусияти чунин тағйирот одатан ба хусусияти равандҳои қабл аз дигаргуниҳои ҳудудӣ вобаста мебошанд.

1. *Тасарруфоти ҳарбӣ* дар муддати ҳазорсолаҳо воситаи аз ҳама бештар паҳншудаи афзоиши ҳудуд ва ҳамчунин ҳалли баҳсҳои байнидавлатӣ бо истифодаи усулҳои муборизаи мусаллаҳона

буданд. Дар ин маврид масъалаи «чанги тасарруфкорона ва ё «адолатхоҳона», яъне чанг барои озод шудан аз вобастагии мустамликавӣ ё чанг барои бозгардондани заминҳои ғасбшуда» аҳаммият надорад. (Вобаста ба ин дарки фарқи мафҳумҳои «ғасб»-у «ишғол»-и ҳудуди бегона ва «озод кардан»-у «бозгардондан»-и ҳудуди худ хеле муҳим аст). Маълум, ки тасарруфоти ҳарбӣ кори даврони гузашта, замони ташаккули империяҳои мустамликавӣ ва азхудкунии заминҳои нав мебошад.

2. *Тсессияҳо* (аз талаби худ даст кашидан, додани ҳуқуқҳои худ ба каси дигар) одатан вобаста ба тибқи шартнома, бе пардохти пул ё ғон чуброни дигар, додани ҳамаи ҳуқуқҳои мустақилият дар ҳудуди муайян аз тарафи як давлат ба давлати дигар (тсессияҳои ихтиёрӣ) ва ё бо роҳи фурӯш мебошад. Масалан соли 1950 Британияи Кабир ихтиёран ҳуқуқҳои худ ба ҷазираҳои Мавлуди Масех дар уқёнуси Ҳиндро ба Бразилия дод. Дар замони муосир тсессияҳои ихтиёрӣ падидаи хеле нодир ба шумор мераванд. Ҳамзамон, дар ин ҷумла ба сифати «ихтиёрӣ» таваҷҷуҳ бояд кард, зеро дар аксари маврид тсессияҳо дар натиҷаи таҳдид, найранг ва пора додан ба мансабдорони давлатӣ амалӣ карда мешаванд.

3. *Иҷораи* ҳудуд дар аксари маврид ба заъфи давлате, ки заминҳояшро давлати муктадир истифода мекунад, вобаста мебошад. Дар охири асри XIX Русия, Олмон, Британияи Кабир ва Фаронса қитъаҳои замини Чинро ба иҷора гирифтанд. Баъдан ду давлати аввал бе ризояти Чин қитъаҳои худро ба Чопон доданд. Британияи Кабир қариб то охири асри XX соҳиби Гонконг буд. Соли 1903 ИМА аз Панама талаби ҳуқуқ ба «*истифода, ишғол ва назорат*»-и минтақаеро барои сохтмон, фаъолият ва ҳимояти канали байниукёнусӣ кард. Иттиҳоди Шӯравӣ ҳам ба тарзи иҷора аз қитъаи 4-километрии замини қад-қади канали киштигарди Саймен дар ҳудуди Финляндия истифода мебард. Чунин мисолҳо зиёданд.

4. *Адъюдикатсия* – додани ҳудуд бо қарори арбитраж ё Суди байналхалқӣ. Шакли мазкур бо сабаби он ки тарафи «мағлуб» метавонад силохро ба қор барад, хеле кам таҷриба карда мешавад. Ба сифати мисоли адъюдикатсия метавон «таксимот»-и ноҳияи баҳсноки Ранно Кач бо додани 90 дарсади он ба Ҳиндустон ва 10 дарсади он ба Покистонро зикр кард, ки аз тарафи арбитражи байналхалқӣ ҳукм шуда буд.

5. *Ҳамгироии сиёсӣ ва порашиавии давлатҳо* бо расман тағйир додани ҳудуди ягона. Ин шакли дигаргуниҳои миқдорӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон аз давраҳои атиқа сарчашма мегирад. Таърихи муосир низ аз ин гуна тағйирот мисолҳои бисёр дорад. Масалан империяи Русия Гурҷистон ва Ӯ Арманистонро ҳеҷ гоҳ ба тасарруфи худ надаровардааст. Онҳо ҳудашон барои химоят ва шомил шудан ба ҳайати империя хоҳиш карданд. Соли 1944 Тува ихтиёран ба ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ, соли 1975 Сикким ба ҳайати Ҳиндустон дохил шуд. Соли 1964 Танганика ва Занзибар Ҷумҳурии Муттаҳидаи Танзанияро ташкил доданд, соли 1971 шаш князигарии узви собиқ Шартномаи Умон давлати мустақили федеративии Аморати Муттаҳидаи Арабро ба вучуд оварданд. Ва ниҳоят, соли 1990 ду давлати олмонӣ боз бо ҳам муттаҳид шуданд, соли 1991 Иттиҳоди Шӯравӣ, соли 1992 Чехословакия, баъдан Югославия барҳам хӯрданд.

6. *Аккреатсия* – раванди зиёд кардани ҳудудҳои давлат бо роҳи табиӣ. Ин кор метавонад, масалан дар натиҷаи батадриҷ ҷойивазкунии сойҳои маҷрои дарё, ки кишварҳои ҳамсоя ҳамчун сарҳади байнидавлатӣ мешинохтанд, ба амал биёяд. Агар дарё маҷрояшро батадриҷ иваз кунад (дар натиҷаи заминчунбӣ Ӯ обхезӣ), сарҳад одатан бетағйир мемонад. Ин раванд *эвулсия* ном дорад. Ҳудуди давлат ҳамчунин метавонад дар натиҷаи равандҳои табиӣ дар резишгоҳи дарёҳо, қад-қади соҳилҳои баҳрҳо ва ғ. зиёд шавад. Ҳолатҳои бо роҳи табиӣ афзудани ҳудуди давлатӣ хеле кам вомехӯрад, вале амалан онҳо ҳамеша сабаби задухӯрд Ӯ муқобилати байни давлатҳо мешаванд.

7. *Аз худ кардани заминҳои бесоҳиб* ҳамчун шакли дигаргуниши ҳудудӣ қайҳо фаромӯш шудааст, зеро дар рӯи Замин дигар ҷойи ҳолӣ намондааст (ба истиснои Антарктида, ки мақоми махсуси байналхалқӣ-ҳуқуқӣ дорад).

8. *Лағжишҳои сифатӣ* дар харитаи сиёсии ҷаҳон ҳамроҳ бо тағйири шакли ҳокимият, муқаррар кардани режимҳои нав (либералӣ, консервативӣ, фашистӣ ва ғ.), ташкили иттиҳодияҳои минтақавию байнидавлатӣ ва ассотсиатсияҳо, интиқоли пойтахтҳо, ислоҳоти тақсмоти дохилии сиёсӣ-маъмурии мамлакатҳои алоҳида ва ғ. ба амал меоянд. Фаҳмост, ки тағйироти сифатии харитаи сиёсии ҷаҳон дар замони муосир нисбат ба тағйироти миқдорӣ (ҳарчанд он ҳам аз тарафи илми география шарҳу таъбир карда мешавад) бештар рӯй медиҳад.

Тағйироти навтарин дар харитаи сиёсии ҷаҳон. Солҳои охири асри XX замони тағйироти амиқ ва босуръат дар ҷаҳон (махсусан дар Аврусиё) шуд, ки ба анҷом ёфтани давраи «чанги сард» дар байни Шарқ ва Ғарб вобаста буданд. Яке аз ин тағйирот барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ дар соли 1991 ба шумор меравад, ки нахуст Эстония, Латвия ва Литва, баъдан 12 ҷумҳурии дигар: Русия, Украина, Беларус, Молдова, Гурҷистон, Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Қирғизистон истиқлоли сиёсии худро эълон карданд. Ин воқеа боиси пайдоиши созмони нав – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) шуд.

Дар натиҷаи инқилобҳои халқии демократӣ дар давлатҳои Аврупои Шарқӣ (ба истиснои Руминия ва Югославия) дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии ин минтақа азнавсозии амиқ рӯйи кор омад, самтгириҳои сиёсати хоричӣ ва ҳамкориҳои иқтисодии берунаи давлатҳо тағйир ёфт. Соли 1992 давлати ягонаи Чехословакия ба давлатҳои мустақили Чехия ва Словакия тақсим шуд. Дар Ҷумҳурии Федеративии Сотсиалистии Югославия давлатҳои навташқили Словения, Хорватия, Македония, Босния ва Герцоговина истиқлоли сиёсии худро эълон карданд, федератсияи навтаъсиси Югославия Сербия ва Черногорияро муттаҳид кард. Раванди тақсими сиёсӣ ҳамроҳ бо чанги шаҳравандӣ дар байни ҷумҳуриҳо ва халқҳои алоҳида ба амал омад, ки натиҷаи онҳо махсусан барои Босния ва Герцоговина фоҷиабарангез буд (Герцоговина ба қисматҳои сербӣ ва мусалмонӣ-хорватӣ тақсим шуд).

Муттаҳидшавии таърихӣ ду давлати Олмон (1990), ки дар натиҷаи он давлати ягона – Олмони мустақил бо иқтисодии азими иқтисодӣ арзи вучуд кард ва таносуби қувваҳои геополитикиро дар Аврупо ва ҷаҳон саҳт ларзонд. Ҳамзамон Ташкилоти Шартномаи Варшава (ТШВ) ва Шӯрои Ҳамкориҳои Иқтисодӣ (ШҲИ), ки дар ҳаёти системаи ҷаҳонии сотсиализми пешина нақши муҳим доштанд, фаъолияти худро қатъ карданд. Ҳамчунин, хусусияти фаъолияти НАТО (Иттиҳоди Атлантикаи Шимолӣ) бо сабаби ба он ҳамроҳ шудани мамлакатҳои собиқ сотсиалистӣ (Полша, Чехия, Венгрия ва ғ.) ва шаклҳои нави ҳамкорӣ бо Русия ва дигар давлатҳои аврусиёӣ, тағйир пазируфт.

*Расми 9. Шахони дар расм аксёфта дар парокандашавии собиқ
Иттиҳоди Шӯравӣ чӣ гуна нақши гузоштанд? Онҳо дар кучо ва
кай нақшаи парокандашавии ИЧШС-ро амалӣ карданд?*

Инҳо фақат баъзе ҳодисаҳои ягонаи давронанд, ки дар «майдони амалиёт»-и Аврупо рух додаанд. Дар дигар минтақаҳо ҳам тағйироти аз нигоҳи таърихӣ муҳим ба амал омад. Ҳамзамон бо тамоюлҳои мусбат тамоюлҳои манфӣ низ ба чашм меҳӯранд: шаклҳои гуногуни миллатпарастӣ ва трайбализм (ихтилофоти қавмӣ) дар саҳнаи сиёсат ба зухуромаданд, низоъҳои байниэтникии миллӣ ва динӣ (дар Босния ва Гертсоговина, Бурундӣ, Чеченистон, Абхазия, Қаробог ва ғ.) авҷ гирифт. Дигаргунҳои ҷиддии геополитикӣ дар ҷаҳон баъд аз маърақаҳои гӯшношуниди террористӣ дар Нью-Йорк ва Вашингтон 11-уми сентябри соли 2001 (биноҳои Маркази тичорати ҷаҳонӣ ва қисман Пентагон хароб шуданд) ба амал омад. Ҳамаи ин гувоҳи он аст, ки мо дар яке аз давраҳои дигаргуншавӣ ва ташаккули харитаи муосири сиёсии ҷаҳон зиндагӣ мекунем.

Замоне дар натиҷаи барҳамхӯрии империяҳои мустамликавӣ дар ҷаҳон қариб 100 давлати нав пайдо шуда буданд ва шумораи умумии давлатҳо дар оғози солҳои 90-уми асри XX нисбат ба соли 1945 (анҷоми Ҷанги Дувуми Ҷаҳонӣ) тақрибан ду баробар афзуд. Махсусан дар давраи баъд аз «ҷанги сард» дар ҷаҳон 20 давлати нав ба вуҷуд омад. Агар ин раванд идома ёбад (ва ба 30

эҳтимоли қавӣ идома хоҳад ёфт), шумораи давлатҳои мустақил дар даҳсолаи наздик аз 230 тақрибан ба 251 адад мерасад.

Савол ва супориш

1. Тағйиротеро, ки дар харитаи сиёсии ҷаҳон дар охири асри XX ва аввали асри XXI ба амал омадаанд, номбар кунед?
2. Сабаби парокандашавии Иттиҳоди Шӯравиро шарҳ диҳед.
3. Дар харитаи контури мамлакатҳоеро, ки баъд аз парокандашавии собиқ Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ, Югославия ва Чехословакия ба вучуд омаданд, тасвир кунед?

§7. АВРУПО

Макроминтақаи сиёсӣ-географии Аврупо аз таркибҳои зерин иборат аст: 1. Аврупои Ғарбӣ, ки томияти нисбиаш вобаста ба гоҷаи умумии фарҳангӣ-тамаддунӣ ва пайравӣ аз усулҳои ханӯз дар Юнони Қадим поягузоришуда мебошад; 2. Аврупои Шарқӣ (бо мамлакатҳои пасошӯравии соҳили Балтика), ки истиқлоли фарҳангӣ-таърихиашон ба сабаби вучуд надоштани ҳаммонандии шарқӣ-аврупой аз воқеият дур мебошад; 3. Қисмати аврупоии минтақаи пас аз шӯравӣ, ки дар соли 1991 ба чандин шакли мустақили давлатӣ ҷудо шуд.

Дар оғози асри XXI дар Аврупо зиёда аз 40 давлат, аз ҷумла, қисматҳои аврупоии Русия ва Туркия вучуд дошт. Аксарияти онҳо давлатҳои ягона мебошанд, ки шумораашон дар солҳои 90-уми асри XX аз ҳисоби мамлакатҳои соҳили Балтик, Украина, Беларус, Молдова, Словения, Хорватия, Македония, Словакия, Чехия афзоиш ёфт. Вале ҷумҳуриҳои федеративӣ ҳам ҳастанд Русия, Олмон, Австрия, Югославия бо Сербия ва (Черногория то соли 2001) ва конфедератсияи Швейтсария.

Баъзе аз давлатҳои Аврупо тибқи анъана шоҳигарии конститусионӣ мебошанд (Белгия, Британияи Кабир, Дания, Испания, Нидерландия, Норвегия, Шведсия, ҳамчунин князигарии Андорра, Монако, гертсогигарии бузурги Люксембург). Шоҳигарии теократӣ ҳам вучуд дорад (Ватикан). Ниҳоят дар Аврупои мутамаддин мулкҳои мустамликавии Британияи Кабир то ҳол ҳифз шудаанд (Гибралтар).

Харитаи сиёсии Аврупо: Рӯйдодҳои асосӣ дар асри XX.

- Соли 1905 задухӯрдҳои байни Шведсия ва Норвегия боиси соҳибхитиёрии Норвегия шуд.

- Соли 1908 Булғория соҳибхитиёр шуд.

- Соли 1910 Шоҳигарии Португалия ба ҷумҳури табдил ёфт.

- Солҳои 1912 – 1913 Ҷанги Якум ва Дуюми Балкан (Туркия ба муқобили иттифоқи мамлакатҳои Балкан) боиси соҳибхитиёрии Албания шуд. Дар натиҷа Туркия мустамликаҳои худро дар Балкан аз даст дод, худуди Сербия 45 фоиз, Черногория 36 фоиз, Руминия 5 фоиз, Булғория 15 фоиз, Юнон 44 фоиз зиёд шуд.

Тағйирот дар харитаи сиёсии Аврупо дар натиҷаи Ҷанги Якуми Ҷаҳон.

- Соли 1917 дар натиҷаи Инқилоби Октябр дар Русия ҳукумати подшоҳӣ сарнагун карда шуд.

- Мамлақати Финландия соҳибхитиёр шуд.

- Соли 1918 империяи Австро-Венгрия пароканда шуд, давлатҳои мустақил аз қабилҳои Полша, Чехословакия, Руминия ва ғайраҳо ташаккул ёфтанд ва аз тарафи дигар империяҳои мустамликавии Британияи Кабир, Фаронса ва Ҷопон васеъ шуданд.

- Соли 1922 ИҶШС ташкил шуд, ки ба ҳайати он ҶШС Русия, Украина, Беларус, ИҶФ Назди Кавказ (Озарбойҷон, Гурҷистон, Арманистон) дохил шуданд.

Аз соли 1923 то соли 1939 дар харитаи сиёсии Аврупо тағйироти зиёде ба вучуд омад, баъзе мамлакатҳо (Ватикан, Ирландия) соҳибистиқлол шуданд, мамлакатҳои дигар (Австрия, Чехословакия) баръақс аз ҷониби Олмон забт шуданд.

Тағйирот дар харитаи сиёсии Аврупо дар рафти Ҷанги Дувуми Ҷаҳон ва баъди ҷанг.

- Соли 1939 Эстония, Латвия, Литва, Молдова ба ҳайати ИҶШС шомил карда шуданд.

- Соли 1941 парокандашавии давлати Югославия ба амал омад.

- Баъди Ҷанги Дувуми Ҷаҳон мамлакатҳои Руминия, Булғория, Венгрия ва Чехословакия аз тарафи лашкари Шӯравӣ озод карда шуданд, ИҶФ Югославия дар ҳайати Сербия, Хорватия, Словения, Македония, Босния ва Герцоговинаю Черногория ташкил шуд.

Расми 10. Харитаи сиёсии Аврупо.

Аз рӯи харита мамлакатҳоро, ки дар нимҷазираҳои: Скандинавия, Пиреней, Апеннин ва Балкан ҷойгиранд, муайян ва номбар кунед.

- Солҳои 1944-1945 ба ҳайати ИЧШС якҷанд минтақаҳо: ноҳия аз шаҳри Печенга, қисми Назди Карпати Украина, қисми Назди соҳилии Пруссияи Шарқӣ шомил шуданд.

- Соли 1946 Албания ва соли 1947 Италия, Булғория, Руминия сохти ҷумҳуриявиро гирифтанд.

• Дар қисми шарқии Аврупо блоки сотсиалистӣ дар ҳайати Руминия, Булғория, Венгрия, Чехословакия, Албания ва ИҶФ Югославия ташкил ёфт.

• Соли 1949 Ҷумҳурии Федеративии Олмон дар ҳудуди ишғолкардаи Фаронса, ИМА ва Британияи Кабир ва Ҷумҳурии Демократии Олмон дар ҳудуди ишғолкардаи ИҶШС ташкил шуд.

• Бар хилофи чашмдошти аксарият, дар охири даҳсолаи асри XX маҳз Аврупо ба саҳнаи калонтарини чунбишу низоъҳои вобаста ба барҳамхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ табдил ёфт (амалиёти ҳарбӣ дар Чеченистон, Қаробог, Приднестровия, Абхазия, Осетияи Ҷанубӣ), Югославия ва Чехословакияи собиқ, сукути ташкилоти Шартномаи Варшава, Шӯрои ҳамкориҳои иқтисодӣ, муттаҳидшавии Олмон ва ҳодисаҳои дигар). Дар аввали асри XXI Косово ва Македония ба маҳалли бархӯрдҳои хунини вобаста ба «содироти миллатпарастии албанӣ» табдил ёфтанд.

• Соли 1995 Шведсия, Финландия ва Австрия аъзои Иттиҳоди Аврупо шуданд.

• 1-уми январи соли 1999 дар 11 мамлакати Аврупо пули ягона – «евро» ба муомилот бароварда шуд. Соли 2001 Юнон низ ба пули евро гузашт.

• Полша, Чехия ва Венгрия аъзои блоки ҳарбии НАТО шуданд. Гурҷистон ба ҳайати Иттиҳоди Аврупо шомил шуд.

Савол ва супориш

1. Масоҳати кадом мамлакатҳои Аврупо баъди Ҷанги Якуми Ҷаҳон зиёд ва кадомаш хурд шуд?
2. Тағйиротҳоеро, ки дар харитаи сиёсии Аврупо баъди Ҷанги Дувуми Ҷаҳон ба амал омаданд, номбар кунед?
3. Аз рӯи харита муайян кунед, ки кадоме аз мамлакатҳои Аврупо роҳи баромад ба баҳр надоранд?
4. Кадом мамлакатҳои Аврупои Ҷарбӣ дар соли 1995 аъзои Иттиҳоди Аврупо шуданд?
А) Шведсия
В) Финландия
С) Австрия
D) Ҷамаи мамлакатҳои номбаршуда

§ 8. ОСИЁ

Новобаста ба он ки Осие аз рӯи масоҳат нисбат ба Аврупо бузургтар мебошад, тақрибан ҳамон қадар давлат дорад (зиёда аз 40). Аксарияти онҳо ҷумҳуриҳои ягона мебошанд, гарчанде баъзе (Ҳиндустон, Мянма, Покистон) бо сохти федеративиашон фарқ мекунанд. Гузашта аз ин, дар ягон ҷойи рӯи замин мисли Осие шаклҳои мухталифи идоракунии шоҳигарӣ вучуд надорад: шоҳигарии Бутон, Урдун, Таиланд, Непал; империяи Чопон; аморатҳои Баҳрайн, Қувейт, Қатар, Аморатҳои Муттаҳидаи Араб, султониҳои Малайзия ва Умон, шоҳигарии теократии Бруней, Арабистони Саудӣ. Зикр бояд кард, ки баъзе шоҳигарии осиеӣ моҳиятан федератсия мебошанд, масалан Малайзия (иттиҳоди султониҳои меросӣ) ва Аморатҳои Муттаҳидаи Араб (ибораат аз ҳафт аморат).

Расми 11. Аз рӯи харита мамлакатҳои дар нимҷазираҳои Осиеи Хурд, Арабистон, Ҳиндустон, Ҳиндучин ва Малакка ҷойгиршударо муайян ва номбар кунед.

Харитаи сиёсии Осиё. Рӯйдодҳои асосӣ дар асри ХХ. Аз аввали асри ХХ то Ҷанги Дувуми Ҷаҳон ҳамаи тағйиротҳое, ки дар харитаи сиёсии Осиё ба амал омаданд, ба забт ва тақсим кардани ҳудуди ин мамлакатҳо дар байни ИМА, Ҷопон, Русия, Британияи Кабир ва соҳибхитиёрии якқатор мамлакатҳо дар ин қитъа вобастагӣ доштанд.

Тағйиротҳо дар харитаи сиёсии Осиё дар рафти Ҷанги Дувуми Ҷаҳон ва баъди ҷанг.

Дар ин давра як қатор мамлакатҳо – Индонезия, Ветнам (1945), Филиппин (1946), Ҳиндустон (1947), Бирма, Лаос, Кампучия (1953), Ҷумҳурии Корея, Ҷумҳурии Халқии Демократии Корея (1948), Малайзия (1957), Кипр (1960), Қувайт (1961) ва як қатор дигар мамлакатҳо истиқлолияти миллӣ ба даст оварданд. **Ҳодисаҳои муҳимми геополитикии охири асри ХХ-и Осиё пеш аз ҳама вобастаанд:**

- бӯҳрони давомдори «дил»-и Осиё, яъне Афғонистон бо иштироки ИМА ва Покистон, ки вазъиятро дар минтақа халалдор карда, давлати азияткашидаи Афғонистонро дар сатҳи асримиёнагӣ нигоҳ медорад, идома дода мешавад;

- низоъи хомӯшнашавандаи Арабу Исроил, ки то ҳол сабабгори панҷ ҷанг ва ташаббусҳои бешумори сиёсӣ оид ба ҳалли масъалаҳои баҳснок дар минтақа шудааст;

- низоъи хунбори Эрону Ироқ (1980-1982) ва ҳучуми Ироқ ба Қувайт (1990), ки дар натиҷаи он Қувайт ба «огӯши танкҳои зирехпӯш»-и президент С. Ҳусайн даромад ва ӯ меҳост онро ба яке аз музофоти давлати худ табдил диҳад;

- забти Ироқ аз тарафи ИМА дар соли 2004, асир гирифтани С. Ҳусайн ва кӯшишҳои демократикунонии Ироқ;

- ихтилофоти беохири дохилии Кампучия (Камбоча);

- барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ва пайдоиши манбаъҳои нави зиддият дар баъзе ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ;

- ба густариши Ассотсиатсияи давлатҳои Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ аз ҳисоби ба он шомил шудани Лаос, Ветнам ва ғ.;

- аз тарафи Британияи Кабир ба Чин додани Гонконг ҳамчун ноҳияи махсуси маъмурӣ.

Савол ва супориш

1. Дар харитаи сиёсии Осиё баъди Ҷанги Якум ва Дувуми Ҷаҳон кадом тағйиротҳо ба амал омаданд?

2. Номи кишвархоро бо давлатхое, ки дар гузашта мустамликаи онҳо буданд, мувофиқат кунед.

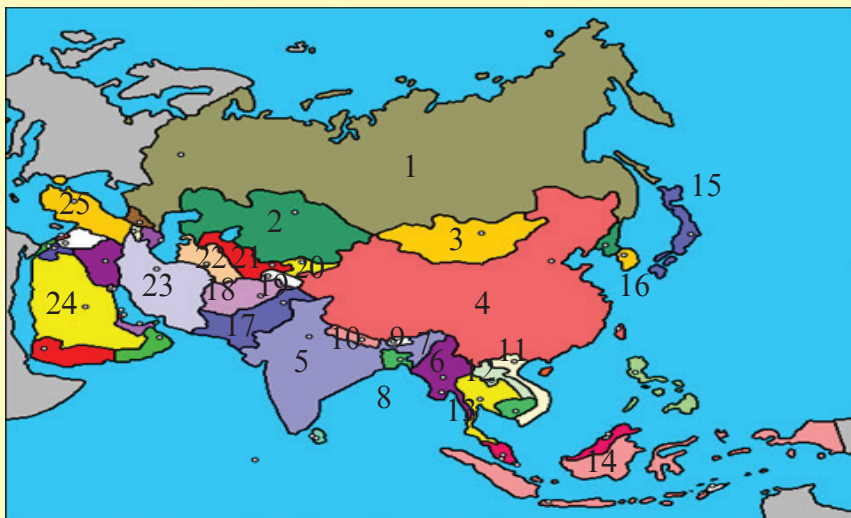
- A) Ҳиндустон
- B) Таиланд
- C) Индонезия
- D) Аомин

- 1. Чопон
- 2. Португалия
- 3. Британияи Кабир
- 4. Фаронса
- 5. Италия

	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					

3. Аз рӯи харита муайян кунед, ки кадом мамлакатҳои китъаи Осиё ба баҳро роҳи баромад надоранд?

4. Тоҷикистонро дар харита нишон диҳед.

Расми 12. Номи мамлакатҳоро, ки бо рақамҳо ишора шудаанд, дар дафтари нависед ва пойтахтҳои онҳоро муайян кунед.

§9. АФРИҚО

Харитаи сиёсии ҳозираи Африқо бо таъсири мустамликадорони аврупоӣ ва баъдтар бо раванди барҳамхӯрии мустамликаҳо ташаккул ёфтааст. Аврупоиён аз соли 1415 оғоз карда мулкҳои

Африқоро ба тобеъияти худ дароварданд. То омадани аврупоиён – испаниҳо ва португалиҳо дар Африқо мамлакатҳои пуриқтидори феодалӣ доштанд. Ҳатто баъзеи онҳо дар сиёсат ва иқтисодиёти ҷаҳон нақши беандоза мегузоштанд. Португалиҳо гарчанде ки аввалин мустамликадорон буданд, минтақаҳои на он қадар калонро тобеъ карданд.

Расми 13. Харитаи сиёсии Африқо.

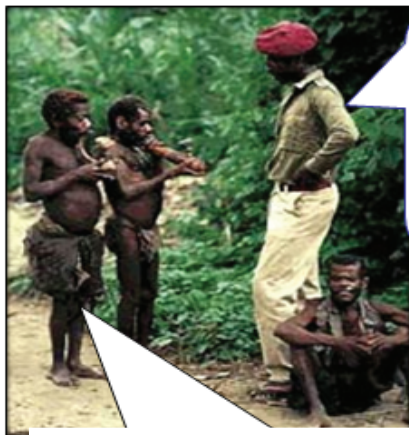
Агар дар нимаи дуоми асри XIX танҳо 10 Ҷоизи Қитъаи Африқо мустамликаи аврупоиён бошад, дар аввали асри XX 90 Ҷоизи он мустамликаи кишварҳои аврупоӣ шуда буд.

Фаронса қисми Ғарбӣ ва Марказии Африқоро (38 фоиз) тобеи худ карда буд. Қариб 30 фоизи худуди китъа дар тобеияти Британияи Кабир қарор дошт. Боқимондаи мулкҳои Африқо дар тобеияти мустамликадорони португалӣ, испанӣ ва амриқой қарор доштанд.

Дар аввали солҳои 50-уми асри ХХ дар Африқо танҳо 4 мамлақати соҳибхитиёр (Мисри Араб, Эфиопия, Либерия ва Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ) вучуд доштанд.

Таназзулҳои системаи мустамликадорӣ дар Африқо аз соли 1951 оғоз шуд. Мамлақатҳои Либия (1951), Мароқаш, Тунис ва Судон (1956), Гана (1957), Гвинея (1958) истиқлолияти милли ба даст оварданд.

Соли 1960-ро дар таърих “Соли Африқо” меноманд, зеро дар ин сол 17 мамлақати мустамликавӣ дар қитъа соҳибхитиёр шуданд. Заволҳои мустамликадорӣ дар Африқо то солҳои 1990 идома ёфт.

Дар ҷануби Саҳрои Кабир ҳабашҳо зиндагӣ мекунанд, ки онҳо бо ранги пӯст, қад, рӯй ва шакли сар фарқ мекунанд. Онҳо халқҳои қадбаландтарини дунё буда, қадшон аз 1,8 то 2 м мешавад.

аз 180 то 2 м қад доранд.

Қади халқҳои бешаҳои истиввой-пигмейҳо ниҳоят паст буда то 1,5 м мерасад.

мешаванд.

Расми 14. Ба фикри шумо чаро халқҳои Африқо ин қадар қашшоқона зиндагӣ мекунанд? Дар расм сокинони кадом мамлақати Африқоро мебинед? Ҷавобатонро бо далелҳо шарҳ диҳед.

Охирин мамлақати калони мустамликавӣ Намибия соли 1990 соҳибхитёр шуд. Дар харитаи сиёсии ҳозираи Африқо зиёда аз 50 мамлакат арзи вучуд доранд. Қисми зиёди ин мамлакатҳо чумхуриҳои ягона буда, танҳо дутои онҳо федеративӣ (Нигерия ва ҶАҶ) ва сетоашон шохигарӣ (Лесото, Марокаш ва Свазиленд) мебошад. Дар ҳудуди Африқо мамлакатҳои мустамлика: қазираи Реюнон, қазираи Маор (Фаронса), қазираҳои Комор ва қазираи Еленаи Муқаддас (Британияи Кабир) мебошанд.

Қитъаи Африқо аз се қисми таркибӣ иборат аст: 1) давлатҳои арабии шимолии тараққиёташон миёна; 2) ҷанубии тараққиёташон нисбатан баланд (ҶАҶ) ва 3) Африқои Тропикии заиф, ки онро «қутб»-и ҷаҳонии гурӯснагӣ, норасоии ғизо ва ақибмонда ном мебаранд. Ҳодисаҳои муҳим дар харитаи сиёсии қитъа дар охири асри XX ва аввали асри XXI маҳз дар мамлакатҳои Африқои Тропикӣ рух дод. Вобаста ба низоъҳои байнимиллӣ дар Бурундӣ (дар байни халқҳои *тутсӣ* ва *хото*), Заир, Сомали, Либерия, Уганда, Конго, Чад, Нигерия ва дигар кишварҳо дигаргунӣ ба амал омад. Ҷангҳои дохилидавлатӣ махсусан дар Сомали, ки паёмдаҳои ҷиддӣ ба бор овард. Чумхурии Сомали, ки соли 1960 эълони мустақилият карда буд, дар соли 1991 амалан барҳам хӯрд (расми 15).

Расми 15. Давлатҳои худэълонишуда дар ҳудуди Сомали.

Чумхуриҳои чудошудаи шимолу ғарб номи англисии *Сомалилендро* баргардонданд, шимолиҳо худро *Пунталенд* эълон карданд (мисриёни қадим Сомалиро ҳамчун мамлакати Пунт мешинохтанд), дар ҷануб, қад-қади дарёи Ҷуба *Ҷубаленд* пайдо шуд.

Дар баъзе «давлатҳо»-и ба ном соҳибистиклол референдум гузаронда шуд, аммо минтақаҳои дорои аҳолии зичи давлати собиқ (яқчоя бо пойтахт – шаҳри Могадишо) мисли пештара майдони ҳарбу зарб, беҳокимиятӣ ва беқонунӣ боқӣ монданд, ки тақдирашон дар дасти чанд пешвои бо ҳам муҳолиф аст.

Дар Африко нақши муҳими сулҳофариниро Ташкилоти ягонагии Африко мебозад, ки дар ҳамкорӣ бо СММ ба ҳаллу фасли бисёре аз низоъҳои минтақавӣ мусоидат кардааст. Барои дар мувозинат нигоҳ доштани қувваҳои геополитикӣ ҳамчунин блокҳои иқтисодӣ ва тиҷоратӣ, аз ҷумла, Иттиҳоди иқтисодии давлатҳои Африқои Ғарбӣ, Иттиҳоди гумрукӣ ва иқтисодии Африқои Марказӣ ва ғайра ҳиссаи сазовор доранд.

Малагасихо – (соқинони ҷ. Мадагаскар)
Аз омехтаи нажоди ҳабашҳо ва мугулҳо ба вучуд омадаанд.

Расми 16. 90 фоизи занони қазираи Мадагаскар савод надоранд. Сабаби бесавод мондани онҳо дар чист?

Савол ва супориш

1. Мамлакатҳои соҳибхитиёри Африқоро, ки сохти чазиравӣ доранд, номбар кунед?

2. Номи мамлакатҳои Африқоро бо собиқ давлатҳое, ки мустамликадори онҳо буданд, мувофиқат кунед.

A) Алҷазоир	1. Британияи Кабир
B) Судон	2. Португалия
C) Ангола	3. Испания
D) Гвинея	4. Фаронса
	5. Италия

	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					

3. Мамлакатҳои Африқоро, ки ба баҳр баромад надоранд, номбар кунед. Оё чунин мавқеъ доштан ба дараҷаи тараққиёти иқтисодии ин мамлакатҳо таъсир мерасонад?

4. Барои чӣ соли 1960-ро «Соли Африқо» меноманд?

- A) Сохти мустамликавӣ барҳам дода шуд;
- B) 17 мамлакат соҳибистиклол шуд;
- C) Ҳосили зироатҳо фаровон шуд;
- D) Ҳамаи мамлакатҳо соҳибистиклол шуданд.

5. Кадоме аз ин мамлақати Африқо аз ҳама охир соҳибистиклол шуд?

- A) Гвинея-Бисау; B) Ботсвана;
- C) Танзания; D) Мавритания.

§10. АМРИКО

Қитъаи Амрико аз ду материк – Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубӣ иборат аст, ки онҳоро аз ҳамдигар гарданаи танги Панама ҷудо мекунад (расми 17).

Қисми зиёди Амрикои Шимолиро ду мамлақати аз ҷиҳати саноат тараққикарда – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ва Канада ташкил медиҳанд. Ташаккулёбии харитаи сиёсии Амрико бо таъсири мустамликадорӣ аврупоӣҳо ва ҳаракатҳои миллӣ-озодихоҳӣ алоқаманд аст.

Дар охири асри XV экспедитсияҳои испанӣ бо роҳбарии Христофор Колумб дар ҷустуҷӯи роҳи кӯтоҳтарин аз ғарб ба Ҳиндустон баромад, вале қитъаи навро кашф кард.

Ин канал Амрикои шимолиро аз Амрикои Ҷанубӣ ҷудо мекунад. Соли 1914 ин канал кофта шуд. Дарозӣ — 81,6 км мебошад.

Расми 17. Кластери канали Панамаро тартиб диҳед.

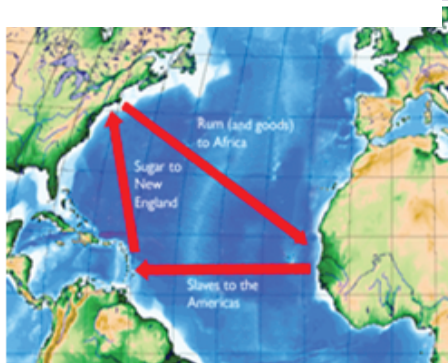
Экспедисияи Христофор Колумб соли 1492 ба ғарб ба Ҳиндустон равон шуд. Ҳангоми сафар дар роҳ материи азим намоён шуд. Дар укёнуси Атлантика чараёни Пассати Шимолӣ – баҳри Саргасс онҳоро ба соҳилҳои материк овард. Христофор Колумб ба соҳилҳои Амрико чор маротиба сафар кард, бисёр ҷазираҳоро кашф кард.

Расми 18. Агар шумо ҳамроҳи Христофор Колумб дар кишти мебудед, ба ӯ барои идона додани сафариаш чӣ маслиҳат медодед?

12 октяри соли 1492 рӯзи кашфи Амрико ҳисобида мешавад. То омадани аврупоӣҳо дар Амрико мамлакатҳои бо дараҷаи баланди тараққиёт вучуд доштанд: атстекҳо (дар паҳнкӯҳҳои Мексика бо пойтахташон Теночтитлан), майяҳо (дар нимҷазираи Юкатан), инкҳо (дар соҳили ғарбии Амрикои Ҷанубӣ бо

пойтахташон Куско). Мустамликадории аврупоӣ дар анҷоми асри XV ба тараққиёти мустақилонаи халқҳои муқими ин минтақа зарбаи сахт буд. Ин боиси парокандашавии қабिलाҳои ҳинду ва нестшавии фарҳанги онҳо шуд.

Забт шудани Амрико аз тарафи аврупоӣҳо ба аҳолии таҳҷой бадбахтии бешумор овард. Давлати Инкҳо талаву тороҷ шуд. Онҳоро гулом гардонид ва қисман қир карданд. Ҳангоми кам шудани ҳиндуҳо аврупоӣҳо маҷбур шуданд, ки аз Африқо ҷабайшоро барои корҳои вазнин биёранд.

Расми 19. Омадани ҷабайшҳо ба Амрико ба таркиби наҷодии аҳолии қитъа чӣ гуна таъсир расонид?

Мамлакатҳои Испания ва Португалия соли 1494 дар Тордесилян шартнома бастанд. Мувофиқи ин шартнома 270 мил дуртар аз қисми ғарбии қазираҳои Азор қаламравро ба ду қисм ҷудо карданд: заминҳое, ки дар қисми шарқии ин меридиан ҷойгир шудаанд, ба Португалия, заминҳое, ки дар қисми ғарбии ин меридиан ҷойгиранд, ба Испания мансуб дониста шуданд. Ҳамин тавр забт кардани заминҳои амрикоӣён аз тарафи мустамликадорони аврупоӣ аз охири асри XV оғоз шуд. Дар мустамликагардонии Амрико аксарияти мамлакатҳои Аврупо (Испания, Португалия, Англия, Нидерландия) иштирок карданд.

Аз асри XVII аввалин ҳаракатҳои озодихоҳона барои ба даст овардани соҳибхитири дар Олами Нав сар шуд. Дар аввали асри XX 27 фоизи масоҳати Амрикоро мулкҳои мустамликавӣ ташкил мекарданд.

Харитаи сиёсии Амрико. Рӯйдодҳои асосӣ дар асри XX. Дар асри XX як қатор мамлакатҳои қитъаи Амрико соҳибхитири

шуданд.

Чадвали 5

**Мамлакатҳои қитъаи Амрико, ки дар асри XX
истиқлолият ба даст оварданд**

<i>Номи мамлакат</i>	<i>Соли истиқлолият</i>	<i>Номи мамлакат</i>	<i>Соли истиқлолият</i>
Куба	1902	Ҷазираҳои Багам	1973
Панама	1903	Суринам	1975
Канада	1931	Доминика	1978
Пуэрто-Рико	1952	Сен Винсент	1979
Гвиана	1954	Гренада	1979
Тринидад ва Тобаго	1956	Сент-Люсия	1979
Терекс ва Кайкос	1959	Белиз	1981
Ямайка	1962	Сент-Китс	1983
Барбадос	1966	Невис	1983
Гайана	1966		

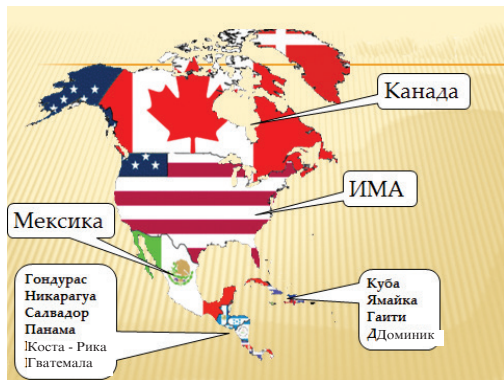
Аз ҷумла соли 1958 Аляска иёлати 49-ум ва соли 1959 ҷазираҳои Гавай иёлати 50-уми ИМА шуданд. Соли 1999 дар Канада ҳудуди Нунавут – минтақаҳое, ки дар он эскимосҳо зиндагӣ мекарданд, ҳудуди автономӣ эълон шуданд.

Қисми зиёди мамлакатҳои Амрико аз ҷиҳати сохтори давлатдорӣ мамлакатҳои ҷумҳуриявӣ мебошанд. Мамлакатҳои Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Канада, Мексика ва ИМА сохти ҷумҳурии федеративӣ доранд. Минтақаҳои мустамликавӣ асосан мутеи давлатҳои Нидерландия (ҷазираҳои Антил, Аруба); Британияи Кабир (ҷазираҳои Бермуд, Виргин, Кайман, Монтсеррат, Антил, Фолкленд); Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ҷазираҳои Виргин, Пуэрто-Рико); Фаронса (Гватемала, Гвианаи фаронсавӣ, Мартиника, Сан-Пер ва Микелон) мебошанд.

Амрикои Шимолӣ ва Ҷанубӣ аз рӯйи ҳамаи параметрҳо амалан ду метаминтақаи тамоман гуногунанд. Бинобар ин, мафҳуми Амрико ҳамчун мансубияти ду қитъа бо ҷазираҳо ба як тарафи олами ҳамном хусусияти расмӣ доштани минтақабандии ҷаҳонро хеле хуб инъикос мекунад. Ин дар ҳолат, ки агар Амрико аз нигоҳи табиӣ-географӣ ба Шимолӣ ва Ҷанубӣ тақсим карда шавад, географҳои ҷамъиятшинос дар аксари маврид Амрикои *англосаксонӣ* (*англисизабон*) ва Амрикои *Лотинӣ* ном мебаранд, ки ҳудудҳои ин ду макроминтақаро сарҳади байни ИМА ва Мексика

аз ҳамдигар чудо мекунад. Ғайр аз ин Мексика, Амрикои Марказӣ ва Вест-Индияро баъзан дар *субминтақаи мамлакатҳои Кариб* ва ё Мезоамрико (Амрикои Миёна); Венесуэла, Колумбия, Эквадор, Перу, Боливия, Чилиро дар *субминтақаи мамлакатҳои Анд*; Аргентина, Уругвай, Бразилия ва Парагвайро дар *субминтақаи мамлакатҳои Ла-Плата* ё Атлантика муттаҳид мекунад.

Мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафтаи Амрико – ИМА, Канада, Мексика, Бразилия (ҳамроҳ бо Вене-

Расми 20. Сарҳади макроминтақаҳои Амрико аз ҷуҷо чудо карда мешавад? Мамлакатҳоеро, ки ба макроминтақаи Амрикои англосаксонӣ дохил мешаванд, номбар кунед.

суэла) ҷумҳуриҳои федеративӣ мебошанд. Дар Амрико дар баробари мамлакатҳои мустақил бисёр ҳудудҳои худидорашаванда мавҷуданд. Инҳо мулкҳои Фаронса (Гваделупа, Гвиана, Мартиника ва ғ.); Нидерландия (қазираҳои Антил, Аруба); Британияи Кабир (қазираҳои Бермуд, як қисми қазираҳои Виржин, Кайман ва ғ.); ИМА (як қисми қазираҳои Виржин, Пуэрто-Рико –

давлате, ки ихтиёран ҳудро бо ҳамсояи шимо-лии абарқудраташ як мешуморад). Бояд гуфт, ки ба қазираҳои Фолкленд (Малвин)-и дар зери юрисдиксияи Британияи Кабир қарор доранд, аммо Аргентина ҳам даъвогар аст.

Дар асрҳои XX-XXI дигаргуниҳои асосии геополитикиро дар ин қитъаи нисбатан «ором» таъсиси Иттиҳоди интегратсионии ИМА, Канада ва Мексика, низоъҳои байнимиллӣ дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ (Никарагуа, Салвадор, Гватемала, Ямайка ва ғ.) мушаххас месозанд.

Вақте калимаи «Амрико»-ро ба забон меоранд, ду қитъаи нимкураи ғарбӣ ва қазираҳои атрофи онҳоро дар назар доранд. (Дар аксари маврид ҳангоми гуфтугӯ ИМА-ро Амрико ва шаҳрвандони онро амрикоӣ меноманд). Аслан, аз рӯи дигар нишондиҳандаҳо, аз ҷумла аз рӯи шароити табиӣ, Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубӣ (сахётараш Амрикои Лотинӣ)

ду ҷаҳони ба ҳамдигар монанд нестанд. Албатта, мисолҳои мушаххас ва лоиҳаҳои алоқаҳои васеъшавандаи «ду Амрико»-ро овардан мумкин аст аз Аляска то Оташзамин ҷолиб аст, аммо то ҳол дар бораи «якшавӣ»-и ҳақиқии ду макросарзамини нимкураи ғарбӣ ҳарф задан душвор аст.

Савол ва супориш

1. Амрикои Шимолӣ ва Амрикои Ҷанубиро кадом канал аз ҳамдигар ҷудо мекунад? Дар бораи ин канал чиро медонед?

2. Бо истифода аз харитаи сиёсии ҷаҳон номи мамлакатҳоро бо ҷазираҳои, ки дар тобеияти онҳо қарор доранд, мувофиқ нишон бидиҳед.

A) Британияи Кабир	1. Ҷазираҳои Виргин
B) Нидерландия	2. Ҷазираи Мартиника
C) ИМА	3. Ҷазираҳои Фолкленд
D) Фаронса	4. Ҷазираҳои Гавай
	5. Ҷазираҳои Фарер

	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					

3. Қадоме аз ин мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ дар гузашта мустамликаи Испания буд?

A) Сан-Доминго;	B) Бразилия;
C) Мексика;	D) Канада.

4. Ба чойи нуктаҳо рақамҳо ва калимаҳои зарурро гузоред.

Иёлотҳои Муттаҳиди Амрико соли... – ... ро иёлотҳои...-ум ва соли... ҷазираҳои... ро иёлотҳои...-уми худаш қабул кард.

5. Дар харитаи контури мамлакатҳои Амрико бо пойтахтҳои қайд кунед. Сарҳади шимолӣ Амрикои Лотиниро қайд кунед.

§ 11. АВСТРАЛИЯ ВА УҚЁНУСИЯ

Иттифоқи Австралия. Ба ҳаёти он материки Австралия, ҷазираи Тасмания ва ҷазираҳои, ки дар гирду атрофи Австралия, дар уқёнуси Ҳинду Ором (Кокос, Норфолк, Мавлуд (Рождество), Макдоналд) ҷойгиранд, дохил мешаванд. Аёнани ба сифати минтақаи ягонаи фарҳангӣ-таърихӣ шинохтани Австралия ва Уқёнусия асос надорад ва ба эҳтимоли қавӣ, аз таснифи (классификатсияи) қабулшуда (вале баҳснок)-е бармеояд, ки тибқи он Австралия ва Уқёнусия қисмати панҷуми кураи Заминро ташкил

медиханд. Ҳамеша бояд ҷудоии географии ҷаҳони ҷазираҳоро дар назар дошт. Масалан ҳатто мамлакатҳои алоҳидаи Укёнусия минтақаҳои том ба шумор намеравад. Аз рӯи шароити табиӣ ва миқдори аҳолии Укёнусия ба ҷаҳор ноҳияи географӣ тақсим карда шудааст: Меланезия (калонтарин ҷазираҳои ғарбӣ, ба истиснои Зеландияи Нав), *Микронезия* (ҷазираҳои хурд дар шимоли Меланезия), *Полинезия* (ҷазираҳои дигари хурд) ва *Зеландияи Нав*. Тақсими Укёнусия ба *Меланезия* (ҷазираҳои Сиёҳ), *Полинезия* (ғалаҷазираҳо) ва *Макронезия* (ҷазираҳои калон) бо пешниҳоди муҳаққиқи фаронсавӣ Дюмон-Дюрвил дар соли 1832 амалӣ карда шудааст, ки барои дифференсиатсияи худ аломати наҷодиро ҳамчун асос қабул карда буд. Макронезиягӣ (ҷазираҳои Маршалл, Каролин, Мариан, Гилберт ва Науру) ва полинезиягӣ (ҷазираҳои Маркиз, ҷазираҳои Ҷамоат, Туамоту, Самоа, Тонга, ҷазираҳои Кук, Гавай, Писҳо) бисёр нишонаҳои наҷоди муғулро доранд. Меланезиягӣ (Гвинеяи Нав, Каледонияи Нав, Гебридҳои Нав, ҷазираҳои Сулаймон, Фиҷӣ) ба мардуми таҳҷоии Австралия наздиканд. Ин минтақа бо хусусиятҳои хосси сиёсӣ ва иқтисодиаҷ фарқ мекунад. Дар ин ҷо ду мамлақати калонтар – Иттифоқи Австралия ва Зеландияи Нав – давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиқкардаи ҷаҳон ва мамлакатҳои хурди ҷазиравӣ, ки солҳои наздик истиқлолияти миллӣ ба даст оварданд, ҷойгиранд.

Мустамликаунонии Австралия аз тарафи аврупоиён бо сафарҳои баҳрии Ҷ. Кук (1768-1771) шурӯъ шуд. Ӯ дар соли 1770 соҳилҳои шарқии қитъаро таҳқиқ карда, онро мулки Британия эълон кард. Муҳочирони аввалин 850 бадарғашуда ва 200 сарбозу афсар буданд, ки моҳи майи соли 1787 аз Англия баромада, 26 январӣ соли 1788 ба соҳилҳои шарқии Австралия расиданд (аз ҳамон сол сар карда ин санаро ҳамчун Рӯзи миллӣ таҷлил мекунанд). Онҳо аввалин мавзеи маскунии аврупоиро бунёд ва номашро Сидней (ба шарафи вазири ҳамонвақтаи мустамликаҳои Англия) ниҳоданд.

Дар даҳсолаҳои минбаъда аз Англия ба Австралия қариб 160 ҳазор бадарғашудагон ва садҳо мустамликадорон оварда шуданд, ки соқинони қитъаро ба сарзаминҳои дур ронданд.

Дар аввали асри ХХ тамоми ҳудуди Австралия ва Укёнусияро мустамликадорони аврупоӣ забт карда буданд. Шумораи давлатҳо дар ин давра қариб ба 30 адад расида буд.

Расми 21. Уқёнусия аз давраи саёҳати аввалини гирди олами Ф. Магеллан маълум шуд. Нақши Н.Н. Миклухо-Маклай дар омӯзиши табиат ва аҳолии Уқёнусия хело калон аст. Вай ҳаёти халқҳои қазираи Гвинеяи Навро омӯхт.

Азхудкунии Уқёнусияро ҳанӯз истилогарони португалӣ ва испанӣ дар давраи кашфиёти бузурги географӣ шуруъ кардаанд. Дар охири асри XIX тақсимои мустамликавии Уқёнусия ба анҷом расид. Дар ҳудуди сарзамин дар он замон фақат мустамликаҳо ва протекторатҳо (зери итоати дигар давлат фаъолият мекунад) вучуд доштанд. То нимаи дуоми асри XX дар харитаи сиёсии Уқёнусия тағйирот дида намешавад. Метрополияҳо бо истифода аз дурии минтақа, ҷудоиҳои географии қазираҳо ва камшумории аҳоли муддати дурудароз ҳукмронии худро нигоҳ доштанд. Аксарияти мамлакатҳои Австралия ва Уқёнусия сохти ҷумҳуриявӣ доранд. Ҷумҳуриҳои Федеративӣ Иттифоқи Австралия, Иёлоти Федеративии Микронезия буда, ягона давлати сохти монархиявӣ Тонга (шоҳигарӣ) мебошад.

Расми 22. Ба расм бодӣқат нигоҳ кунед ва дар бораи ҳаёти аҳолии таҳҷоши қитъаи Австралия эссе нависед.

Мамлакатҳои мустамликавӣ: мулкҳои ИМА – Самоаи Шарқӣ, Гуам, Мидуэй, Уэйк; мулкҳои Зеландияи Нав – Токелау, қазираҳои Кук, Ниуэ; Британияи Кабир – Питкэрн; Австралия – қазираҳои Рождество, Норфолк, Кокос; Фаронса – қазираҳои Уоллис ва Футуна, Полинезия, Каледонияи Нав.

Мамлакатҳои соҳибхтиёр: Австралия, Вануату, Самоаи Ғарбӣ, Кирибати, Науру, Зеландияи Нав, Папуа-Гвинеяи Нав, қазираҳои Соломон, Тонга, Фичи (чадвали 6).

Кишварҳои ғарбиро ғайр аз манфиатҳои иқтисодӣ, инчунин мавқеи географии қазираҳо ба худ ҷалб мекард. Дар солҳои Ҷанги Дувуми Ҷаҳон онҳо «театр»-и амалиёти ҳарбӣ буданд. Баъд аз ҷанг баъзе қазираҳо ба майдони озмоиши силоҳи ҳастай табдил ёфтанд (масалан атоллҳои Бикинӣ, Эниветок, Квачалеин дар Микронезия, Муруроа дар Полинезияи фаронсавӣ). Ҳодисаҳои геополитикӣ дар ин минтақа дар садсолаи охир асосан ба мустаҳкам кардани мустақилияти давлатҳои ҷавони соҳибистиклол (қазираҳои Соломон, Кирибати, Вануату, Фичӣ, Тонга, Тувалу, Папуа-Гвинеяи Нав, Самоаи Ғарбӣ ва ғ.), фаъолияти Форуми Ҷануби Уқёнуси Ором дар ҳаёти 15 давлати мустақилу худидоракунанда ва худудҳои қисмати ҷанубии Океани Ором ва ғ. вобаста мебошанд.

Ҷадвали 6

Давлатҳои соҳибистиклоли Укёнусия (бе Зеландияи Нав):
(банки маълумоти оморӣ)

Мамлакат	Масоҳат, ҳаз. км ²	Аҳоли, млн. нафар	Афзоиши табиӣ, %	Давомнокии умр, сол		Истеъмоли ккал/ шабонарӯз
				мardҳо	занҳо	
Вануату	12,2	0,2	1,5	66	69	2765,6
Кирибати	0,8	0,1	2,2	59	65	–
Науру	0,02	0,01	1,8	57	65	–
Папуа-Гвинеяи Нав	462,8	5,5	2,2	56	58	2185,9
Ҷазираҳои Соломон	28,4	0,5	2,6	67	68	2222,1
Самоа	2,8	0,2	-0,2	65	72	–
Тонга	0,7	0,1	2,0	70	72	–
Тувалу	0,03	0,01	1,5	64	70	–
Фичӣ	18,3	0,09	1,4	65	69	2933,6

Австралия ҳам ба мисли Зеландияи Нав дар ҳақиқат дар канораи географии дунё ҷойгир аст, вале ин нуктаро дар хусуси нақши онҳо дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ гуфтан мумкин нест.

Ҷадвали 7

Иттиҳоди Австралия ва Зеландияи Нав:
(банки маълумоти оморӣ)

Мамлакат	Масоҳат ҳаз. км ²	Аҳоли млн. нафар	Афзоиши табиӣ, %	Давомнокии умр, сол		Истеъмоли / ккал/ шабонарӯз	ММД	
				мardҳо	занҳо		Умумӣ, мрд. долл.	Ба сари ҳар 1 соқин
Австралия	7692,0	20,1	0,9	77	82	3149,6	642,1	32000
Зеландияи Нав	270,0	4,0	1,0	76	81	3151,8	97,6	24200

Ин мамлакатҳоро аксаран таърихи ташаккул ва мақоми имрӯзаи давлатию сиёсиашон муттаҳид мекунад. Онҳо ҳамчун мулкҳои муҳоҷирони Британияи Кабир ташаккул ёфта, аҳолиашон низ асосан ҳамин муҳоҷирин буданд. Дар оғози асри XIX мустамликаҳо дар федератсия муттаҳид шуданд. Баъд аз сад сол мақоми доминион ва мустақилияти пурра дар ҳайати Иттиҳоди Британияро соҳиб шуданд.

Австралияи имрӯза мамлакати тараққикардаи индустриалию аграрӣ, шарикӣ фаъоли муносибатҳои байналхалқии иқтисодӣ ва сиёсӣ, яке аз марказҳои ҷаҳонии таъминкунандаи ашёи хоми минералӣ ба ҳисоб меравад. Зимнан бояд зикр кард, ки вобастагии анъанавӣ ба Британияи Кабир имрӯз бисёре аз австралиягироро қонеъ намекунад.

Австралия давлате мебошад, ки як қитъаи том, ҷазираи *Тасмания* ва ҳамчунин як қатор ҷазираҳои майдаро ишғол кардааст. Номи расмӣ он *Иттиҳоди Австралия* буда, ишораест ба сохтори федеративии мамлакат. Ба Иттиҳод 6 иёлат дохил мешавад: Уэлси Нави Ҷанубӣ, Викториа, Австралияи Ҷанубӣ, Квинсленд, Австралияи Ғарбӣ ва Тасмания ва ҳамчунин ду марз: марзи Шимолӣ ва марзи пойтахт (ғайр аз ин, пойтахти мамлакат Канберра воҳиди махсуси маъмуриро ташкил медиҳад).

Расми 23. Аз рӯи харита давлатҳои соҳибхитиёри Австралия ва Уқёнусияро номбар кунед.

Аз рӯи нишондиҳандаҳои бисёри иқтисодӣ (пеш аз ҳама ҳаҷми ММД ва андозаи он ба саршумори аҳоли) Австралия ба қатори давлатҳои хеле тараққикардаи дунё дохил мешавад. *Зеландияи Нав* (ба мамлакатҳои Уқёнусия тааллуқ дорад) ҳам давлати дорои иқтисоди бозории рушдкарда ба ҳисоб меравад ва асосан дар ду ҷазира – *Шимолӣ* ва *Ҷанубӣ*, ки *гулӯгоҳи Кук* онҳоро аз ҳам ҷудо мекунад, ҷойгир шудааст. Австралия ягона давлати ҷаҳон мебошад, ки худуди

як китъаи пурраро ишғол кардааст, бинобар ин, фақат сарҳадҳои бахри дораду бас. Яке аз омилҳои муҳими *мавқеи географии* Австралия наздикии нисбии он бо мамлакатҳои мунтазам тараққиқунандаи минтақаи Осиёи уқёнуси Ҳинд ба шумор меравад.

Ҳолатҳои ҳайратангез ҳам ба мушоҳида мерасанд. Масалан давлати мустақили Папуа-Гвинеяи Нав, ки дар қисмати шарқии қазира ҷойгир аст, ба Уқёнусия тааллуқ дорад, қисмати ғарбии қазира худуди Индонезия ба ҳисоб меравад ва табиист, ки ба ОҚШ дохил мешавад. Ҷойгоҳи муҳимро дар Уқёнусия қазираҳои Гавай ишғол мекунанд. Аз нигоҳи географӣ онҳо ба минтақаи Уқёнусия тааллуқ доранд, вале марзи (иёлати 50-ум) ИМА ҳастанд.

Раванди истиқлолҳои дар Уқёнусия дар солҳои 60-уми асри ХХ шурӯъ шуд. Давлатҳои ин сарзамин ба қатори хурд ва хурдтаринҳо дохил мешаванд. Ҳатто чунин қазираи «бузург»-е дар миқёси Уқёнусия чун Папуа-Гвинеяи Нав 5,3 миллион нафар аҳоли дорад. Дар байни мамлакатҳои рушдкунандаи Уқёнусия давлатҳои вомехӯранд, ки чанд ҳазор аҳоли доранд.

Кӯшишҳои Австралия ва Уқёнусияро ҳамчун минтақаи ягонаи фарҳангии таърихӣ баррасӣ кардан ягон асос надорад ва эҳтимол ба таснифи қабул кардашуда таъя қунанд, ки тибқи он Австралия ва Уқёнусия қисмати панҷуми заминро ташкил медиҳанд. Ва дар ин ҷо гап на танҳо дар сари муҳити иҷтимоии ба худ хоси мамлакатҳои «капитализми муҳочир»-и Австралия ва Зеландияи Нав (зимнан охири ба Уқёнусия тааллуқ дорад), балки дар хусуси аз нигоҳи географӣ ҷудо будани ҷаҳони қазираҳо ва рангорангии фарҳанги давлатҳои Уқёнусия низ меравад.

Савол ва супориш

1. Аз рӯи харитаи сиёсии ҷаҳон ҷойгиршавии ҳамаи давлатҳои мустақили Австралия ва Уқёнусияро муайян кунед. Кӯшиши ба вазъи иқтисодии географии онҳо баҳо додан кунед.
2. Ба хотир оред, ки дар омӯзиши Австралия ва Уқёнусия Ф. Магеллан, Ҷеймс Кук, Миклухо-Маклай ва Т. Хейердал чӣ саҳм гузоштаанд?
3. Бо назардошти кадом махсусиятҳои Уқёнусия ба Меланезия, Микронезия ва Полинезия тақсим карда мешавад?
4. Душвории асосии рушди иҷтимоию иқтисодии давлатҳо ва марзҳои Австралия ва Уқёнусияро дар чӣ мебинед?
5. Дар харитаи контури мамлакатҳои Австралия ва Уқёнусияро бо пойтахташон қайд кунед.

БОБИ 4. ГЕОГРАФИЯИ СИЁСӢ ВА ГЕОПОЛИТИКА

§ 12. МАҲУМҲОИ АСОСИИ ГЕОПОЛИТИКӢ

Дар аксари маврид географияи сиёсӣ ва геополитикаро ё муҳолифи ҳамдигар мегузоранд, ё ба ҳамдигар монанд мешуморанд. Дар ҳар сурат ин нодуруст аст, зеро геополитика ба ақидаи аксарияти муҳаққиқон, қисми таркибии географияи сиёсии классикӣ мебошад.

Геополитика (аз калимаҳои юнонии *геос* – замин ва *политика* – сиёсат) дар маънидоди ибтидоиаш – назария ва амалияи сиёсати давлатиро мефаҳмонад, ки баҳисобгирии ниҳоии омилҳои географӣ асос ёфтааст, яъне фаннест дар бораи вобастагии географии равандҳо ва воқеаҳои муҳталифи сиёсӣ. Барои муқоиса ва дарёфти ҳақиқат чанд таърифи дигари геополитикаро (баъзан хеле баҳснок) меоварем:

– геополитика «консепсияи сиёсӣест, ки маълумоти географиро барои асоснок кардани таҷовузи империалистӣ (худуд, мавқеи давлат ва ғ.) истифода мебарад. Геополитика бо наҷодпарастӣ, малтузианизм ва сотсиал-дарвинизм пайвастагӣ дорад» (*Лугати энциклопедии шӯравӣ*. – М., 1988);

– геополитика илмест дар бораи «алоқаи байниҳамдигарии муҳити табиӣ (дар ҳамаи шакле, ки дарк карда мешавад, тағйир меёбад ва аз тарафи одамон истифода карда мешавад) ва сиёсати ҷаҳонӣ» (*К. Грей*);

– геополитика илмест «дар бораи паҳншавии географӣ ва хусусияти географии ташкилотҳои сиёсӣ» (*П. Савитский*);

– геополитикаро метавон «на танҳо ҳамчун вобастагии объективии сиёсати берунаи ин ё он миллат аз мавқеи географии он донист, балки ҳамчун вобастагии объективии субъекти муносибатҳои байналхалқӣ аз маҷмӯи омилҳои моддӣ таъриф кард, ки ба ин субъект назорат аз болои маконро иҷозат медиҳад.

– «геополитика илмест дар бораи детерминатсияи географии равандҳои сиёсӣ дар давлат ва муносибатҳои байналхалқӣ» (*Ю. Платонов*);

– геополитика фаннест, ки мавзӯи «истифодаи давлатҳо аз омилҳои макониро ҳангоми муайян кардан ва расидан ба ҳадафҳои сиёсӣ» меомӯзад (*Н. Мироненко*).

Ғуногунии муносибат ҳангоми муайян кардани фанни геополитика реша дар вазъияти таърихӣ ва пайванди зичи он бо режимҳо ва идеологияҳои ҳукмрон дорад. Фақат дар охири асри

XX барои ҳамчун «геополитикаи мустақил» арзи вучуд кардани он имконият фароҳам омад. Бо гузашти вақт, як қатор олимон дар заминаи пайванди зичи геополитика бо дигар соҳаҳои дониши илмӣ, характери синтетикӣ доштани онро исбот карданд ва мавҷудияти унсурҳои таърих, иқтисодиёт, сиёсатшиносӣ, давлатшиносӣ, стратегия, илми ҳарбӣ, сотсиология, психология, этнология, диншиносӣ, экологӣ ва ғайраро дар таркиби он ошкор карданд.

Гузашта аз ин, имрӯз баъзе «ғайригеографҳо» ақида доранд, ки вожаи «гео» дар таркиби мафҳуми «геополитика» на танҳо ба ҷанбаи географии сиёсат ишора мекунад, балки микёс ва қоидаҳои умумисайёравии рафторро дар шароити системаи ҷаҳонӣ низ ифода мекунад. «Ба ин маънӣ, геополитика бояд чӣ хел, бо ёрии кадом механизмҳо ва дар асоси кадом усулҳо зистан ва фаъолият кардани ин системаро таҳқиқ кунад. Онро метавон ҳамчун фанне шиноخت, ки сохторҳо ва субъектҳои асосӣ, самтҳои глобалӣ ё стратегӣ, қонунмандӣ ва усулҳои муҳимтарини фаъолият ва ташаккули ҷомеаи муосири ҷаҳониро меомӯзад» (К. Гаҷиев, 1998). Ин гуфтаҳо кӯшиши «озод кардан»-и геополитика аз ҷаҳорҷӯбаи танги географияи сиёсӣ ва ҳамчун илми ҷомеашиносӣ дар бораи сиёсати бисёрқутбаи ҷаҳонӣ эълон кардани онро нишон медиҳад.

Чунин кӯшишҳо метавонанд ба маҳви тадриҷии фанни геополитика, дискредитатсияи ногузири он ва гум кардани айнияти илмӣ дар «баҳри беканори сиёсатшиносӣ» оварда расонанд. Бояд дар ёд дошт, ки мавзӯи таҳқиқи фанни мазкур мисли пештара «гео» аст ва «решаи модарии» он – география – ҳамчун соҳаи байнифаннии дониш бетағйир мемонад.

Мафҳумҳо ва категорияҳои асосии геополитика: давлат, блоки давлатҳо, минтақаҳои геостратегӣ ва геополитикӣ, марз ва фазои сиёсӣ, минтақаи зери таъсир, мувозинати қувваҳо, минтақа (давлат)-и буферӣ, шарикҳои геополитикӣ, давлати абаркудрат, марказҳои қудратманд, қувваҳои геополитикӣ, рақобати фронталӣ, ҳамгирӣ ва таҷзияи сиёсӣ, тарҳҳои геополитикии оянда ва ғайра.

Муҳтавои аксарияти ин мафҳумҳо ва категорияҳо ҳоҷат ба шарҳ надоранд. Масалан *фазои сиёсӣ* ҳамчун мафҳуми асосии геополитика бо дарозӣ ва умқи ҳудудҳои фаъолияти сиёсӣ монандӣ дорад (фақат дар ин ҷо фазо ҳамчун қувваи бевоситаи сиёсӣ баррасӣ карда мешавад). Чунин мешуморанд, ки *минтақаи геостратегӣ* қисмати хеле васеи фазои сиёсӣ ва ҷаҳонро фаро мегирад ва бо сифатҳои маҳалли ҷойгиршавӣ, шиддат ва хусусияти тамоюли алоқаҳои тичоратӣ ва

фарҳангӣ-идеологӣ фарқ мекунад. Хусусияти ҷудоинопазири чунин минтақа қобилияти назорат карда тавонистани муҳимтарин роҳҳои хушкӣ ва обӣ аз тарафи як навъ қувва мебошад (масалан *ҳартленд* ё *римленд*). Дар навбати худ *минтақаи геополитикӣ* қисми таркибии минтақаи геостратегӣ ба шумор рафта, дорои масоҳати кам ва зичии зиёди алоқаҳои тичоратӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ-сиёсӣ мебошад.

Худ аз худ маълум аст, ки *марзи сиёсӣ* ба категорияҳои муҳими геополитикӣ дохил шуда, ҳамеша маҳсули дасти инсон (сунъӣ) мебошад ва вазифаҳои муҳими сиёсӣ, мудофиавӣ ва ҳарбӣ-стратегии геополитикиро иҷро мекунад. Чунин марзҳо минтақаҳои амалиёти давлатҳои мустақилро мушаххас карда, ҳамчун хатти пеши мудофиаи давлатҳо ва ба сифати нуқтаҳои назорати рафтуомади одамон, молҳо ва сармояҳо хидмат мекунанд.

Хатҳои геополитикӣ – лаҳзаҳои таркибсозии ташкили фазои геополитикӣ, ки нақши унсурҳои аввалини азнавсозии манзараи геополитикии ҷаҳонро мебозанд. Онҳо гӯё дар худ унсурҳои гуногуни алоқаҳои байниҳамдигарии геополитикиро пайваस्त мекунанд. (Масалан хатти ҳаракати нафти ИМА аз давлатҳои Шарқи Наздик барои ин давлат минтақаи манфиатҳои ҳаётӣ ба ҳисоб меравад.)

Ба вазифаҳои асосии геополитика вазифаҳои *матриҷатӣ*, *пейзҷуикунӣ* ва *интеграциониро* дохил мекунанд.

Савол ва супориш

1. Геополитика чист? Геополитика аз географияи сиёсӣ чи фарқ дорад?
2. Мафҳумҳои геополитикиро бо истифода аз матн шарҳ диҳед.

мафҳум	шарҳи мафҳум
давлат	
блоки давлатҳо	
минтақаҳои геостратегӣ	
марзи сиёсӣ	
минтақаи зерӣ таъсир	
мувозинати қувваҳо	
минтақаи буферӣ	
шарҳи геополитикӣ	
давлати абарқудрат	
марказҳои қудратманд	
қувваҳои геополитикӣ	
рақобати фронталӣ	
бесуботӣ	

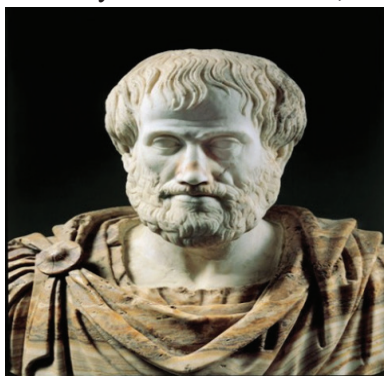
§ 13. НАЗАРИЯҲОИ АНЪАНАВИИ ГЕОПОЛИТИКӢ

Тавлиди идеяҳои геополитикӣ. Бе ягон иштибоҳ метавон изҳор кард, ки идеяҳои геополитикӣ баробар бо падидаи беназири экспансияи давлатӣ ва давлати империявӣ пайдо шудаанд. Бисёре аз мутафаккирони даврони қадим дар бораи таъсири муҳити географӣ ба ҳаёти давлат, яъне дар бораи нақши *детерминизми географӣ* дар назарияи сиёсӣ, андешидаанд.

То ба дараҷае шартан тахмин кардан мумкин аст, ки оғози детерминизми географӣ дар назарияи сиёсӣ бо номи донишманди Юнони қадим Арасту (384-322 то милод) оғоз шудааст.

Ӯ дар китоби худ бо номи «Сиёсат» бо истинод ба хулосаҳои Парменид дар бораи мавҷудияти панҷ минтақаи ҳароратӣ (як минтақаи гарм, ду минтақаи сард ва ду минтақаи гузариш) дар бораи афзалияти азалии юнониён бар халқҳои шимолию ҷанубӣ таъкид кардааст, зеро онҳо дар минтақаи гузариш, ки барои ҳаёту ҷаҳолияти одамон мусоидтар аст, зиндагӣ мекунанд. Фақат як мисол аз «Сиёсат»-и Арасту меоварем, ки гувоҳи даъвои ӯст: «Ҷазираи Критро ҳуди табиат барои ҳукмронӣ аз болои Юнон офаридааст ва ҷойгиршавии географии он хеле хуб ҳам ҳаст: бо баҳр ҳамсарҳад мебошад, ки ҳамаи юнониён дар атрофи он маскунанд; аз як тараф дар наздикии Пелопеннес, аз тарафи дигар наздик ба Осиё, маҳз бо ҳамвории Трионий ва Родос ҷойгир шудааст. Бинобар ин Минос ҳукмрони баҳр шуд, баъзе ҷазирахоро мутеи худ кард ва дар ҷазираҳои дигар одамонро ҷойгир кард». Арасту ба Искандари Мақдунӣ маслиҳат дод, ки пойтахти худро маҳз дар ҷазираи Крит бунёд кунад.

Асарҳои мутафаккири асри-миёнагии араб Ибни Халдун (1332-1406) бисёр идеяҳои дорои хусусияти геополитикӣ дорад. Вай чунин меҳисобид, ки ҷараёни инкишофи равандҳои сиёсӣ ҳам барои қавмҳои кӯчӣ ва ҳам барои қавмҳои бумӣ, ҳам барои халқҳои шимолию ҷанубӣ ба тарзи мухталиф сурат гирифтааст. Кӯчиён аз нигоҳи ҷисмонӣ ва ахлоқӣ нисбат ба

Расми 24. Арасту дар инкишофи илми география чӣ нақш дорад?

аҳолии муқимӣ бартарӣ доранд. Натиҷа ҳамин аст, ки онҳо давра ба давра кишварҳои дорои аҳолии бумиро забт мекунанд. Баъд аз чандин насл авлоди онҳо ин хусусиятҳои гум мекунанд ва аз дасти тасарруфгарони нав мемиранд. Ибни Халдун ҳамчунин ақида дошт, ки аҳолии шимолу ҷануб имкониятҳои гуногуни инкишофи фарҳангӣ доранд. Худи табиат барои ҷанубиён шароити хуби зиндагӣ фароҳам оварда, онҳоро бо ғизо ва манзили зисти тайёр таъмин кардааст. Дар навбати худ, аҳолии шимол барои ҳал кардани ин масъалаҳо тамоми вақти холии худро сарф мекунанд. Дар натиҷа, фақат соқинони кишварҳои дорои иқлими муътадил (на иқлими сарду гарм) барои рушди илму ҳунар ва ғ. шароити мусоид доранд.

Анъанаи детерминизми географиро Ж. Боден (1530-1596) идома дод ва ба хулоса омад, ки муҳити географӣ ба василаи асаб ва ҳислати халқҳо ба инкишофи инсон таъсир мерасонад. Тибқи ақидаи ӯ, ташкили сиёсии ҷомеа ба хусусиятҳои хосси географии мамлакат вобастагӣ дорад.

Масалан Боден менависад: «Дар шимол мардумони часур зиндагӣ мекунанд, онҳо артиши қудратманд доранд; халқҳои ҷануб боақланд, бинобар ин, дар он ҷо илм тараққӣ кардааст. Дар шимол тақягоҳи ҳукумат қувва аст, дар кишварҳои миёна ақлу адолат ҳукмронӣ мекунанд, дар ҷануб дин бартарият дорад. Ба ҳамин сабаб, соқинони шимол ва кӯҳистониён тибқи анъана демократия ё шоҳигарии интихобшаванда месозанд; аҳолии нозпарвари ҷануб ва ҳамвориҳо дар аксари маврид шоҳигарӣ бунёд мекунанд. Халқҳои шарқ ба ҷанубиён ва халқҳои ғарб ба шимолӣ наздик мебошанд». Ж. Боден нахустин касе буд, ки шароити табиӣ минтақаи муътадили байни 40-50 дараҷаи арзи шимолро ҳамчун минтақаи мусоид барои рушди қобилиятҳои гуногуни инсон ва пайдоиши давлатҳои фаъол тавсиф кард.

Бисёре аз унсурҳои «геополитикаи худҷӯш» дар эҷодиёти Ш. Монтескё (1689-1755), файласуфи даврони маорифпарварии Фаронса низ вохӯранд. Ӯ дар рисолаи машҳури худ «Дар бораи рӯҳияи қонунҳо» консепсияи телеологиро, ки раванди таърихи иҷтимоӣ-иқтисодиро «хости Худо» мешуморид, ба зери шубҳа гирифта, мавқеи детерминизми географиро дастگیرӣ кард. Вай таъкид мекард, ки иқлими гарм ба хусусияти ҷисмонии инсон ва маънавиёти ӯ таъсир расонида, ба инкишофи ғуломдорӣ мусоидат мекунанд, ҳол он ки иқлими муътадил ба ақли инсон таъсири неқ

расонида, ба ташаккули шахсиятҳои неруманд ва фаъол мусоидат мекунад ва шаклҳои пешқадами сохтори давлатдориро муайян мекунад. Монтескё зарурати мутобиқати қонунҳои давлат бо шароити географии онро шартӣ асосӣ меҳисобид.

Дар асрҳои XVII – XIX Олмон ба маркази инкишофи идеяҳои детерминизми географӣ табдил ёфт. И. Кант (1724-1804), Г. Гегел (1770-1831), И. Гердер (1774-1804), А. Гумболдт (1769-1859), К. Риттер (1779-1858) ва дигар файласуфону табиатшиносон ба шароити табиӣ ва таъсири он ба инкишофи ҷамъиятӣ-таърихӣ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мекарданд. И. Кант хислати миллӣ, ташкили сиёсӣ, иқтисод ва мазҳаби халқҳоро дар иртибот бо шароити табиӣ зиндагӣ ва фаъолияти онҳо баррасӣ мекард. Ба ақидаи Гегел, география имкон медиҳад на танҳо қонунмандҳои инкишофи равандҳои таърихӣ рушди ҷомеа ошкор карда шавад, балки дар бораи «бартарияти табиӣ» як миллат бар миллати дигар изҳори назар карда шавад. Яке аз асосгузори мактаби олмонӣ детерминизми географӣ И. Гердер фарқияти омилҳои берунӣ ва дохилии рушди тамаддунро ба назар гирифта, ба қатори муҳимтарин омилҳои берунӣ табиат ва баъзе унсурҳои он, аз ҷумла иқлим, хок, мавҷеи географӣ ва ғайраро дохил кард. Идеяҳои Гердерро К. Риттер дар асарҳои инкишоф дода, таъсири шароити географиро ба ҳаёти ҷомеа ва давлатҳои Ҷаҳонҳои Қуҳан ва Нав ба намоиш гузошт. Аз рӯйи ақидаи ӯ, Ҷаҳони Қуҳан нисбат ба Ҷаҳони Нав дорои ландшафти мухталиф дар ноҳияҳои иқлимӣ барои зиндагии инсон мусоид мебошад ва гӯё миқдори ками замина барои суръат бахшидани таҳаввули муносибатҳои ҷамъиятӣ дорад.

Осори дорои идеяҳои барои замони худ инқилобии А. Гумболдт ҳам маъруфияти зиёд пайдо карда буд. Ба ақидаи ӯ, вазифаи география бо ташаккули манзараи пурраи муҳити атроф ба охир нарасида, дар ҳалли масъалаҳои мушаххаси рушд ва ташкили ҷомеа идома меёбад. Вай чунин мепиндошт, ки унсурҳои мухталифи ландшафт дар шаклҳои гуногуни беохираш ба хислати халқҳое, ки дар ин ё он минтақаи кураи Замин зиндагӣ мекунанд, таъсири бевосита мерасонанд. Идеяҳои таъсири шароити табиӣ Русия ба менталитети сокинони он дар осори муаррихон ва маорифпарварони рус В. О. Ключевский, С. М. Соловёв, Н. А. Бердяев вомехӯранд.

Геостратегия: А. Мэхен (1660-1783), Х. Маккиндер. Ҳамзамон муҳаққиқони дигар таваҷҷуҳи худро на танҳо ба давлатҳои алоҳида, балки ба тамоми ҷаҳон равона карданд. Онҳо, вобаста ба ҷойгиркунии қувваҳои глобалӣ, кӯшиши ёфтани модели «муносибтарин»-и рушд ва рафтори давлати мушаххасро карданд ва ба ҳукуматҳои худ стратегия-маслиҳатҳо пешниҳод карданд. Дар аксари маврид ин муҳаққиқонро «геостратег» ном мебаранд, ки барои пайравони худ – геополитикҳои «классикӣ» замина омода кардаанд.

Яке аз аввалин геостратегҳо А. Мэхен (муаррихи илми баҳрнавардӣ, адмирал ИМА) буд, ки дар китобҳои «Таъсири қувваи баҳрӣ ба таърих», «Манфиатҳои Амрико аз қувваи баҳрӣ имрӯз ва оянда», «Қувваи баҳрӣ ва муносибати он ба ҷанг», асосан бо таъя ба мафҳуми «қувваи баҳрӣ», дидгоҳи худро ба манфиатҳои стратегӣ пешниҳод кард. (Махсусан китоби якуми ӯ шуҳрати зиёд пайдо кард ва танҳо дар ИМА ва Британия Кабир 30 бор нашр шуд, ҳамчунин онро тақрибан ба ҳамаи забонҳои аврупоӣ тарҷума карданд. Дар Англия ин китобро «Инчили шахомати Британия», «Фалсафаи таърихи илми баҳрнавардӣ» ва ғ. меномиданд. Кайзер Вилгелми II кӯшиш мекард ҳамаи асарҳои А. Мэхенро аз ёд бикунад. Тарафдорон ва шорехони идеяҳои ӯ дар асрҳои XIX-XX дар бисёр кишварҳои ҷаҳон пайдо шуданд.)

Мэхен ба ақидаи нақши асосӣ доштани қувваҳои баҳрӣ, ки «ҳалқаи марказии қувваҳои мусаллаҳ буда, ба воситаи он давлатҳо сарват ҷамъ мекунанд», устувор буд. Дар ин маврид, ӯ параметрҳои қувваҳои баҳрӣ (флоти ҳарбӣ + флоти тичоратӣ + пойгоҳҳои ҳарбӣ-баҳрӣ)-ро бо назардошти шартҳои зерин баҳо меод: а) мавқеи географии давлатҳо нисбат ба акваторияҳои баҳрӣ ва уқёнусӣ; б) хусусияти заминҳои наздизоҳилӣ (мавҷудияти бандарҳо, эстуарияҳо ва ғ.); в) дарозии заминҳои наздизоҳилӣ; г) шумораи аҳолии давлатҳо; д) ҳислати миллӣ; е) сиёсати ҳукуматҳо. Ба ақидаи ӯ, танҳо ИМА ҳуқуқ ва имконият дорад, ягона давлати ҳукмронии баҳр ва уқёнусҳо бошад. Барои ин ба ИМА зарур аст:

– бо хеши этникии худ Британияи Кабир ҳамкориҳои ҳаматарафа дошта бошад;

– ба ҳукмронии Ҷопон дар уқёнуси Ором мамониат кунад;

– даъвоҳои баҳрии Олмонро то ҳадди ақал маҳдуд кунад;

– хавфи ба давлатҳои дорои тамаддуни баҳрӣ аз тарафи империяи континенталии Русия, Олмон ва Чин вучуддоштаро баргараф созад.

Ба андешаи Мэхен, ИМА бояд Чин, Русия, Олмони континенталиро «дар оғӯши мори афъӣ» маҳв кунад. Вай пешниҳод мекунад, ки заминҳои наздизоҳилиро аз зери назорати ин давлатҳо бароварда, худи онҳоро аз соҳилҳо ҳарчи дур партофтан лозим аст. Бо вучуди ғайримуқаррарӣ будани ин пешниҳод, ИМА стратегияи геополитикии адмирал Мэхенро дар асри XX қариб ба иҷро расонд.

Иҷрокунандаи дигари бузурги «мактаби геостратегӣ» Х. Маккиндер (профессори Донишгоҳи Оксфорд ва директори мактаби иқтисодиёти Лондон) баъдан ба хулоса омад, ки даврони «шукуфоии қувваҳои баҳрӣ» ба охир расида, рушди технология (махсусан дар соҳаи роҳи оҳан) алоқаи байни «қувваи баҳрӣ» ва «иқтисоди хушкӣ»-ро мустаҳкамтар кардааст. Назарияи «*ҳартленд*» (дил ва ё мағзи Замин)-и Маккиндер ҳамчун асоси стратегия ва геополитикаи глобалӣ ба ӯ шуҳрати ҷаҳонӣ овард. Пешнависиҳои аввалини назария ҳанӯз дар соли 1904 дар лексияи ӯ «Мехвари географии таърих» рӯйи коғаз омада буданд, ки дар он муаллиф мафҳуми «минтақаи мехвари сиёсати ҷаҳонӣ»-ро ироа кард. Нахуст чунин минтақа Осиеи Марказӣ буд, ки муғулҳо аз он ҷо ба фарохноии Авруосиё таъсир мерасонданд. Дар натиҷаи кашфиётҳои бузурги географӣ мувозинати қувваҳо ба ғоидаи давлатҳои наздиқўнуси тағйир ёфт. Чунонки Маккиндер меҳисобад, дар оғози асри XX таносуби қувваҳои геополитикӣ боз бештар тағйир ёфт, вале ин дафъа ба ғоидаи абарқудратҳои дорои роҳҳои хушкӣ (махсусан, роҳи оҳан). Вай нақши муҳими қувваҳои баҳрӣ дар мувозинати қувваҳои ҷаҳонӣ инкор намекард, аммо ба ақидаи ӯ, рушди босуръати коммуникатсияҳои хушкӣ ва ҳавоӣ самаранокии онро кам кард. Маҳз ҳамин ҳолат ба тағйир ёфтани идеяҳои пештараи вай мусоидат кард ва ӯро ба сари назарияи навкардашудаи «*ҳартленд*» овард.

Ҳартленд дар тасавури Маккиндер бо Авруосиё – харсанг – қалъаи табиӣ бузург як гуна доништа мешуд, ки барои империяҳои баҳрӣ тамоман дастнорас буд. Ва асоси ҳартлендро худуди Русия ташкил меод. Муаллиф ба воситаи доираҳои концентрикӣ фазои планетарӣ сохта, дар маркази он ҳартленд («мехвари географии таърих»), баъд аз он дар шакли «моҳи нопурраи дохилӣ» (камарбанди маргинали) Авруосиёро ҷой дод.

Аз ҳама охир дар шакли «моҳи нопурраи берунӣ» тарҳи китъаҳо ва қазираҳои ҳозираи худуди Авруосиё кашида шуда буд.

Маккиндер дар модели геополитикии худ ба Аврупои Шарқӣ таваҷҷуҳи хосса дорад, ки ба ин гуфтаҳои зеринаш гувоҳӣ медиҳанд:

– касе дар Аврупои Шарқӣ ҳукмрон бошад, ҳукмрони ҳартленд шуморида мешавад;

– касе ҳукмрони ҳартленд бошад, ҳукмрони «чаҳон-қазира» (дар ин ҷо ӯ Авруосиёро бо Африқои Шимолӣ дар назар дорад) ҳисобида мешавад;

– касе ҳукмрони «чаҳон-қазира» бошад, ҳукмрони тамоми чаҳон шинохта мешавад.

Савол ва супориш

1. Детерминизми географӣ чист? Огози детерминизми географӣ дар назарияи сиёсии кадом олим мушоҳида мешавад.

2. Моҳияти асосии ақидаҳои геополитикии детерминизми географиро бо асосгузори он мувофиқ нишон бидиҳед?

А) Минтақаи гузариш

1. Ж. Боден

В) Қавмҳои кӯчӣ ва бумӣ

2. Ш. Монтескё

С) Таъсири иқлим

3. Ҳ. Маккиндер

Д) Таъсири муҳити географӣ

4. Ибни Халдун

5. Арасту

	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					

3. Ба фикри шумо, аз рӯи ақидаи детерминизми географӣ тоҷикон дорои чӣ гуна хислатҳо мебошанд?

§14. МАКТАБИ ЗАМОНАВИИ ГЕОПОЛИТИКӢ

Мактаби геополитикии Олмон. Дар Ғарб пас аз инкишофи ду самти афкори геополитикӣ (назарияи «давлати органикӣ» ва таҳқиқоти геостратегӣ) дар Олмон мактаби нави геополитикӣ бо роҳбарии профессори донишгоҳи Мюнхен, ношири маҷаллаи «Геополитика» К. Хаусхофер ташкил карда шуд.

Ҳамчун ҳамсафи Гитлер, ӯ номатлубтарин шахсият дар рушди геополитика шинохта шудааст, ки ақидаҳои солҳои дароз ба боди «фаромӯшӣ» супурда шуд. Мисли дигар тарафдорони идеяи миллии имзои шартномаи Версабро бо дард қабул кард, зеро онро таҳқири Олмон ва шарафи миллии олмониҳо меҳисобид.

Ифодаҳои калидии назарияҳои геополитикии К. Хаусхофер аз қабилӣ «фазои ҳаёти» – категорияе, ки чандин сол пеш Ф. Ратсел истифода карда буд, «фазо ва мавқеъ», «қувва ва фазо», «хун ва хок» ва ғ. ба шумор мерафтанд. Вай тарафдори ашаддӣ аз навтақсимкунии фазои ҷаҳонӣ, пеш аз ҳама густариши фазои ҳаётии Олмон буд.

Хаусхофер бо тақия ба ихтилофҳои бартарафнашавандаи байни ҷаҳонҳои «бахрӣ» ва «хушкӣ» ва бо назардошти мавқеи Олмон дар маркази Аврупо (ки гӯё онро муҳолифи табиӣ Англия, Фаронса ва дар дурнамо ИМА карда буд), кӯшиш кардааст барои Олмон масъалаи худидентификатсияи дарозмуддати геополитикиро матраҳ кунад. Ба маънои ифротӣ, ин масъала дар ниҳояти кор бо васеъ кардани фазои ҳаётии кишвараш дар Шарқ, ки гӯё ҳаёти тақдир ба Олмон будааст, як доништа мешавад.

Хаусхофер ҳамчунин муаллифи идеяи ба ном «панминтақаҳо» – ноҳияҳои ба худ хосси таъсири иқтисодӣ низ мебошад ва чанд модели панминтақаҳои геополитикиро пешниҳод кардааст. Агар дар аввал сухан дар бораи минтақаҳои панамрикоӣ, паносиёӣ, панрусӣ, панукёнусиоромӣ, панисломӣ ва панаврупоӣ мерафт, бо шурӯби амалиёти «Барбарос»-и Гитлер дар геополитикаи олмонӣ се панминтақаи калон бо марказҳои дар Ҷопон, ИМА, Олмон ва канораҳои дар тамоми дунё пайдо шуд (расми 25).

Тибқи ин нақша Русия бояд порча-порча мешуд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, ғалабаи ИҶШС бар Олмони фашистӣ умедҳои геополитикҳои олмониро барбод дод.

Моделҳои амрикоии сохти ҷаҳон. Дар солҳои Ҷанги Дувуми Ҷаҳон баробар бо таҳқиқоти геополитикии К. Хаусхофер дар Олмон, кӯшишҳои ташаккули нигоҳи нави Амрико ба манзараи геополитикии ҷаҳон вусъат пайдо кард, ки бо номҳои Н. Спайкмен, Г. Уайчерт, В. Стефонсон, Р. Страус-Хюп, О. Латимор, Д. Уилси ва дигарон пайваст аст. Яке аз олимони машҳур дар байни геополитикҳои амрикоӣ Н. Спайкмен буд, ки модели нави ҷаҳонро пешниҳод кард. Баъдан ин модел ба асоси стратегияи глобалии ИМА табдил ёфт. Вай аз як тараф идеяҳои ҳамватани

худ А. Мэхен («кувваи баҳрӣ»), аз тарафи дигар категорияҳои Х. Маккиндер («хартленд»; «моҳи нопурраи дохилӣ», ки Спайкмен онро «римленд» (аз вожаи римии кишвар) номгузори кард ва ғайраро) ба иқтибос гирифт. Баръакси Х. Маккиндер, ки сутуни асосии сохти ҷаҳониро «хартленд» мегуфт, Спайкмен «римленд» – камонаки азими гирдогирди Авруосиёро пешниҳод кард. Мутаносибан, идеяҳои калидии Спайкмен бо гуфтаҳои машҳури Х. Маккиндер созгор афтод: касе, ки римлендро назорат мекунад, ҳукмрони Авруосиё ба шумор меравад; касе, ки ҳукмрони Авруосиё бошад, тақдири ҷаҳонро назорат мекунад.

Расми 25. Се панминтақаи калон дар геополитикаи олмонӣ.

Тибқи гуфтаҳои Спайкмен, мавқеи беназири геополитикии ИМА дар он аст, ки ИМА мавқеи тамоман хуб ҳам нисбат ба хартленд ва ҳам нисбат ба римленд доранд. ИМА бо доштани роҳҳои васеи баромад ба укӢнусҳои Атлантика, Ором ва Яхбастаи Шимолӣ, имконияти назорати ду тарафи муқобили римленд ва хартленди Авруосиёро дорад. Спайкмен ба олами илм мафҳуми «укӢнуси миёна»-ро ворид кард (ба монанди баҳри Миёназамин). Ё дар зери ин мафҳум баҳши шимолии Атлантикаро дар назар дошт ва таваҷҷуҳашро ба нақши азими коммуникатсионии он дар ҳамгироии ИМА ва Аврупои Ғарбӣ равона карда буд. Ақидае

вучуд дорад, ки маҳз $\bar{u}$ таъсиси ташкилоти баъдазчангии НАТО-ро пешакӣ дарк мекард.

Мағлубияти Олмон дар ҷанг бо Иттиҳоди Шӯравӣ гӯё «рейтинг»-и консепсияи Маккиндерро, ки хеле одӣ буда, ба ҷойгиршавии дуқутбаи қувваҳо дар ҷаҳони баъдазчангӣ (маҳсусан, бо назардошти баробар дониستاني ҳартленд бо Иттиҳоди Шӯравӣ) мувофиқат мекард, баланд бардошт. Дар баробари ин, онро идеяҳои Спайкмен қувват доданд ва дар адабиёти илмӣ ҳамчун модели «ҳартленд-римленд» машҳур гардонд, ки муқовимати «қалъаи хушкӣ» (Иттиҳоди Шӯравӣ) ва давлати баҳрӣ аз «Моҳи нопурраи берунӣ» (ИМА)-ро дар назар дошт ва минтақаи расиш – римленд онҳоро ба ҳам мепайваस्त.

Дар байни олимони геостратег А. Северский ҳам ҳаст. $\bar{U}$ дар Русияи подшоҳӣ таваллуд шуда, ҳамчун афсари қувваҳои баҳрӣ дар Ҷанги Якуми Ҷаҳон иштирок кардааст. Баъд ба ИМА ҳиҷрат карда, аэроширкати хусусии худро ташкил кардааст. Северский натавонанд муҳандис ва тоҷири боистеъдод, инчунин мутафаккири мумтоз низ буд. $\bar{U}$ муаллифи чандин китоб буда, нахустин касест, ки дар асоси қувваҳои ҳавоӣ дидгоҳи геополитикии худро баён кардааст. Дар таҳқиқоти «Қувваҳои ҳавоӣ: калиди зинда мондан» (1950) вай ошкоро изҳор кардааст, ки дар шароити нав қувваҳои «хушкӣ» ва «баҳрӣ» пурра ба «қувваи ҳавоӣ»-и давлат вобаста мебошанд ва даъват мекунад, ки ҳарчӣ зудтар рӯ ба бартарияти ҳарбӣ-ҳавоии ИМА биёранд.

Таҳқиқоти геополитикӣ дар асрҳои XX-XXI. Моделҳои геополитикии солҳои охир вазъияти нави ҷаҳонро инъикос мекунанд, ки баъд аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ ва табдил ёфтани «дил»-и Авруосиё, ба қавли сиёсатшиносони ғарбӣ, ба «вакууми геополитикӣ» ба амал омадааст. Русия дар ҷунин моделҳо яқбора мақоми худро паст карда, таъсири ҳарбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ-идеологӣ ИМА дар ҷаҳони атроф зиёд шудааст. Масалан дар байни шаш минтақаи асосии геополитикӣ, ки Э. Рубенштейн тақсим кардааст, нақши мустақили Русия мушоҳида карда намешавад.

1. *Амрикои Шимолӣ* бо пешдастии ИМА – қудратмандтарин иттиҳоди минтақавӣ дар ҷаҳон, агар тамоюлҳои қувватгирандаи

хамгиروي дар доираи НАФТА (ИМА, Канада, Мексика)-ро ба назар бигирем.

2. *Аврупои Фарбӣ* – минтакаи «қадима»-и геополитикӣ, ки дараҷаи ваҳдати сиёсиаш аз сатҳи ҳамгиروي иқтисодиаш қафо мемонад.

3. *Осиёи Шарқӣ*, ки дар он, ба ақидаи муаллиф, мавқеи ҳукмронии иқтисодиро Чопон ишғол мекунад. Ба ноҳияҳое, ки Чопон имрӯз ва ё дар оянда чашм меदӯзад, метавон Шарқи Дури Русия, Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ, Австралия ва Зеландияи Навро дохил кард.

4. *Осиёи Ҷанубӣ* минтакаи зери таъсири Ҳиндустон, аммо дар оянда метавонад муносибатҳояш бо давлатҳои исломӣ бад шавад.

5. «*Ҳилоли исломӣ*», ки муаллиф ба ғайр аз давлатҳои Африқои шимолӣ, Шарқи Наздик ва Миёна, Покистон, ҳамчунин давлатҳои Осиёи Марказиро дохил мекунад.

6. Ҳифзи таҳминии «*хӯшаи авруосиёӣ*»-и давлатҳои пасошӯравӣ бо эҳтимоли пешоҳангии Русия.

Нақшаи овардашуда ҳеҷ навигарие надорад, агар овозаҳо дар бораи мавҷудияти «шикофи сиёҳ» дар ҳудуди собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва назарногирона нигаристан ба вазифаҳои «минтақасозии» Чинро ба инобат нагирем. Ба ақидаи муаллифи мазкур, маҳз Чин дар эътилоф бо Русия ва Эрон, гӯё нақши ноустувор кардани ҷаҳонро мебозад ва бо ИМА, Аврупои Фарбӣ ва Чопон муқобилат мекунад.

Нақшаи геополитикии пешниҳодии Г. Киссенчер (собиқ котиби давлатии ИМА) ҳам аз бисёр ҷиҳат ба ин монанд аст. Тибқи он, системаи байнулмилалӣ дар асри ҳозир ҳадди ақал аз шаш маркази асосии қувваҳо иборат хоҳад буд: ИМА, Аврупои Фарбӣ, Чин, Чопон, Русия ва эҳтимол Ҳиндустон. Махсусияти мавқеи ин муаллиф дар он аст, ки ӯ марказҳои қувваҳоро ба тамаддунҳои муайян нисбат медиҳад. Ба ақидаи ӯ, системаи байналхалқӣ дар асри ХХI ба ҳамкориҳои мутақобилаи онҳо зич алоқаманд аст.

Дар Фарб чунин меҳисобанд, ки аз харитаи сиёсии ҷаҳон гум шудани Иттиҳоди Шӯравӣ маънои онро дорад, ки даъвои геополитикӣ ба Аврупои Марказӣ дигар вучуд надорад ва он метавонад бемалол ба Аврупои Фарбӣ ҳамроҳ шавад. Чунин

умедхоро аз Беларус ва махсусан аз Украина доранд. Ба ақидаи З. Бжезинский, маҳз Украина метавонад нақши неруи мутақобил нисбат ба Русияи навро, ки меҳоҳад боз бо сиёсати империяхоҳӣ бозӣ кунад, бибозад. Аз ин ҷо чунин хулоса бармеояд, ки вазифаи асосии геополитикии Ғарб дар фазои Авруосиё ҷудо кардан ва дур бурдани Украина аз Русия мебошад.

Бжезинский дар таҳқиқоти пурсарусадои худ бо номи «Геостратегия барои Авруосиё» менависад, ки Русия бояд аз кӯшишҳои беҳудаи худ барои баргардонидани номи давлати абарқудрат даст кашад. Барои раҳоӣ ёфтани аз мушкилоти иқтисодӣ, ин давлат бояд сиёсати ғайримарказонидаро пеш гирад. Барои ин Русия бояд ба конфедератсияи мустақил табдил ёбад, ки аз қисмати аврупоии Русия, ҷумҳуриҳои Сибир ва Шарқи Дур иборат мебошад. Дар он сурат дар шароити бозори озод истифода аз потенциали эҷодӣ дар маҳалҳо осон мешавад. Ба ақидаи Бжезинский, Русияи ғайримарказонидашуда камтар даъвоҳои империявӣ мекунад, махсусан агар давлатҳои нави баъдашӯравӣ суботи ҳаёти ва устувории сиёсӣ ба даст оваранд. Аз ин ҷо чунин хулоса бармеояд, ки амрикоӣҳо бояд кишварҳои собиқ ҷумҳуриҳои шӯравиро дастгирӣ кунанд ва бо ҳамин роҳ онҳоро дар муқобили Русия гузоранд.

З. Бжезинский, аз он ҳолат ки дар мавриди таҷзияи Русия миллати рус дар ҳудуди асосии сукувати худ ба қатори миллатҳои пора-пораи ҷаҳон табдил меёбад, парвоя надорад.

Муаллифони алоҳида кӯшиши таҷдиди назари асосҳои методологии маънидоди геополитикии муносибатҳои байналхалқиро мекунанд. Ба ақидаи муҳаққиқи ҳарбии фаронсавӣ П. Галуа, дар шароити ҳозира силоҳи рақетӣ-ҳастай ва технологияҳои кайҳонӣ, ҳамчунин рушди воситаҳои ахбори омма ва телекоммуникатсия нақши мавқеи географӣ, масоҳат ва аз якдигар дур будани онҳоро яқбора кам мекунад. Муаллифони дигар таваҷҷуҳро ба тағйир ёфтани ҳуди мафҳуми *қувва* ҷалб мекунанд, ки ҳам дар маънои геополитикии дастовардҳои техникӣ ва ҳам дар «сифат»-и аҳоли, сатҳи ҷинояткорӣ, терроризм, ҷунбишҳои партизанӣ ва ҳатто нашъамандӣ инъикос меёбад.

Дар охири асри XX геополитика, ки чандин даҳсола дар

Иттиҳоди Шӯравӣ фаромӯш шуда буд, боз ба олами илму сиёсат баргашт. Таҷзияи Иттиҳоди Шӯравӣ бори дигар ба бисёриҳо исбот кард, ки сиёсати хоричии ҳар давлат хусусияти географии мушаххас дошта, дар фазои муайян амалӣ карда мешавад ва геополитика бо геоекономика пайванди зич дорад.

Савол ва супориш _____

1. Сабаби номатлубтарин шахсият дар рушди геополитика шинохта шудани К. Хаусхофер чист?
2. Ҳангоми шуруъи амалиёти «Барбарос»-и Гитлер дар модели идеяи ба ном «панминтақаҳо»-и К. Хаусхофер чӣ тағйирот ба амал оварда шуд?
3. Модели «ҳартленд-римленд»-ро чӣ тавр шарҳ медиҳед?
4. Шаш минтақаи асосии геополитикиро, ки Э. Рубенштейн тақсим кардааст, номбар кунед.

ФАСЛИ 2. ГУРҶҲАНДИИ МАМЛАКАТҶО АЗ РҶИИ НИШОНДИҶАНДАҶОИ АСОСИ

БОБИ 1. МЕЪЁРҶОИ АСОСИИ ГУРҶҲАНДИИ МАМЛАКАТҶО

§ 15. НИШОНДИҶАНДАИ АСОСИИ ГУРҶҲАНДИИ МАМЛАКАТҶО

УсулҶо ва меъёрҶо таснифот (типология). Дар айни замон дар рҶи замин 251 мамлакат арзи вучуд дорад, ки 193-тои он дорои истиқлоли сиёси мебошанд, яъне макоми давлати соҳибистиқлолро доранд. Бинобар ин ҳар як давлат мамлакат ҳисобида мешавад, ҳол он ки на ҳамаи мамлакатҶо (мустамликаҶо, ҳудудҶо зертобеъ ва вобаста) давлат ҳисоб меёбанд.

ШаклҶои давлатии дар ҷаҳон вучуддошта мухталифанд. Ин рҶйдодҶои муқаррарӣ натиҷаи тараққиёти нобаробар мебошад, ки дар навбати худ метавон онро ҳамчун қонуни ҳосси таърихӣ шинохт. Фарқияти суръат ва сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъиятҶои қадим, эҳтимол дар давраҶои аввали таърихи инсоният дар иртибот бо шароити мухталифи табиӣ пайдо шудааст. Вале баъди инқилоби давраи неолит, вақте ки дифференсиатсияи ҷомеаҶои дорои хоҷагиҶои истеъмолкунанда ва истеҳсолкунанда ба ташаккули яке ва таназзули дигаре оварда расонд, онҶо якбора пеш рафтанд.

Тибқи анъана дар зери мафҳуми таснифи (классификатсияи) давлатҶо, аз рҶи ин ё он нишонаҶо ба гурӯҳҶои муайян тақсим кардани онҳоро мефаҳманд. Вале барои ифодаи ин амал корбурди мафҳуми «типология» дуруст аст, зеро тасниф дар аксари маврид алоқаи бо ҳам тобеъкунии мафҳумҶо (синфҶо, объектҶо, падидаҶо)-ро мефаҳмонад. Мутаассифона, баъзан ҳангоми дифференсиатсияи давлатҶо мафҳумҶои «тасниф», «типология» ва «гурӯҳбандӣ»-ро як мешуморанд, ки инро ба назар гирифтаи лозим меояд. (Ҷоҳе зимни дифференсиатсияи давлатҶо онро дар назар мегиранд, ки асоси таснифро меъёрҶои миқдорӣ ва асоси типологияро меъёрҶои сифатӣ ташкил медиҳанд). Ниҳоят, давлатҶоро метавон аз рҶи усули минтақавӣ (дар ҷаҳорҷубаи минтақабандии сиёси ва ё фарҳангӣ-таърихӣ) гурӯҳбандӣ кард ва дар ин сурат ин усул номи минтақабандӣ (ё дифференсиатсия)-ро мегирад, на типология (ё тасниф)-ро.

Нишонаҳои бисёреро номбар кардан мумкин аст, ки Ҳангоми типологияи давлатҳо истифода карда мешаванд. Инҳо, *андозаи ҳудуд, шумораи аҳоли, мутобиқат ба ин ё он минтақаи иқлимӣ, аз потенциали табиӣ-захиравӣ таъмин будан, ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) барои ҳар кас ва тамоми аҳоли, дараҷаи диверсификацияи иқтисодӣ ва соҳаҳои алоҳидаи он, мансубият ба ин ё он умумияти этникӣ, динӣ ё тамаддунӣ, нишондиҳандаҳои шаҳрнишинӣ* ва ғ. мебошанд. Аз ин ҷо хулосае бармеояд, ки наъвои давлатҳо метавонад бисёр бошад, зеро *меъёрҳои, ки асоси типологияро ташкил медиҳанд, ҳамеша субъективӣ ҳастанд.*

Дар даврони шӯравӣ чунин мешумориданд, ки меъёри муҳим тааллуқ доштани давлат ба ҷаҳони сотсиализм ё капитализм вобаста мебошад. Бехуда будани ин даъво ҳоло равшан шудааст. Барои одами одӣ, пеш аз ҳама на хусусияти муносибатҳои истеҳсолӣ, балки дараҷаи таъмин будани ӯ бо маводди ғизоӣ ва молҳои саноатӣ, манзили истиқоматии муҷаҳҳаз ва хидмати нақлиёт, сифати баланди хидматрасонии тиббӣ ва ғ. муҳим аст.

Барои ҳифзи меъёре ба мисли хусусияти моликият ба абзори воситаҳои истеҳсолот ва сатҳи рушди муносибатҳои истеҳсолӣ он далел мусоидат мекунад, ки дар ҷаҳон наъво ба ҳама маълуми *мамлакатҳои дар давраи гузариши қарордошта* вучуд доранд. Инҳо кишварҳои пасошӯравӣ, давлатҳои Аврупои Шарқӣ, Чин, Муғулистон, Лаос, Ветнам ва баъзеи дигар мебошанд. (Баъзан ба ин наъвои давлатҳо ҳатто Шведсия ва Австрияро ҳам дохил мекунанд, ки ҳиссаи бахши ҷамъиятӣ дар иқтисодиёташон баланд аст ва сотсиалистон дар ҳаёти ин кишварҳо мавқеи пешбаранда доранд.

Ба ҳар ҳол, аз нуқтаи назари методологӣ *меъёри муҳимтарин Ҳангоми* муайян кардани типологияи давлатҳо монандии шароити иҷтимоӣ-иқтисодии ҳаёти шаҳрвандон ба шумор меравад. Тасодуфӣ нест, ки СММ дар аксари маврид ба нишондиҳандаҳои сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии кишварҳо, ба мисли *ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли, ҳиссаи маҳсулоти индустрияи коркард дар маҷмӯи маҳсулоти саноат, сатҳи дониши аҳоли ва дарозии умр* таъя мекунад.

Албатта ҳама гуна типологияи давлатҳо воқеиятро сода карда нишон медиҳад; ҳатто хурдтарин давлат ҳам хусусияти нотақрор дорад. Ҳамзамон типология ҳамчун абзори коркарди маводди гуногунавъ зарур мебошад. Типологияи давлатҳо хусусияти амалӣ низ дорад (масалан Ҳангоми аз тарафи СММ қабул кардани барномаҳои маҳсуси кумак ба мамлакатҳои суист рушдкарда).

Дар боло қайд шуд, ки ғайр аз дифференсиатсияи таснифоти давлатҳо новобаста аз минтақаи ҷойгиршавии географии ҳар кадоме аз онҳо, дар амалия навъҳои гуногуни ба минтақаҳо ҷудокунии ҷаҳон: бо ҷудо кардани минтақаҳои умумигеографии фарҳангию таърихӣ, сиёсӣ, геополитикӣ, этникӣ, динӣ ва ғайра истифода бурда мешавад.

Масалан Осиёи Ҷанубӣ, Ҷануби Шарқӣ, Марказӣ ва Ҷануби Ғарбӣ; дар ҳайати Африқо: Африқои Шимолӣ (ки бештар ба Осиёи Ҷануби Ғарбии исломӣ майл мекунад) ва Африқои ҷанубтари Саҳрои Кабир – ҳайати Африқои Ғарбӣ, Шарқӣ, Марказӣ, Ҷанубӣ ва ғ. ҷудо мешавад.

Дар навбати худ дар доираи чунин макроминтақаҳо баъзан субминтақаҳо (минтақаҳои иловагӣ) ҷудо карда мешавад. Масалан дар ҳайати Аврупои Ғарбӣ: Аврупои Марказӣ (Фаронса, Олмон, Белгия, Недерландия, Люксембург, Швейтсария, Австрия), Аврупои Шимолӣ (Дания, Норвегия, Шведсия, Финландия, Исландия), Аврупои Ҷанубӣ (Италия, Испания, Португалия, Юнон, Малта), инчунин Ҷазираҳои Британия (Британияи Кабир ва Ирландия)-ро шомил мекунам.

Ҷанӯз дар ибтидои асри XX Шарқи Наздик ба ҳайати худ, ғайр аз Миср, Судон, Исроил, Урдун, Сурия, Лубнон, Туркия, Ироқ, Арабистони Саудӣ, Яман, Кувайт, Умон, АМА, Баҳрайн, Қатар, Кипр, инчунин империяи Усмониро шомил мекард.

Ҷангоми номбаркунии давлатҳо давлатҳои хурд ва баъзе дигар воҳидҳои сиёсӣ: Андора, Ҷазираҳои Фарер, Гибралтар, Гренландия, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино, Ватикан ёдоварӣ нашудаанд.

Бо вучуди ин шомил кардани Судон ба Шарқи Наздик анъанани қуҳна ба ҳисоб меравад, зеро байни арабҳои Мағриб ва арабҳои мисрӣ нисбати судониҳо ва туркҳои Осиёи Хурд умумият бештар аст.

Тасаввуроте, ки таҳти номи Шарқи Миёна аврупоиҳо дар асри XX ташаккул доданд, бисёр вақт ба омӯзиши воқеияти ҳозира ҳалал мерасонад ва маълум аст, ки то соли 622 (замони пайдоиши ислом) маъно надошт. Табиист, ки таърихан дар паси он худуди Хилофати араб ва империяи Усмонӣ меистанд. Аммо аз лиҳози географӣ он минтақаи нимбиёбон ва заминдорӣ обёришаванда мебошад. Ҷамчунин илова кардан лозим аст, ки дар асрҳои XV-XIX Шарқи Миёна ба ду империяи аз ҳамдигар фарқкунанда –

Усмонӣ ва Сафавӣ чудо шуда буд.

Чунин минтақаҳои фарҳангию таърихӣ, ба мисли Мағриб, ки таҳти ин ном бо маънои маҳдуд Марокаш, Тунис, Алҷазоир, ба маънои васеаш Либия низ фаҳмида мешавад, бо дақиқият фарқ намекунад. Осиёи Хурд дар мавзеи пайваस्तшавии Аврупо ва Осиёи Чойгир шудааст ва мероси бойи империяҳои Аврупоию Осиёиро (бо Истанбул – Константинопол – «Рими дуюм», маркази Христианӣ ва Византияи қадим, пойтахти империяи Усмонӣ) аз худ накардааст.

Дар баробари ин, мафҳуми фарҳангию таърихии Осиёи Марказӣ (дар ҳайати Қазоқистон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Туркменистон) дар адабиёти ғарб ҳамчун натиҷаи истилоҳсозии шӯравӣ қабул шудааст.

Ба Осиёи Марказӣ инчунин Муғулистон, Муғулистони дохилӣ, Тибет ва Чин (Ҷумҳурии мардумии Чин – ҶМЧ), Қазоқистон, Туркменистон ва ҳатто Қалмиқистонро дохил мекунад. Яъне Осиёи Марказии васеъ дар чунин мавзёҳо бештар дучори эрод мешавад, зеро чунин «монандсозии Осиёи Марказӣ»-ро рад кардан осон аст.

Эҷоди номуайянии ҳудудҳои фарҳангию таърихии минтақаҳо, ба сифати фишанги нави тақсими ҷаҳон, ки назар ба тақсимои идеологӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ камтар мутаҳаррик аст, барои давлатҳои абарқудрат муҳим аст. Масалан ҳудудҳои тамаддунии чинию конфусионӣ, ҳиндӯӣ, исломӣ, ҷопонӣ, зангӣ-африқоӣ, аврупои ғарбӣ, латини-африқоӣ, православӣ бо хусусиятҳои асосиашон фарқ мекунад.

Савол ва супориш

1. Нишондиҳандаҳои номбар кунед, ки хангоми типологияи давлатҳо истифода карда мешаванд.
2. Барои ҷӣ дар гурӯҳбандии мамлакатҳо мафҳуми «типология» ва «гурӯҳбандӣ»-ро истифода бурдан беҳтар аст на мафҳуми «тасниф»-ро?
3. Ба фикри шумо меъёри муҳимтарин хангоми типологияи давлатҳо чиро шуморидан дуруст аст?
4. СММ барои муайян кардани нишондиҳандаҳои сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии давлатҳо ба ҷӣ така мекунад?
5. Ба ҳайати мамлакатҳои Шарқи Наздик кадом давлатҳо дохил мешаванд? Мавқеи ин мамлакатҳо аз рӯи харита нишон диҳед.
6. Шумо боз кадом нишондиҳандаро дар типологияи давлатҳо истифода мебаред?

§ 16. НИШОНДИҲАНДАИ САТҲИ ЗИНДАГИИ АҲОЛӢ

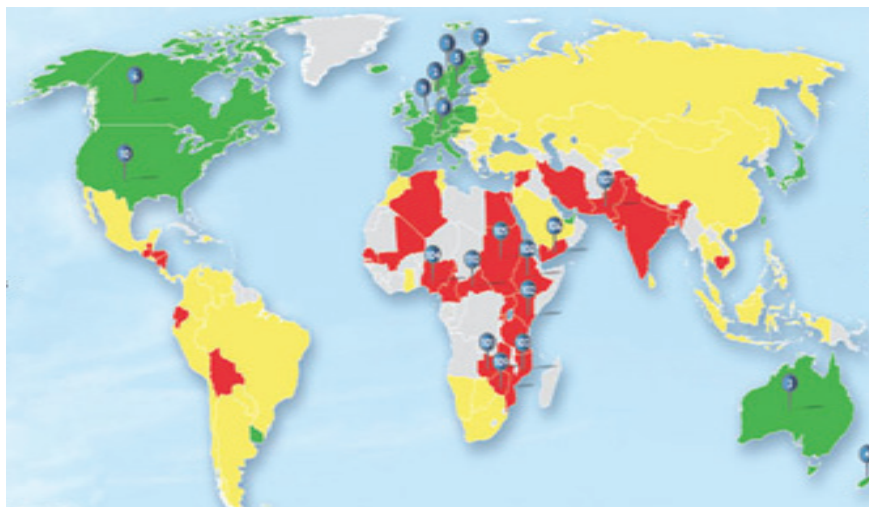
Аксари типологияҳо, ки дар адабиёт вомехӯранд, дар асоси фарқияти *сатҳи рушд* дар байни давлатҳо сохта шудаанд, ки маънои наздик ба меъёри монандии шароити иҷтимоӣ-иқтисодии ҳаёти шаҳрвандон вобаста аст. Ин чанбаи дифференсиатсия хеле амиқ омӯхта шуда, ба маълумоти фаровони омӯрӣ таъя мекунад. Ғайр аз ин сатҳи рушди қувваҳои истеҳсоли дар байни меъёрҳои муҳими типологӣ, бо сабаби объективият, возеҳият, тафтишавандагии худ ва кам дучор шудан ба тағйироти номурааттаб устувортарин меъёр ба шумор меравад.

Аммо сатҳи рушди давлат категорияи хеле мураккаб буда, ба ҳисоб гирифтани нишонаҳои бисёр, яъне муносибати бисёрмеъёро талаб мекунад. Масалан қувваҳои истеҳсоли берун аз системаи муайяни муносибатҳои истеҳсолии ба устувории сохтори иқтисодӣ таъсиррасон амал намекунанд. Ҳангоми шартан баробар будани ҳаҷми истеҳсолоти давлатҳо сохторҳои иҷтимоӣ-иқтисодии онҳо, ки сатҳи гуногуни самаранокӣ доранд, метавонанд аз ҳамдигар хеле фарқ кунанд. Муҳимтарин нишонаи дифференсиатсиякунандаи давлатҳо ҳамчунин метавонад бузургии иқтисодии иқтисодии онҳо бошад, ки на танҳо ба сатҳи рушди қувваҳои истеҳсоли, балки ба миқдори аҳоли, потенциали боигарихоии табиӣ-захиравӣ, масоҳати ҳудудҳо ва ғайра низ вобаста аст. Равшан аст, ки нақши нишонаи мазкур ҳангоми муқоисаи давлатҳои «калон» ва «хурд» якбора меафзояд.

Ниҳоят, набояд аҳамияти меъёри хеле муҳим – нишондиҳандаи ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ба ҳар сари аҳолиро аз ҳад зиёд нишон дод, зеро дар баъзе маворид ба ҳаҷми маҳсулот ба ҳар сари аҳоли дар доираи муайян на як, балки чанд навъи сохторҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ метавонад мувофиқат кунад (мувофиқати ҳаҷми миёнаи ММД бар ҳар сари аҳоли дар баъзе давлатҳои Аврупои Ғарбӣ ва давлатҳои алоҳидаи нафтасодиркунандаи Шарқи Наздик барои ба як гурӯҳи типологӣ ворид кардани онҳо далел шуда наметавонад).

Навъи аз ҳама одӣ, номуайян ва «норавшан»-и типология дифференсиатсияи давлатҳо ба дугурӯҳ – «давлатҳои тараққиқарда» ва «давлатҳои тараққиқунанда» мебошад. Яқум рушди иқтисодӣ на ҳама вақт ягона шарти пешрафти ҷомеа ҳисобида мешавад.

Самараи иҷтимоии рушди нисбатан босуръати баъзе давлатҳои султ тараққикарда фақат як табақаи ками аҳолиро фаро гирифта буд. Дуюм, усули ба ин ду гурӯҳ «мансуб» донистани давлатҳо хеле номукамал аст. (Масалан бисёре аз муаллифон аз рӯйи одат ва тамоман беасос Аргентина, Венесуэла ё Бразилияро ба гурӯҳи давлатҳои тараққиқунанда, аммо «пора»-ҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравиро ба гурӯҳи давлатҳои тараққикарда дохил мекунад, ҳол он ки нишондиҳандаҳои имрӯзаи иҷтимоӣ-иқтисодии онҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки ин давлатҳо бояд ҷойҳояшонро «иваз» кунанд).

Расми 26. Аз харита истифода бурда, вобаста ба аломатҳои шартӣ сатҳи рушди мамлакатҳоро муайян карда, онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо кунед ва дар дафтартон нависед.

Типологияи «синтетикӣ»-и иҷтимоӣ-иқтисодӣ. Типологияи одии давлатҳо, ки аксаран ба маҷмӯи нишондиҳандаҳои умдаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ асоснок карда мешаванд, метавонад чунин бошад:

Ба навъи 1 мантиқан давлатҳои «Ҳафтгонаи бузург» (ИМА, Британияи Кабир, Олмон, Италия, Канада, Фаронса ва Ҷопон)-ро метавон шомил кард. Пешсафии бечуну ҷарои онҳоро нақши бузургашон дар механизми функционалии иқтисод ва сиёсати ҷаҳонӣ, сатҳи баланди маҳсулнокии кор, дастовардҳои баҳснопазир дар рушди илм, техника ва ғ. исбот мекунад.

Навъи II давлатҳои хурди Аврупои Ғарби ро бо иқтисоди бозори анъанавиашон дар бар мегирад. Махсусиятҳои муҳими иқтисодии ин давлатҳо инҳоянд:

– сохтори ба худ хоси иқтисодиёти соҳавӣ (истеҳсоли маҳсулоти аз нигоҳи технологӣ аъло бо истифода аз малака ва сирҳои истеҳсолии солҳои пешин), ки бо тақозои зарурати мувофиқат ба бозорҳои беруна, ҷустуҷӯи «мақом дар бозор», ки давлатҳои калон банд накардаанд, арзи вучуд кардааст;

– ҳиссаи зиёди бахшҳои сеюм ва чоруми иқтисодиёт: хидматрасонии нақлиёт ба давлатҳои калон, рекреатсия ва туризм, марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ, бонкдорӣ;

– афзоиши ҷашмираси ҳаҷми ММД нисбат ба ҳаҷми талаботи дохилӣ (тақрибан 1/3 баробар) ва зарурати ба бозорҳои беруна баровардани қисмати асосии молҳо ва хидматрасониҳо, ки «иқтисодиёти озод»-и онҳоро ба дараҷаи баланд мебардорад.

Давлатҳои хурди тараққикардаи Аврупои Ғарбӣ ба конъюнктураи тағйирёбандаи баъдичангӣ хеле хуб мутобиқ шуданд. Ҳамаи онҳо аҳаммияти худро дар хоҷагии ҷаҳонӣ гум накарданд, зеро саривақт ҷойгоҳи худро дар шаклҳои нави фаъолияти иқтисодӣ пайдо карданд. (Масалан Люксембург бо гузаронидани амалиёти бонкӣ, таъсиси ҷамъиятҳои суғурта ва ташкилоти дигари молиявӣ ба «Швейтсария»-и нав табдил ёфт). Ба ин навъи давлатҳо ҳамчунин Исроил, ҚАҚ, Зеландияи Нав ва ҳатто Австралия наздикӣ пайдо карданд, агарчи охириҳо бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунанд (давлатҳои «капитализми муҳоҷир» шуморида мешаванд ва Австралия соҳиби масоҳати бузург мебошад).

Ба навъи III метавон «давлатҳои нави индустриалӣ»-ро дохил кард, ки ҳиссаи маҳсулоти саноати коркард дар ММД зиёда аз 20 дарсад ва ҳисса дар содирот зиёда аз 50 дарсадро ташкил медиҳад. Аксаран Бразилия, Мексика, Аргентина, Ҷумҳурии Корея, Тайван, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Филиппин ва баъзан Индонезия ва Ҳиндустонро ба ин гурӯҳ дохил мекунанд. Аммо бо назардошти як қатор хусусиятҳои ба худ хоси Ҳиндустон ва Индонезия, метавон онҳоро ҳамроҳ бо Покистон ва Бангладеш ба навъи алоҳида муттаҳид кард.

Навъи IV қариб даҳ давлати нафтсодиркунандаи асосан узви ОПЕК (Баҳрайн, Қатар, Қувайт, АМА, Умон, Арабистони Саудӣ ва ғайра)-ро дарбар мегирад. Аммо Венесуэларо (узви ОПЕК) ба

ин гурӯҳи типологӣ мансуб доништан на он қадар дуруст аст, зеро он аз рӯи маҷмӯи нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, яқҷоя бо Аргентина, Мексика ва ғ., ба гурӯҳи дигари типологии давлатҳо наздиктар аст (содироти калони нафт омили муҳим аст, вале омили муайянкунандаи мақоми иҷтимоӣ-иқтисодии давлат ба шумор намеравад).

Навъи ба худ хосси V-ро давлатҳои хурду реза ва худудҳои «дорои рушди консессионӣ», «ичорадиҳанда» (давлатҳо-мехмонхонаҳо), ки дар натиҷаи рушди туризм, транзит, хоҷагии плантатсионӣ ва ғ. сарватманд шудаанд (ҷазираҳои Багам, Бермуд, Виржиния, давлатҳои Барбадос, Науру, Ямайка, Тринидад ва Тобаго, Антил, Реюнон ва ғ.) ташкил медиҳанд. Манбаи муҳими даромади аксари ин давлатҳо рентаи дифференсиалӣ мебошад, ки аз ҳисоби фуруши зироатҳои гаронбаҳои тропикӣ, истихроҷи баъзе захираҳои минералӣ, ҳамчунин ба иҷора додани объектҳои инфрасохтори муҳими дорои аҳаммияти стратегӣ ба даст меояд.

Хусусияти фарқкунандаи ин давлатҳо суботи сиёсӣ ва либерализми аз ҳад зиёди қонунгузори иқтисодӣ («бихишт»-и андоз) ба ҳисоб меравад. Ин хусусиятҳо дар васеъ кардани майдони сармоягузорӣ аҳаммияти калон доранд.

Давлатҳои Аврупои Шарқиро (яқҷоя бо Эстония, Латвия, Литва), ки бо яғонагии муайяни фарҳангӣ-таърихӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ фарқ мекунанд, метавон шартан ба навъи VI – давлатҳои иқтисодиёташон дар давраи гузариш шомил кард. Бо сабаби аслан вучуд надоштани ҳаммонандии комил, тасаввурот дар бораи Аврупои Шарқӣ ҳамчун минтақаи мустақили фарҳангӣ-таърихӣ аз воқеият дур аст. Вале ин давлатҳо дар роҳи тайкардаи таърихӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодиашон, махсусан дар асри XX, умумияти бисёр доранд. Бухрони ногузири сотсиализми авторитарӣ-бюрократӣ ба он оварда расонд, ки солҳои 1980-1990 дар давлатҳои минтақа инқилобҳои мусолимадомез (ба истиснои Руминия ва Югославия) рӯй доданд. Ҷояҳои сотсиалистӣ, ки солиёни дароз бар сари мардум бор карда буданд ва бо арзишҳои тамаддуни анъанавӣ муҳолифат доштанд, дар муддати хеле кӯтоҳ ҷойи худро холӣ карданд.

Ба навъи VII Русия ва ҷумҳуриҳои собиқ шӯравӣ (ба истиснои давлатҳои соҳили Балтика) дохил мешаванд. Фарқияти азими ба осонӣ мушоҳидашавандаи байни давлатҳо (масалан байни Русия ва Тоҷикистон) гӯё барои ба як гурӯҳи типологӣ мансуб доништани онҳо монё мешавад.

Чадвали 8

Номи мамлакат	Ҳиссаи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (бо ҳисоби фоиз)				Ҳаҷми ММД ба сари аҳоли	
	Кишоварзӣ	Саноат	Аз ҷумла мошинсозӣ		Бо доллар	нишондиҳанда
Русия	9,2	28,2	5,1	18,1	4224	100
Беларус	12,0	25,6	6,0	23,4	3119	74
Украина	13,6	34,7	5,6	16,1	2291	54
Қазоқистон	12,1	23,4	1,7	7,6	2274	54
Ўзбекистон	28,5	16,4	1,5	9,2	1989	47
Арманистон	43,5	29,1	3,7	12,7	1866	44
Молдова	39,0	21,0	2,3	10,7	1852	44
Туркманистон	34,9	24,9	0,4	1,6	1610	38
Озарбойҷон	26,8	21,8	0,8	3,7	1273	30
Қирғизистон	40,3	15,5	1,5	9,7	1228	29
Гурҷистон	45,6	17,4	1,0	8,0	940	22
Тоҷикистон	21,7	35,3	1,5	4,4	815	19

Супориш: *Аз рӯи ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ оё метавонем мамлакатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравиро ба як гурӯҳ дохил кунем? Бо истифода аз чадвал ҷавобатонро асоснок кунед.*

Вале Русия дар тӯли қарнҳо ягона давлатест, ки бисёр этноси маскун дар фазои Авруосиёро ба ҳам пайваस्ताаст. Ин ягонагӣ ҳамчун модели ҳамзистии осоишта ва амнияти дастачамъии «ҳартленд»-и авруосиёӣ арзи вучуд кардааст. Ҳатто баъд аз фурупошии Иттиҳоди Шӯравӣ бисёре аз аврупоишарқиён фазои баъдазшӯравиро нисбат ба аксари аҳолии собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ягона ва яхела мепиндоранд.

То ҳол фазои умумии нақлиётӣ, хоҷагидорӣ ва иттилоотии ҳаммонанди замони шӯравӣ дар ин кишварҳо барҳам нахӯрдааст. Дар давлатҳои пасошӯравӣ даромад ба сари аҳоли низ на он қадар аз ҳамдигар фарқ мекунад (махсусан аз нуқтаи назари аҳолии давлатҳои тараққиқарда). Гузаштаи умумии сотсиалистӣ, менталитети «коммунистӣ»-и миллионҳо шаҳрванди калонсол, мавҷудияти диаспораи русзабонҳо имкон медиҳад дар бораи ҳислатҳои умумии то ҳол ҳифзшудаи байни «пораҳо»-и собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҳарф занем. Аммо *суръати баланди маҳвиавиши ҳаммонандии «минтақаи Авруосиё» ҳамчун далел боқӣ мемонад.*

Навъи VIII Чинро ҳамчун давлати дорои нишондиҳандаҳои нодир (миқдори аҳоли, тамадуни хос, ҳаҷми ММД, иқтисодии диверсификатсияшуда ва ғ.) дар бар мегирад. Чин дар солҳои 90-

уми асри XX дар байни давлатҳои абаркудрат бо суръати баланди рушди иқтисодӣ фарқ мекард ва интизор мерафт дар ояндаи наздик ба «чадвали ҷаҳонии мақомҳо» ислоҳоти муҳим ворид мекунад. Ҳукумати ин кишвар аз ғояи коммунистӣ-маоӣ даст накашида, ба роҳи ислоҳоти муназзами бозорӣ ғом ниҳод (бе истифодаи усулҳои «муолиҷаи садамотӣ») ва аз рӯйи нишондодҳои ММД дар ҷаҳон ҷойи дуҷумро ишғол кард.

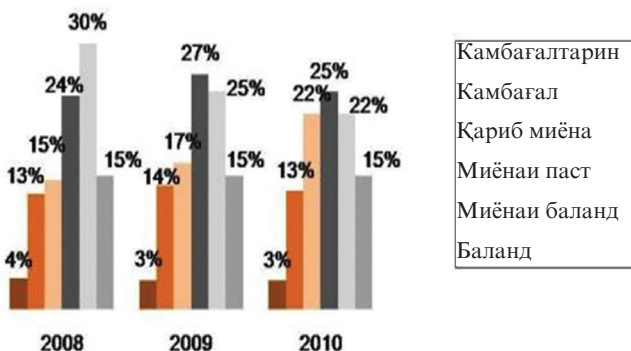
Ба навъи IX Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш ва Индонезия – давлатҳои дорои беш аз 100 миллион нафар аҳоли (Ҳиндустон зиёда аз 1 миллиард аҳоли дорад), ба гурӯҳи кишварҳои соҳиби потенциали калони табиӣ-захиравӣ ва имкониятҳои рушди иқтисодӣ дохил мешаванд. Индонезия ҳамчун давлати калони осиеӣи ҷаҳони муосир баъзе хусусиятҳои умумии типологӣ бо Ҳиндустон дорад, ҳарчанд аз рӯйи натиҷаҳои ҷаҳиши иқтисодии солҳои 90-уми асри XX ба таври ҷашмас ба навъи давлатҳои нави индустриалӣ наздик шуд. Мансубияти Бангладеш ба гурӯҳи мазкур шубҳаовар аст, зеро нишондиҳандаҳои аз ҳад зиёд пасти иҷтимоӣ-иқтисодии он то ба дараҷае хусусиятҳои умумии ин «пора»-и Ҳиндустони британиро бо Ҳиндустон ва Покистон барҳам мезанад.

Нишондиҳандаҳои баланди демографӣ ва миқёси умумии истеҳсолоти ин мамлакатҳо, ҳатто бо ҳаҷми хурди истеҳсолот ва истеъмол ба сари аҳоли, муҳити ба худ ҳосси иқтисодиёро ба вучуд меорад. Онҳо барои бунёди корхонаҳои калони саноатӣ имконият фароҳам меоваранд, ба афзоиши талаботи бозори дохилӣ мусоидат мекунанд, барои ҷалби сармояи мустақими хориҷӣ хидмат мекунанд.

Ҳиндустон он қадар мамлакати ба худ хос аст, ки онро метавон шартан дар гурӯҳҳои типологӣ бо дигар давлатҳо муттаҳид кард. Ба сифати далелҳои муҳолиф беандоза калон будани дастгоҳи истеҳсолоти кишвар, миқдори хангуфти пасандоз, фарҳанги ба худ ҳосси қадима, муддати дурударози рушди муносибатҳои буржуазӣ дар шаҳрҳо ва ғайраро метавон мисол овард. Вале ду давлати ба ҳам монанд умуман вучуд надоранд.

Навъи X давлатҳои «классикӣ»-и тараққиқунандаро бо сатҳи пасти рушди умумииқтисодӣ ва ҳаҷми ММД ба ҳар сари аҳоли (тибқи қоида 1-2 ҳазор доллар) муттаҳид мекунад. Дар кишварҳои ин мамлакатҳо шаклҳои тоиндустриалии кор баргарӣ доранд, корхонаҳои саноати коркард ниҳоят каманд (давлатҳои Африқои Тропикӣ, Укёнусия, Вест-Индия ва ғ.). Бозори дохилӣ

рушди ночиз дорад. Дар рушди иқтисодии бисёре аз ин давлатҳо давра ба давра вазъиятҳо ба амал меоянд, ки вуруди захираҳо аз хориҷа ба шартӣ асосии на фақат васеъ кардани истеҳсолот, балки такрористеҳсолкунии муқаррарӣ тағдил меёбанд. Номутаносибҳои иқтисодӣ ва рушди босуръати демографии идоранашаванда мавҷудияти захираҳои фаровони табииро дар ин давлатҳо нодаркор месозад.

Расми 27. Аз диаграмма истифода бурда, мамлакатҳои тараққиёташон сустро ба зергурӯҳҳо ҷудо кунед ва ба тағйирёбии шумораи онҳо дар солҳои охир баҳо бидиҳед.

Навъи XI пурра аз давлатҳои тараққиёташон заиф, бо иқтисодии архаистӣ, ҳаҷми ночизи ММД ба сари аҳоли ва даромади маҳдуд (1000 доллар ва камтар) иборат аст. Рӯйхати онҳоро СММ ҳанӯз дар соли 1973 тартиб дода буд (то ҳол ҳамеша ислоҳ дароварда мешавад). Тибқи ин рӯйхат дар соли 2010 шумораи ин давлатҳо 48-го, аз ҷумла 33-тои онҳо давлатҳои африқоӣ буданд (Афғонистон, Буркина-Фасо, Гвинея-Бисау, Непал, Нигер, Малӣ, Сомалӣ, Чад, Гвинеяи Экваторӣ, Ҳабашистон ва ғ.). Истисноӣ ягона дар ин ҷо Бангладеш мебошад. Мо, пеш аз ҳама, аз рӯи нишондиҳандаҳои этникӣ-таърихӣ ва иҷтимоӣ, на иқтисодӣ, онро ба таксони «модарӣ» аз дигар гурӯҳ – Ҳиндустон дохил кардем. Ба осонӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки баъзе аз ин давлатҳо дур аз акваторияҳои баҳрӣ, ба андозаи зиёд биёбоншуда ва ё дар кӯҳҳои баланд ҷойгиранд, ки мавқеи географияшонро хеле номусоид кардаанд. Ин ҳолат дар қатори дигар омилҳо ба маҳдудияти иқтисодӣ ва рушд накардани алоқаҳои хориҷии иқтисодии ин мамлакатҳо мусоидат кардааст.

Савол ва супориш

1. Ба методологияи СММ барои муайян кардани рушди давлатҳо баҳо диҳед.

Расми 28. Сатҳи зиндагии нафақахӯрҳо дар мамлакатҳои гуногун.

2. Аз рӯи расми 28 маблағи нафақаи нафақахӯрон ва умри миёнаи онҳоро дар мамлакатҳои гуногун ва сатҳи рушди ин мамлакатҳо баҳо диҳед.
3. Барои чӣ тасаввурот оид ба Аврупои Шарқӣ дар бораи минтақаҳои алоҳидаи фархангию таърихӣ аз воқеият дур аст?
4. Маълум аст, ки қўшиши ба эътибор гирифтани махсусияти кишварҳо хангоми таснифоти онҳо хатман ба зиёдшавии миқдори гурӯҳҳои таснифшуда оварда мерасонад. Саъй кунед, ки худатон мустақилона ба ин эътибор пайдо кунед.

§ 17. МЕТОДИКАИ ГУРҶҲБАНДӢ: ГУНОГУНЧАБҲАГИИ ТАҚСИМОТ

Баъзан меганд, ки география «илми васеъ» аст. Он системаи васеи табиӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии марзу бумиро фаро мегирад, ба омӯзиши объектҳои сершумор ва унсурҳои гуногуни афзоишбанда машғул мебошад. Муносибати типологӣ имкон медиҳад, ки гурӯҳҳо, равандҳо ва объектҳои ташаккулёфта, дорони тафовути устувор буда ва пеш аз ҳама хосиятҳои сифатии онҳоро ошкор кунад.

Гоҳо изҳор мешавад, ки география (Фаъолияти инсон) ба кушодани робитаю алоқаҳои мутақобилаи бисёр ашӯҳо ва ҳодисаҳо шугл варзида, боиси мешавад, ки вай ба илми далелчамъкунии тавсифӣ ва маълумотнома табдил меёбад. Барои аз ин андешаи нораво раҳой ёфтани зарур аст, ки ин илм ба омӯзиши типҳои асосии географии истифодаи захираҳои табиӣ ва марзу бум, иқтисодиёт, сокиншавӣ машғул шавад.

Типологияи мамлакат, хоҷагӣ ва соҳаҳои он, ноҳияҳои иқтисодӣ, ҳосият, мундариҷа ва моҳияти асосии иҷтимоӣ-иқтисодии инкишофичамбиятиро муайян мекунад. Дар география (Фаъолияти инсон) воҳиди аз ҳама калони типологӣ хоҷагии умумичаҳонӣ буда, муҳимтарин типҳои иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакатҳо ин мамлакатҳои мутараққии капиталистӣ, мамлакатҳои рӯ ба инкишоф ва мамлакатҳои нави ба иқтисоди бозоргонӣ гузаранда мебошанд. Ҳар яке аз ин мамлакатҳо дорои типологияи муайян (яъне устуворӣ ва сифати худро доро мебошанд), дараҷаи ҳосси таракқиёт, таҳассуси хоҷагӣ, хусусиятҳои ҷойгиршавии марзии хоҷагӣ мебошанд.

Бо вучуди гуногунии мамлакатҳо, гуногунии иқтисодиёти дохилии ноҳияҳо дар байни ин мамлакатҳо аломатҳои муҳими умумӣ дида мешавад. Дарки муҳимтарин ҳосияти типологияи географияи хоҷагӣ, аҳолии ва муносибатҳои истехсолии гурӯҳҳои муайяни мамлакатҳо имкон медиҳад, ки гуногунии географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳар як давлати ба он дохилшаванда саҳеҳ ва мушаххас тасаввур карда шавад.

Ҳангоми омӯзиши типҳои гуногуни мамлакатҳо барои дарки аломатҳои асосии таҳассус ва ҷойгиршавии хоҷагӣ таҳлили мақоми онҳо дар ин ё он системаи тақсмоти байналхалқии қор, ки зери он таҳассус пайдо кардани мамлакатҳои алоҳида ҳувайдо мешавад, дар хоҷагии умумичаҳонӣ фаҳмида мешавад. Ин қисм мафҳуми хеле умумӣ – тақсмоти географияи қор буда, зери он одатан таҳассуси хоҷагии марзҳои гуногун фаҳмида мешавад, ки бо ин ё он муносибатҳои иқтисодӣ робитаи мутақобила дорад. Ҳангоми омӯзиши географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои дорои сохти гуногуни иҷтимоию иқтисодӣ бояд ҳамаи хусусиятҳои тақсмоти географияи қор ба эътибор гирифта шавад. Мавқеи ҳар

як системаи тақсимои байналхалқии кор ба тақсимои ҳудудии кор дар дохили ин ё он мамлакат, ба сохтори марзӣ ва хоҷагии он, географияи аҳоли ва шаҳрҳо таъсири чиддӣ мерасонад.

Барои география (Фаъолияти инсон) таҳлили сиёсӣ-географӣ аҳаммияти калон дорад. Географияи сиёсӣ гуногунии хусусияти ба худ хосси сиёсати мамлакатҳо, ноҳияҳо, ҷойгиршавии марзии синфӣ, қувваҳои сиёсиро вобаста ба хусусиятҳои таърихӣ, инкишофи хоҷагӣ, сохтори соҳавию марзӣ, фарҳанг ва сокиншавии аҳоли меомӯзад. Мутаассифона, географияи сиёсӣ, ки муҳимии омӯзиши онро борҳо Н. Баранский, И. Витвер ва И. Майергойз ва дигарон бо чиддият таъкид карда буданд, ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ инкишоф наёфтааст.

Омӯзиши масоили назариявӣ ва усулии географияи иқтисодӣ ва иҷтимоии мамлакатҳои хориҷии шаклан фарқкунанда ҷиҳатҳои зиёди умумӣ доранд. Дар баробари ин тафовутҳои чиддӣ ҳам доранд, ки онро пеш аз ҳама қонуниятҳои инкишофи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҷойгиршавии хоҷагӣ дар мамлакатҳои сохташон гуногун муайян мекунанд. Ин қонуниятҳо ба дараҷаи амиқ ва мушаххас ба географияи хоҷагӣ ва аҳолии ҳар як мамлакат ва ноҳияҳои онҳо таъсир мерасонанд.

Давлатҳои ҷаҳонро на танҳо аз ҷиҳати тараққиёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, балки аз рӯи бузургии марз (калон, миёна ва хурд), шумораи аҳоли, мавқеи географӣ (дохилиматерикӣ, канорӣ, баҳрӣ, қазиравӣ), захираи сарватҳои табиӣ (мамлакатҳои бо захираҳои табиӣ таъмин ва мамлакатҳои захираи табиашон нокифоя), мансубияти динӣ (пайравони дини ислом, буддизм, насроният ва ғайра), таърихӣ, этникӣ ва аз рӯи дигар аломатҳо низ гурӯҳбандӣ мекунанд.

Аз ҷиҳати бузургии масоҳат мамлакатҳои ҷаҳонро ба давлатҳои калонтарин, калон, миёна, на он қадар калон ва тамоман хурд тақсим кардан қабул шудааст. Фаҳмиши «калонтарин», «калон», «миёна» барои минтақаҳои ҷаҳон яхела нест. Мамлақати калонтарини минтақаи Аврупои Ғарбӣ Фаронса ба шумор меравад, вале агар онро бо андозаи мамлакатҳои минтақаҳои Осиё, Африқо ва Амрико муқоиса кунем, ин масоҳат на он қадар калон аст. Лекин фаҳмиши «мамлақати хурдтарини ҷаҳон» барои ҳамаи минтақаҳои ҷаҳон яхела аст.

Ба гурӯҳи мамлакатҳои калонтарини ҷаҳон даҳ кишвари

бузург, ки дар чадвали 9 номбар шудаанд, дохил мешаванд. Ин мамлакатҳо 55 фоизи хушкии ҷаҳонро ташкил медиҳанд.

Ҷадвали 9

Даҳ мамлакати калонтарини ҷаҳон аз ҷиҳати масоҳат

<i>Номи мамлакат</i>	<i>Масоҳат ба ҳисоби млн. км²</i>	<i>Номи мамлакат</i>	<i>Масоҳат ба ҳисоби млн. км²</i>
Русия	17,1	Австралия	7,7
Канада	10,0	Ҳиндустон	3,3
Чин	9,6	Аргентина	2,8
ИМА	9,4	Судон	2,5
Бразилия	8,5	Заир	2,3

Дар баробари давлатҳои аз ҷиҳати масоҳат бузург, давлатҳои «хурд» ва ё «хурдтарин» вучуд доранд, ки масоҳаташон хурд ва аҳолиашон аз 10 то ба 30 ҳазор нафар мерасанд. Ба ин қабил дар Аврупо – Андорра, Лихтенштейн, Монако, Сан-Марино, Ватикан; дар Амрико – Барбадос, Гренада, Сен-Люсия ва ғайра; дар Укёнусия – Тонга, Науру; дар Африко – Маврикий, қазираҳои Сейшел ва ғайра мансубанд.

Мамлакати хурдтарини ҷаҳон Ватикан аст, ки масоҳаташ 44 га мебошад.

Калонтарин мамлакатҳои қазиравии ҷаҳон Британияи Кабир, Ирландия, Исландия, Индонезия, Кипр, Сингапур, Филиппин, Шри-Ланка, Ҷопон, Куба, Мадагаскар, Зеландияи Нав, Папуа – Гвинеяи Нав ва ғайра мебошанд.

Ҷадвали 10

Даҳ мамлакати сараҳолитарини ҷаҳон аз ҷиҳати шумораи аҳоли соли 2050 (пешгӯӣ)

<i>Номи мамлакат</i>	<i>Шумораи аҳоли ба ҳисоби млн. н</i>	<i>Номи мамлакат</i>	<i>Шумораи аҳоли ба ҳисоби млн. н</i>
Ҳиндустон	1531	Нигерия	258
Чин	1395	Бангладеш	255
ИМА	408	Бразилия	233
Покистон	348	Эфиопия	171
Индонезия	294	Конго	152

Аз рӯйи шумораи аҳоли даҳ давлати калонтарин ҳар кадоме беш аз 100 млн. нафар аҳоли доранд: Чин, Ҳиндустон, ИМА, Индонезия, Бразилия, Покистон, Бангладеш, Русия, Нигерия,

Чопон. Ин давлатҳо дар якҷоягӣ 2/5 ҳиссаи аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳанд.

Дар 13 мамлакати ҷаҳон шумораи аҳоли аз 50 то 100 млн. нафар, дар 55 мамлакати ҷаҳон аз 10 то 50 млн. нафар, дар қисми зиёди мамлакатҳои ҷаҳон шумораи аҳоли аз 1 то 10 млн. нафар ва дар 30 мамлакати ҷаҳон шумораи аҳоли то 1 млн. нафар аст.

Расми 29. Барои чӣ ҳамаи мамлакатҳои Амрикои Ҷанубиро ба гурӯҳи мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ мансуб медонанд?

Дар ҷаҳон 42 мамлакат ба Укёнуси ҷаҳонӣ роҳи баромад надоранд. Дар байни онҳо 9 мамлакати ИДМ (Озарбойҷон, Арманистон, Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Молдова, Тоҷикистон, Туркманистон, Ёзбекистон), 11 мамлакати Аврупои Ғарбӣ (Австрия, Андора, Ватикан, Венгрия, Лихтенштейн, Люксембург, Македония, Сан-Марино, Словакия, Чехия, Швейтсария), 4 мамлакати Осиё (Афғонистон, Лаос, Муғулистон, Бутан), 15 мамлакати Африқо (Ботсвана, Бурунди, Буркина Фасо, Бурунди, Замбия, Зимбабве, Лесото, Малави, Мали, Нигер, Руанда, Свазиленд, Уганда, Ҷумҳурии Африқои Марказӣ, Чад, Эфиопия), Амрикои Лотинӣ (Боливия, Парагвай). Аз ҷиҳати таърихӣ-географӣ ва аломатҳои этникӣ мамлакатҳои Скандинавия, Балкан, Шарқи Наздик, Шарқи Миёна, Мағриби Бузург, мамлакатҳои соҳили дарёи Рейн, Осиёи Марказӣ ва ғайраро номбар кардан мумкин аст.

Савол ва супориш

1. Мамлакатхоро аз рӯйи:
  - а) бузургии марз;
  - б) шумораи аҳоли;
  - в) мавқеи географӣчӣ тавр гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст?
Ҷавобатонро дар ҷадвал кайд кунед.

бузургии марз	шумораи аҳоли	мавқеи географӣ

2. Мамлакатҳои аз ҷиҳати масоҳат ва шумораи аҳоли бузургро тавсиф кунед.
3. Мамлакатҳои хурд ва хурдтаринро дар харитаи контурӣ сабт кунед.
4. Ба уқёноси ҷаҳонӣ баромад доштани мамлакат хуб аст ё бад? Ҷавобатонро бо далелҳо шарҳ диҳед.
5. Мавқеи географияи ҳамаи мамлакатҳоеро, ки дар мавзӯё номбар шудаанд, аз рӯйи харита муайян кунед.

БОБИ 2. ГУРҶҲАНДИИ МАМЛАКАТҲО

§ 18. ГУРҶҲАНДИИ МАМЛАКАТҲО АЗ ҶИҲАТИ ШАКЛИ ДАВЛАТДОРӢ

Шаклҳои ҳокимият. Дар асри IV-и қабл аз милод Арасту дар рисолаи «Сиёсат» қоидаи ташкили ниҳодҳои асосии ҳокимияти давлатиро мухтасар чунин ифода карда буд: «Тартибот дар бахши таъсиси вазифаҳои давлатӣ дар маҷмӯъ ва ҳокимияти олии дар навбати аввал: ҳокимияти олии дар ҳама ҷо бо тартиби идоракунии давлатӣ вобаста мебошад ва тартиби идоракунии давлатӣ айнаи сохти давлатиро ифода мекунад». Тибқи гуфтаҳои Арасту, муҳим он аст, ки ҳокимияти олии дар дасти кӣ қарор дорад: дар дасти як кас, ҷанд кас, бисёр кас ва ё тамоми шаҳрвандони давлат.

Ҳамзамон ӯ дар байни навъҳои «дуруст» ва ё «*девиантӣ*»-и сохти давлатдорӣ (инкор қардани меъёрҳо) фарқ гузоштааст: «инқори сохтҳои нишондодашуда инҳоянд: аз ҳокимияти шоҳ – ҳокимияти мутлақ, аз элита – олигархия, аз сиёсатмадорон *ҳокимияти аксарият дар назар аст* – демократия.

Ҳокимияти мутлақ ҳокимияти шохигарист, ҳамеша манфиати шахси ҳукмронро дар назар дорад, олигархия манфиати шаҳрвандони сарватмандро ҳимоя мекунад, демократия пуштибони камбағалон аст. Аз ҳеч кадоми инҳо барои ҳамагон ғоиде нест».

Мамлакатҳои монархӣ

<i>Минтақа</i>	<i>Мамлакат</i>	<i>Минтақа</i>	<i>Мамлакат</i>
Осиёи Ҷанубӣ	1. Непал 2. Бутан	Аврупо	1. Норвегия 2. Шведсия 3. Дания 4. Белгия 5. Нидерландия 6. Люксембург 7. Британияи Кабир 8. Испания 9. Андорра 10. Монако 11. Лихтенштейн 12. Ватикан
Осиёи Ҷануби Ғарбӣ	1. Урдун 2. Қувайт 3. Қатар 4. Баҳрайн 5. АМА 6. Умон 7. Арабистони Саудӣ		
Осиёи Ҷануби Шарқӣ	1. Таиланд 2. Кампучия 3. Малайзия 4. Бруней	Африко	1. Марокаш 2. Лесото 3. Свазиленд
Осиёи Шарқӣ	1. Ҷопон	Уқёнусия	1. Тонга

Агар ба таври дигар бигӯем, аз рӯи қоидаи Арасту – идеологи синфи ҳукмрони ҷамъияти ғуломдорӣ – ҳокимияти шоҳ набояд ба ҳокимияти мутлақа, ҳокимияти ашрофи сарватманд набояд ба олигархия, ҳокимияти бисёрӣ набояд ба «демократия» (яъне, фақат ба манфиати камбағалон) оварда расонад.

Дар оғози ҳазорсолаи сеюм масъалаи кадом «навъи ҳокимият» барои давлат (калон ё хурд фарқ надорад) беҳтар мебошад, маънои худро гум кардааст. Монархияи (шоҳигарии) конститусионӣ (Испания), шоҳигарии парламентӣ (Британияи Кабир), ҷумҳурии президентӣ (Фаронса), ҷумҳурии парламентӣ (Олмон) ё ҷумҳурии президентӣ-парламентӣ (ИМА) шаклҳои пухтаи демократияи Ғарб мебошанд.

Вале дар ин маврид масъалаҳои кафолати ҳуқуқҳои шахрвандии аҳоли дар ин ё он кишвар, хусусияти конституцияи миллӣ ва риояи он ва ғ. аҳамияти воқеӣ касб мекунад.

Савол ва супориш

1. Дар кадом минтақаи кураи Замин мамлакатҳои шакли давлатдориашон монархӣ зиёд мебошанд?

2. Кадом омилҳо барои барзиёдии чунин сохтори давлатдорӣ мусоидат мекунад?

Ҳамин тавр аз ду шакли муосири ҳокимият ва сохти ниҳодҳои асосии ҳокимияти давлатӣ – монархиявӣ (*шоҳигарӣ ва истибдодӣ*) – чудо кардани беҳтарин ва дуҷумдараҷа, пешқадам ва қадима номумкин аст. Маълум аст, ки шакли ҳокимияти шоҳигарӣ решаҳои қадима дошта, дар асрҳои миёна ва даврони нав ба авҷи шукуфои расидааст. Ҳоло дар харитаи сиёсии ҷаҳон қариб 30 давлати дорони сохти шоҳигарӣ вучуд дорад.

Шоҳигарӣ. Шакли ҳокимияти давлатӣ, ки дар он ҳукумат расман (пурра ва ё қисман) дар дасти сарвари яққаҳукмрони давлат – шоҳ, корол, қайсар, амир ва ғ.) мебошад. Ҳамзамон шоҳигариҳои *номаҳдуд (мутлақа)* ва *маҳдуд* вучуд доранд. Дар мавриди аввал ҳукумати шоҳ амалан номаҳдуд аст (Баҳрайн, Қатар, Умон, АМА ва ғ.), дар ҳолати дуюм, ё аз тарафи конститутсияи миллий (*шоҳигарии конститутсионӣ*), ё аз тарафи парламент (*шоҳигарии парламентӣ*) маҳдуд карда мешавад. Дар аксари маврид ин ду навъи шоҳигариро фарқ кардан душвор мебошад ва вобаста ба он аст, ки дар конститутсия сохти расмии давлатдорӣ чӣ гуна нишон дода шудааст. Масалан, Шведсия шоҳигарии конститутсионӣ ба шумор меравад, вале шакли парламенти ҳокимият дар ин кишвар метавонад «даъвогар»-и унвони шоҳигарии парламентӣ бошад. Нисбат ба аксари шоҳони аврупоӣ формулаи машҳури «шоҳ ҳукмрон аст, аммо идора намекунад»-ро истифода кардан ҷойиз аст.

Шакли камтар густариш пайдокардаи шоҳигарӣ *шоҳигарии мутлақии теократӣ* ба шумор меравад. Дар чунин шакли давлатдорӣ ҳам ҳукумати динӣ ва ҳам ҳукумати дунявӣ дар дасти рӯҳониён қарор дорад. Масалан шоҳи Арабистони Саудӣ дар як вақт ҳокимияти олии қонунбарор, ҳокимияти иҷроия ва ҳокимияти судиро бо уҳдадорӣҳои роҳбари ҷамоаи динии мусалмонон – сунниҳо дар даст дорад. Дар арафаи асрҳои XX-XXI ба ҷуз аз Арабистони Саудӣ дар Бруней ва Ватикан режими шоҳигарии теократӣ ҳукмрон аст.

Гоҳе (бо сабаби норавшании истилоҳот) баъзе кишварҳо худро «империя» меноманд, ҳарчанд тибқи конститутсияшон онҳо ҷумҳури мебошанд. Ин номафҳумӣ аз онҷо сар мезанад, ки мафҳуми «империя» чанд маънӣ дорад. Яқум он метавонад давлати шоҳигарӣ бошад, ки сарвараш император ба ҳисоб меравад; дуюм

ба сифати империя кишвархое баромад мекунад, ки дар гузашта дар ташкили шаклҳои мустамликавии ҳукмронӣ таҷрибаи зиёд гун кардаанд; сеюм баъзан давлатҳоеро низ империя меноманд, ки интиқолдиҳандагони «ғайриихтиёр»-и ниҳодҳо, ғояҳо, фарҳангҳо ва тарзи ҳаёти мардуми бумии худ ба берун аз марзҳои давлаташон мебошанд.

Чумхурӣ шакли ҳокимияти давлатие мебошад, ки дар он ҳукумати олии давлатӣ ба уҳдаи мақомоти ба муҳлати муайян интиҳобшуда воғузур карда мешавад. Ҳамчунин давлати чунин шакли ҳокимиятро чумхурӣ меноманд. Ду навъи чумхурӣ маълум аст: *президентӣ ва парламентӣ*. Дар ҳокимияти навъи аввал президент одатан ваколати сарвари давлат ва раиси ҳукуматро дар даст дорад (Аргентина, Бразилия, ИМА ва ғ.). Дар ҳокимияти навъи дуюм раиси ҳукумат (на президент) ҳукмрони воқеист, ки вазифаҳои дар аксари маврид хусусияти намояндагӣ дорад. Унвони чумхурии «парламентӣ» дар ҳолате пайдо шудааст, ки чунин давлат ба усули расмии бартарияти парламент асос ёфтааст ва ҳукумат дар назди он масъулияти дастаҷамъона дорад. Дар шароити ҳам чумхурии президентӣ ва ҳам чумхурии парламентӣ ҳамаи мақомоти олии ҳокимият интиҳоб мешаванд ва ё дар парламентҳои маҳаллӣ ташкил меёбанд. Номи онҳо дар кишварҳои мухталиф гуногун аст (конгресс дар ИМА, сейм дар Полша, риксдаг дар Шведсия, кнессет дар Исроил, хурал дар Муғулистон ва ғ.).

Давлатҳои ягона, федеративӣ, конфедеративӣ ва минтақавӣ. Ғайр аз шаклҳои дар боло номбаршудаи сохти ниҳодҳои асосии ҳокимияти сиёсӣ (ва ё сохти давлатдорӣ), ҳар як давлат бо хусусиятҳои *сохти сиёсӣ* – *маъмури* худ фарқ мекунад. Ду навъи асосии чунин сохт вучуд дорад: *ягона ва федеративӣ*.

Вожаи «ягона» – ягонагии давлатро ифода карда, дараҷаи олии яқпорчагии дохилӣ ва вобастагии қисматҳои алоҳидаи онро таъкид мекунад. Дар чунин сохт воҳидҳои мавҷудаи сиёсӣ-маъмури (иёлат, музофот, заминҳо, кантонҳо, департаментҳо, дистриктҳо, вилоятҳо ва ғ.) тибқи қоида, аз худидоракунии васеъ маҳруманд, аз конститутивии ягона ва системаи умумии ҳуқуқ истифода мекунад, ҳокимияти ягонаи қонунгузор ва иҷроия доранд.

Давлати ягонаи «идеалӣ», яқум бояд худуди на он қадар калон дошта бошад, дуюм як минтақаи фарҳангӣ-таърихӣ дошта бошад, сеюм бо мутаҳидии худ фарқ кунад, чорум зичии нисбатан зиёди аҳоли дошта бошад. Худуди пора-пора ва «аз ҳам ҷудошуда»

метавонад барои ҳамгироӣ монеаи хеле чиддӣ эҷод кунад, муқаррар кардани ин ё он махсусияти худмухториро барои минтақаҳои алоҳида «талаб» кунад. Бисёре аз мамлакатҳои Аврупои Ғарбӣ ин «меъёр»-хоро пурра риоя мекунанд. Ҳатто Фаронсаро, ки давлати аз рӯи масоҳат нисбатан калон мебошад, метавон намунаи хоссаи давлати ягона номид. Он бо якпорчагӣ ё муттаҳидии худ фарқ карда (агар ҳаёлан Корсикаро истисно кунем), «асос»-и неруманд ва устувор дорад. Департаментҳо таносуби ҳайратангези ҳудудӣ ва ваколатҳои мутлақӣ якхела доранд.

Дар оғози асри ХХI давлатҳои ягона дар ҷаҳон бартариат пайдо кардаанд, шумораи давлатҳои федеративӣ ҳамагӣ тақрибан ба бист намерасад. Аксари собиқ мулкҳои мустамликавӣ соҳти воҳиди ташкилии давлатиро қабул кардаанд, махсусан дар ҷойҳои, ки ҳукумат ба дасти аҳолии бумӣ гузаштааст. Дар ҷойҳои, ки аврупоӣён қувваи асосиро ташкил медиҳанд, баъзан федерализм тантана кардааст (Канада, Бразилия, Австралия).

Давлатҳои Амрикои Лотинӣ, ба истиснои Венесуэла, Бразилия, Аргентина ва Мексика, давлатҳои ягона ба шумор мераванд; ҳамин шакли давлатдорӣ дар ҷаҳони араб (Африқои Шимоли ва Шарқи Миёна) ва Африқои тропикӣ бартариати пурра дорад. Дар Осиё фақат ду кишвар – Ҳиндустон ва Малайзия (Русия мамлақати авруосиёӣ ба ҳисоб меравад) аз шакли ягонаи давлатдорӣ худро канора гирифтаанд.

Дар байни давлатҳои ягона шартан ду навъро ҷудо кардан мумкин аст: 1) *мутамарказ*, ки асосан аз демократияҳои қадими Аврупо (Дания, Нидерландия, Шведсия ва ғ.) иборатанд; 2) *фавқулода мутамарказ*, ки намунааш Чин (калонтарин давлати ягонаи ҷаҳон), ҳамчунин Гаити ва Куба дар Амрикои Лотинӣ, Арабистони Саудӣ ва Индонезия дар Осиё ва ғ. мебошанд.

Дар зери мафҳуми федератсия ҳамчунин иттифоқи ҷамъиятҳо ва ташкилотҳо низ фаҳмидан мумкин аст.

Аз рӯи назария, соҳти федеративӣ бештар «мавриди қабул»-и кишварҳои дорои масоҳати бузург, коммуникатсияи суст рушдкарда ва масоҳатҳои аз нигоҳи хоҷагидорӣ кам азхудкардашуда (масалан барои Бразилия ва ё собиқ Конгои зертобеи Белгия) шудааст. Давлати федеративӣ дар аксари маврид бо соҳти «бисёрасоса»-и этнофарҳангии худ ва ҷой гирифтани пойтахт дар минтақаи «бетараф»-и этнофарҳангӣ ва сиёсӣ фарқ мекунанд.

Мамлакатҳои дорони сохтори федеративӣ

<i>1</i>	<i>федератсия</i>	<i>ҷузъиёти федератсия</i>
	Федератсияи Русия	89 субъекти баробархук: ҷумхурӣ – 21-то, вилоят – 49-то, кишвар – 6-то, округҳои худмухтор – 10-то, вилояти худмухтор – 1-то, шаҳрҳои марказӣ – 2-то
	Австралия ва Укёнусия 1. Австралия 2. Укёнусия	8 (6 иёлат, 2 худуд, аз он ҷумла марказӣ) 26 территория: давлати мустақил – 10-то, худуди зертобеъ – 16-то, аз ҷумла Зеландияи нав
	Осиё 1. Ҳиндустон 2. Малайзия 3. Мянма 4. АМА 5. Покистон	35 (28 иёлат ва 7 марзи иттифоқӣ) 15 (13 иёлот 2 марзи федералӣ) 14 (7 иёлот ва 7 марзи маъмури) 7 Амонат 6 (4 музофот, 2 марз ва шаҳр)
	Амрико 1. Аргентина 2. Бразилия 3. Венесуэла 4. Канада 5. Мексика 6. ИМА 7. Сент-Китс ва Невис	24 (23 музофот 1 округи федералӣ) Буэнос-Айрес 27 (26 иёлот, 1 округи федералӣ) 25 (23 иёлот, 1 федералӣ 1 марзи тобеи федералӣ дорони ҷазира) 13 (10 музофот ва 3 марз) 32 (31 иёлот, 1 округи федералӣ) 51 (50 иёлот, 1 округи федералӣ) 2 воҳиди марзӣ-маъмури)
	Аврупо 1. Австрия 2. Белгия 3. Швейтсария 5. ҶФО	9 кантони федералӣ 2 Фландрия ва Валлония 26 кантони федералӣ 16 замин
	Африко 1. Ҷазираҳои Комор 2. Нигерия 3. ҶАҶ 4. Эфиопия	3 ҷазира (4 мунитсипалитет) 37 (36 иёлат) 9 музофот 11 (9 иёлт, 2 марз)

Ба миқдори нисбатан ками федератсияҳои воқеан мавҷуда ва кайҳо аз харитаи ҷаҳон гумшуда нигоҳ накарда, дар байни онҳо чанд навъро ҷудо зикр кардан мумкин аст. Ба яке аз ин навъҳо,

ки ба ном *федератсияҳои «шартӣ»* мебошанд, Австралия ё Аргентинаро, ки махсусиятҳои этнофарҳангиашон аз ҳама зиёд ба тасаввурот дар бораи давлати ягона мутобиқат мекунад, шомил кардан мумкин аст. Ба навъи дигари шаклҳои давлатии дар гузашта ташаккулёфта, ки «пораҳо»-и империяҳои барҳамхӯрда мебошанд, дохил мешаванд. Шакли хеле нодири сохти сиёсӣ-маъмурии *конфедератсия* – иттифоқи давлатҳои мустақил ва алоҳида мебошад, ки фақат ба хоҳири Ҷамоаҳои амалиёти худ дар ягон бахши маҳдуд, масалан дар соҳаи ҳарбӣ-дипломатӣ муттаҳид мешаванд. (Истилоҳи «конфедератсия» баъзан барои ифодаи ягон иттиҳоди ташкилотҳо ҳам истифода карда мешавад). Имрӯз конфедератсия ҳамчун давлат «узви боқимонда»-и таърихи ба хотир меорад. Конфедератсияи ягонаи ҷаҳони муосир – Швейтсария – дар асл ҷумҳурии федеративии парламентӣ ба шумор меравад ва унвони расмиаш («Конфедератсияи Швейтсария») фақат таърихи таъсиси онро инъикос мекунад.

Далели иловагии дигар, ки гуфтаҳои болоро тасдиқ мекунад, мавҷудияти боз як шакли сохти маъмурии-сиёсӣ дар маъхазҳои ғарбӣ бо номи *давлатҳои минтақавӣ* (Х. Фернандо, 1978) мебошад, ки аломатҳои ҳам давлати ягона ва ҳам давлати федеративиро доранд. Дар ҳақиқат, ба андозае ки давлатҳои федеративӣ бештар ба давлатҳои ягона табдил меёбанд ва давлатҳои ягона боз ҳам бештар ба минтақаҳои алоҳида худмухторият медиҳанд, истифодаи нақшаҳои кӯҳна дар вазъияти нав душвор мешавад.

Британияи Кабирро намунаи «классикӣ»-и чунин давлат мешуморанд, ки дар таркиби он Шотландия, Уэллс ва махсусан Ирландияи Шимолӣ баъзе унсурҳои мухторияти «федералистӣ»-ро доро мебошанд, ки ин унсурҳо дар аксари маврид дар давлатҳои федеративӣ ҳузур доранд. Дар Италия – Сардиния, Ситсилия, Трентино-Алто-Адиҷе, Валле д-Аоста, Фриули-Венетсия-Ҷулия нисбат ба дигар минтақаҳои миллӣ мақоми бештар доранд; дар Финландия ҷазираҳои Аланд амалан *ляҳҳои (департаментҳои)* худмухтор мебошанд, ки бо мақоми ягонаи кишвар чандон мутобиқат намекунад; ҷазираҳои Фарер ва Гренландия (Дания) худмухтор ҳастанд, гузашта аз ин, ҷазираҳои Фарер конституцияи худро дорад ва дар остонаи ба даст овардани мустақилият мебошад.

Бо чунин «давлатҳои минтақавӣ», ки сохти сиёсӣ-маъмуриашон дар ҷаҳорҷӯбаи навъҳои анъанавӣ на он қадар хуб ҷой мегирад, метавон ба таври мухталиф бархӯрд кард, аммо бояд

хамеша хусусияти расман эълоншудаи сохти сиёсӣ-маъмурии мамлакатро бо сохти воқеии он муқоиса кард.

Савол ва супориш

1. Шаклҳои давлатдории мамлакатҳои ҷаҳонро тавсиф кунед.
2. Номи мамлакатҳоро бо шакли давлатдориашон мувофиқ нишон бидиҳед.
  - А) Испания
  - В) Британияи Кабир
  - С) Фаронса
  - Д) Олмон
  1. шохигарии парламентӣ
  2. монархияи конституционӣ
  3. ҷумҳурии парламентӣ
  4. ҷумҳурии президентӣ
  5. монархияи теократӣ

	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					

3. Тоҷикистон аз ҷиҳати сохти идоракунӣ ба кадом шакли давлатдорӣ мансуб аст?
4. Конфедератсияи ягонаи ҷаҳони муосир кадом давлат ба шумор меравад?
  - А) Испания; В) Британияи Кабир»
  - С) Фаронса; Д) Швейтсария.

§ 19. МАМЛАКАТҲОИ ТАРАҚҚИКАРДАИ ҶАҲОН

Шумораи умумии мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон қариб 60 мамлакати Аврупо, Африқо, Амрикои Шимолӣ, Австралия ва Укёнусияро дар бар мегирад. Мамлакатҳои тараққикарда гурӯҳеанд, ки иқтисодиёти онҳоро бозор муайян мекунад, аз ҷиҳати саноат – пешрафтаи индустриалӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилиашон ба сари аҳолии тақрибан ба 20-30 ҳазор доллар мерасад. Дар сохтор маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ сектори сеюм, яъне доираи хидматрасонӣ (беш аз 60%) бартарӣ дорад, сектори дуюм саноат ва сохтмон, саноати коркарди баланд аст. Давомнокии миёнаи умр 70 сол, дараҷаи маълумот, истифодаи маҳсулот – гуногун ва хидматрасонӣ баланд мебошад.

Ба ин гурӯҳ «хафтгонаи калон» – ИМА, Ҷопон, Олмон, Фаронса, Британияи Кабир, Италия, Канада дохил мешаванд. Ба саҳми ин мамлакатҳо қариб нисфи маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ, қисми зиёди истеҳсолоти саноатӣ ва гардиши берунии савдои

чаҳонӣ рост меояд. Ба ин мамлакатҳо қариб 50 дарсади ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти чаҳонӣ ва бештар аз 25 дарсади маҳсулоти кишоварзӣ рост меояд. Дар байни «ҳафтгонаи калон» ИМА аз ҷиҳати ҳаҷми маҳсулоти саноат ва кишоварзӣ, савдои берунӣ, содироти сармоя дар чаҳон мавқеи асосиро ишғол мекунад.

Ба зергурӯҳи дуҷуми мамлакатҳои тараққикарда давлатҳои на чандон бузурги Аврупои Ғарбӣ (Шведсия, Белгия, Голландия, Испания, Португалия, Финландия ва ғайра) дохил мешаванд. Гарчанде мавқеи иқтисодию сиёсии ин мамлакатҳо чандон бузург нест, вале фаъолияти онҳо дар пешрафти иқтисодию равоҷоти берунии чаҳон калон аст. Ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилиашон ба сари аҳоли тақрибан ба 20-30 ҳазор доллар мерасад.

Ба зергурӯҳи сеюм мамлакатҳои ғайриаврупоӣ – Австралия, Зеландияи Нав, Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ дохил мешаванд. Ин мамлакатҳо мустамликаҳои собиқи Британия буда, баъзе хусусиятҳои хосси тараққиёти иқтисодӣ ва сиёсати берунии худро доранд.

Зергурӯҳи чорум дар ҳолати ташаккулёбӣ мебошад. Дар соли 1997 ба қатори ин давлатҳои инкишофёфта якчанд давлатҳои Осиё, аз қабилӣ Ҷумҳурии Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур ва Тайванро дохил карданд. Ин мамлакатҳо сохтори гуногуни иқтисодӣ дошта, дар муомилоти чаҳонӣ мавқеи хеле муҳимро ба уҳда доранд.

Рушди иқтисодиёти мамлакатҳои тараққикардаи чаҳонро дар мисоли Ҷопон меомӯзем.

Ҷопон давлати куҳан буда, дар давоми асрҳои зиёд дар шароити мусоиди таърихӣ ташаккул ёфтааст. Мамлақати қазиравии дорои як забон, як миллати аз ҷиҳати таркиб якхела ва дорои таҷрибаи мустаҳкамаи «худҷудогузорӣ» аст. Маҳз мавқеи қазиравӣ яке аз омилҳои якмиллатии мамлақат мебошад. Кишварест, ки дар асри XIX дар давраи мустамликадорӣ дар Осиё мустамликаи дигарон набуда, аз мамлақати қафмонда ба мамлақати рушдкунанда табдил ёфт. Ҳарчанд захираҳои бойи табиӣ надорад, захираи калони қувваи корӣ дорад, ки бо масъулиятнокӣ ва ба ҳамагуна муҳит мутобиқшавандагиашон фарқ мекунад. Умуман, ҷопониҳо бо боинтизомӣ, тарбияи хуб, саъю кӯшиш ва масъулиятнокӣ дар ҳама қор аз дигарон бартарият доранд. Ҳамагон сирри «муъҷизаи иқтисодӣ»-и ҷопонихоро дар ҳамин мебинанд.

Расми 30. Тақсимоти марзӣ-маъмурӣ ва музофотҳои иқтисодии Ҷопон: I – Канто, II – Кинки, III – Токай, IV – Кюсю, V – Тюгоку, VI – Хокурику, VII – Тюхоку, VIII – Хоккайдо, IX – Сикоку, X – Окинава.

Тавре гуфтем, Ҷопон мамлакати чазиравӣ буда, дар шарқии Осиё воқеъ шудааст. Чазираҳо аз шимолу шарқ ба ҷанубу ғарб кашол меёбанд. Ҷопон дар чор чазираи калон *Хоккайдо*, *Хонсю*, *Сикоку* ва *Кюсю* ва ҳазорон чазирачаҳо ҷойгир шудаанд, кишварро аз ғарб баҳри Ҷопон ва аз шарқ укёнуси Ором онро ихота мекунанд. Аз як тараф мавқеи чазиравиаш имконияти рушди иқтисодӣ «баҳрӣ»-ро медиҳад, ки ба муносибатҳои беруна, дохилӣ ба афкори ҷопониҳо таъсир мерасонад. Аз ҷониби дигар чазираҳои Ҷопон дар минтақаи хатарноки заминларза ва тӯфонҳо, ки дар давраи муссонҳои тирамоҳӣ ба вуҷуд меоянд, ҷойгир шудааст.

Рушди босуръати Ҷопон дар нимаи дуҷуми асри XX ба он оварда расонд, ки мамлакат ба яке кишварҳои абарқудрати индустриалӣ ва маркази иқтисодӣ ҷаҳонӣ табдил ёфт. Ҷопони

муосир пайвастагии ягонаи намунаи олии тамаддуни илмӣ-техникӣ ва фарҳанги таърихӣ хос аст. Чунин хусусияти кишвари «Тулӯъи Офтоб» пеш аз ҳама бо ягонагии омилҳои таърихӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ғайра маънидод карда мешавад.

Аз ҷиҳати маъмурӣ кишвар ба 10 минтақа (46 префектура ва як ҳавза (пойтахт)) тақсим мешавад (расми 30).

Чопониҳо 2% аҳоли ва 0,25% масоҳати саёро ташкил медиҳад ва баъд аз ИМА аз ҷиҳати иқтисодиёт ҷойи дуумро ишғол мекунад. Маҷмӯи маҳсулоти дохилии ин кишвар тақрибан 9% маҷмӯи маҳсулоти дохилии ҷаҳонро ташкил медиҳад. Аз ҷиҳати ҷамъи маҳсулот ба сари ҳар нафар аҳоли аз он ИМА пешсафтар аст. Саноат, истеҳсолот, савдо ва бонкҳо таҳти назорати як гурӯҳи молиявӣ мебошад. Онҳо ташкилотҳои пурқудрати сармоягузорӣ буда, дар тобеияти худ консернҳои саноатӣ, корпоратсияҳои соҳаи қарздиҳӣ, савдои дохилӣ ва беруна, хидматрасонӣ, нақлиётро доранд. Ин гурӯҳҳои молиявӣ ва корпоратсияҳои истеҳсолӣ калонтарин созмонҳо дар ҷаҳон маҳсуб мешаванд. Чопони имрӯза довталаби пешсаф шудан дар иқтисодиётро дорад.

Чопон аввалин шуда дар Осиё инқилоби «иҷтимоӣ-иқтисодӣ»-ро ба амал овард, ки баъдан Гонконг, Ҷумҳурии Корея, Сингапур, Тайван ва дигар кишварҳои Осиё ба ин пайравӣ қарданд.

Дар нимаи дууми асри XIX ҳокимони Чопон ва идеологҳо дар пеши худ вазифа гузоштанд, ки бо мақсади баланд бардоштани иқтидори иқтисодӣ ва ҳарбӣ ҳамчун намуна роҳи рушди Аврупои Ғарбиро пеш гиранд. Аммо аз аввали асри XX нусхабардории ин роҳ дар навбати аввал ба бунёди артиши бузург, забти кишварҳои дигар замина гузошта, дар соли 1941 ба тачовузкорӣ дар Укёнуси Ором ва оқибат ба мағлубияти ин сиёсати реаксионии мусаллаҳшавӣ (милитаризм) оварда расонд. Дар вақташ ғояи интиҳоби роҳи рушди иқтисодӣ ва фарҳангӣ аз ҷониби сиёсатмадорон, ҳамчун роҳи самараноки рушди кишвар арзёбӣ мешуд.

Баъди анҷоми Ҷанги Дувуми Ҷаҳон «муҳаррики» эҳёи Чопон ИМА гашт. Кумаки ИМА барои Чопон имкони сарфаи захираҳои бузурги моддӣ ва молиявӣ, ҳамзамон имкони вақтро барои ихтироҳои илмӣ ва технология ба вучуд овард.

Яке аз ҷанбаҳои анъанаи чопониҳо, ки таъсири хеле калон барои рушди баъдичангии Чопон гузошт, ин муносибати бошууроно ба кор ва илм аст. Маънии олии ҳаёт барои чопониҳо, иҷрои софдилонаи кори фармудашуда аст. Дар баробари ин

мафҳуми «шуури гурӯҳӣ» талқин карда мешуд. Дар ин замина ба кордӯстӣ ва ғояи «коллективизм» таъя карда шуд. Дар асоси ин принсипи кироия якумраи коргарони баландхтисос ва баланд кардани ҳаҷми маош бо зиёд шудани собикаи корӣ, асоси иҷтимоии «муъчизаи иқтисодӣ» шуд.

Парвози баланди иқтисодиёти Ҷопонро самти пешгирифтаи ҷопониҳо ҷиҳати қабули тамоми навгониҳои ҷаҳонӣ ва татбиқи он дар ҳаёт таъмин кард. Чунин сиёсат, ки аз ҷониби ҳукумат дастгирӣ меёфт, содиротро афзуда, ба пуриқтидор шудани саноат мусоидат кард.

Дар низоми хоҷагии муосири ҷаҳон Ҷопон ҳамчун «Japan Incorporated» – «Корпоратсияи Ҷопон» муаррифӣ мешавад. Ин маънои хусусияти иттиҳодиявӣ доштани иқтисодиёти кишварро нишон медиҳад, ки дар асоси ғояҳои миллӣ ташаккул ёфтааст. Маънии механизми хоҷагидорӣ Ҷопон бо фалсафаи иттиҳодиявӣ муайян мешавад. Арзиши аслии он сифат, ҳамбастагӣ, масъулият ва навҷӯӣ мебошад.

Яке аз қисмҳои таркибии сохти хоҷагидорӣ Ҷопон ин гурӯҳҳои хурди истеҳсоли мебошанд, ки дар онҳо ҳисси вафодорӣ, кадрдонии арзишҳо ва мансубият ба «коллективи ягонаи корӣ» мақоми аввалро ишғол мекунад. Баъдан ин маънӣ торафт васеъ шуда, тамоми комплекси иқтисоди кишварро фаро гирифт. Чунин таҷриба рӯҳия, ҳифзи анъанаҳои миллӣ ва ваҳдатро дар шуур тарбия мекунад. Принсипи кироия якумраи коргарони баландхтисос рафти ташаккули бозори корро суст мекунад, аммо қувваи кориро ба кор вобаста карда, истифодаи самараноки куваваи коргаронро таъмин мекунад. Дар навбати худ чунин намуди фаъолият ба таъсису пешрафти соҳаҳои нави хоҷагидорӣ таъсири мусбат мерасонад.

Пас аз барқароркунии хоҷагии харобгашта баъди Ҷанги Дувуми Ҷаҳон як давраи рушди босуръати иқтисодиро аз сар гузаронд. Дар аввал сиёсати кишвар барои рушди саноати вазнин ва саноати кимиёвӣ равона шуда буд.

Аммо баъдан афзалият ба саноати илмӣ: истеҳсоли роботҳои саноатӣ, электроника, техникаи ҳисоббарорӣ, воситаи нақлиёт дода шуд.

Дар баробари ин раванди ворид кардани маҳдудият ба истеҳсоли маҳсулоти энергияталаб ва масолеҳғунҷойии маснуот ҷорӣ карда шуд. Фаъолони ҷорӣ кардани дастовардҳои илмӣ-

техникӣ дар заминаи истифодаи васеи маҳсулоти хоричӣ (дар шакли харидории мучаввиз (литсензия) ва бастании шартномаҳои техникӣ) таъмини заминаи пурқуввати индустрияи кишварро ба роҳ монд. Дар натиҷа Ҷопон яке аз пешсафони ҷаҳон дар ҳамон самтҳои хоҷагидорӣ, пеш аз ҳама дар соҳаҳои наватарин – электроника, робототехника, биотехнология таъдил шуда, ба истифодаи бошиддати ғайрианъанавии захираҳои энергетикӣ шуруъ кард. Нақши соҳаи хидматрасонӣ ва информатика боло бурда шуд, ки айни ҳол 60% маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварро ташкил медиҳад. Иқтисодии илмӣ-техникии худӣ тараққӣ меёбад. Аз ҷиҳати маблағгузориҳои соҳаи илм, Ҷопон ба яке аз кишварҳои пешсаф мубаддал шудааст.

Дар баробари ин, иқтисодиёти Ҷопон ба бисёр омилҳои иқтисодиёти ҷаҳонӣ вобастааст. Мавқеи нозуки Ҷопон дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар он аст, ки ӯ наметавонад модели Аврупои Ғарбро интиҳоб карда, фазои иқтисодие ба мисли Иттиҳоди Аврупо созмон диҳад. Ҷопон наметавонад чун ИМА, ки бо кишварҳои Амрикои Лотинӣ, ё аз ҷиҳати Иттиҳоди Аврупо бо кишварҳои Африқо, ё кишварҳои ҳавзаи Уқёнуси Ором бо мамлакатҳои баҳри Кариб робитаҳои мустақами иқтисодӣ дар асоси шартнома барқарор кардаанд, дошта бошад. Ва фарқиати иқтисоди ҷопониҳо аз кишварҳои мутараққӣ дар он аст, ки дар ин кишвар соҳибқориҳои хурд хеле ривоч ёфтааст.

Иқтисодиёт. Имрӯз Ҷопон якҷоя бо ИМА, Чин ва кишварҳои Аврупои Ғарбӣ дар иқтисодиёти ҷаҳонӣ мавқеи намоёнро ишғол мекунад, имкониятҳои беинтиҳои халқи худро, ки шефтаи ғояҳои эҳёи миллӣ ҳастанд, ба ҷаҳониён нишон дода, дар якҷанд даҳсолаи баъдичангӣ роҳи садсоларо тай кардааст.

Ба Ҷопон 12% истеҳсоли саноати ҷаҳон рост меояд. Кишвар оид ба коркарди метал, роботҳои сашёи аноатӣ, техникаи ҳисоббарорӣ, электроника, воситаҳои нақлиёт (киштӣ, автомобил), нахи сунъӣ, истеҳсоли барқ, гудохтани пӯлод дар ҷаҳон ҷойҳои якум ва дуҷумро ишғол мекунад.

Омори СММ барои андеша:

- Ҷамъи сармояи се сарватмандтарин одами дунё аз ҳаҷми ММД-и 48 давлати аз ҳама кам тараққикардаи ҷаҳон зиёд мебошад.
- Амрикоиро ҳар сол барои косметика 8 миллиард доллар

харч мекунанд, ҳол он ки бо 6 миллиард доллар дар як сол метавон ба ҳамаи бачагони дунё маълумоти ибтидоӣ дод.

- Аврупоиён дар як сол ба маблағи 11 миллиард доллар яхмос мехӯранд. Агар 9 миллиард доллари онро ба СММ бидиҳанд, ҳамаи эҳтиёҷмандон ба оби нӯшоқӣ ва ташноб таъмин мешаванд.
- Амрикоиҳо ва аврупоиён 17 миллиард долларро ба харидани хӯрок барои ҳайвоноти хонагиашон сарф мекунанд; агар маблағи ёрии башардӯстона ба 13 миллиард доллар расонида шавад, тамоми эҳтиёҷмандони дунё бо хидматрасонии одии тиббӣ ва ғизо таъмин карда мешаванд.
- 225 одами сарватманди сайёра сармояи зиёдтар аз 1 триллион доллар доранд. Ин дар ҳолест ки $\frac{3}{5}$ ҳисса ё ин ки 4,4 миллиард аҳолии давлатҳои тараққиқунанда ташноб надоранд, $\frac{1}{3}$ ҳиссаи аҳолии сайёра бо оби ошмиданӣ таъмин нестанд ва $\frac{1}{5}$ ҳиссаи одамони дунё аз хидматрасонии тиббӣ маҳруманд.

Савол ва супориш _____

1. Хусусиятҳои хосси мамлакатҳои тараққиқардари номбар кунед.
2. Кадом омилҳои табиӣ дар рушди иқтисодии мамлакатҳои тараққиқарда нақши муҳим мебозад?
3. Гурӯҳбандии мамлакатҳои тараққиқардари ба тарикӣ схематикӣ тасвир кунед.
4. Кадом омилҳои баъдичангӣ боиси «чаҳиш»-и иқтисодии Чопон шуданд?
5. Дар байни Чопон ва Тоҷикистон кадом навъи муносибатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ вучуд дорад?
6. Ба фикри шумо, Тоҷикистон дар ояндаи наздик бо кадом давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро ба роҳ мемонад?

§ 20. ГУРҶҲБАНДИИ МАМЛАКАТҲО АЗ ҶИҲАТИ САТҲИ ИНКИШОФИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ИҶТИМОИЁТ

Нишондиҳандаи сатҳи инкишофи иҷтимоӣ иқтисодии мамлакатҳоро пеш аз ҳама бузургии маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ба сари аҳоли, андоза, арзиш, хидматрасонӣ, сатҳ ва сифати зиндагӣ, давомнокии умр, дараҷаи маълумотнокӣ, истифодаи молҳои гуногун, бекорӣ, ҳолати муҳити табиӣ ва ғайра муайян мекунад.

Вобаста ба ин нишондиҳандаҳо тамоми мамлакатҳои ҷаҳонро

ба се гурӯҳи асосӣ: мутараққӣ, ба муносибатҳои нави иқтисодӣ гузаранда ва рӯ ба инкишоф чудо мекунад.

Мамлакатҳои мутараққӣ гурӯҳеанд, ки иқтисодияти онҳоро бозор муайян мекунад, аз ҷиҳати саноат – пешрафтаи индустриалӣ, маҷмӯи маҳсулоти дохилиашон ба ҳар сари аҳоли тақрибан ба 20-30 ҳазор доллар мерасад. Дар сохтор маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ сектори сеюм, яъне доираи хидматрасонӣ (беш аз 60%) баргарӣ дорад, сектори дуюм саноат ва сохтмон, саноати коркард баланд аст. Давомнокии миёнаи умр 70 сол, дараҷаи маълумот, истифодаи маҳсулот гуногун ва хидматрасонӣ баланд мебошад.

Мамлакатҳои ба муносибатҳои нави иқтисодӣ гузаранда – давлатҳои дар гузашта сотсиалистӣ буда (иқтисодияти планӣ дошта), ҳоло барои ба иқтисодияти бозорӣ гузаштан роҳ мепаймоянд, аз қабилӣ мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ (Албания, Словения, Хорватия, Босния ва Герцеговина, Македония, Булғория, Венгрия, Полша, Руминия, Чехия ва Словакия), ҷумҳуриҳои собиқ ИҚШС (Эстония, Латвия, Литва, Беларус, Молдова, Украина, Гурҷистон, Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Туркменистон, Тоҷикистон, Қирғизистон, Русия, Ўзбекистон), инчунин Чин, Муғулистон, Ветнам дохил мешаванд. Барои гузаштан ба муносибатҳои нави иқтисодӣ лозим меояд, ки бисёр мушкилотро ҳал кунанд.

Аз ҷиҳати истехсоли маҳсулоти умумии дохилӣ, сатҳ ва сифати зиндагӣ онҳо ба давлатҳои мутараққӣ наздик мешаванд, вале ҳоло аз ҷиҳати паст будани маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба сари аҳоли ба давлатҳои рӯ ба инкишоф наздиканд (истисно Чехия ва Словакия, ки ин нишондиҳанда беш аз 10 ҳазор долларро ташкил медиҳад). Ба саҳми ин гурӯҳи давлатҳо 17-18% маҷмӯи маҳсулоти дохилии ҷаҳонӣ аз ҷумла 12% он ба саҳми Чин рост меояд.

Мамлакатҳои рӯ ба инкишоф хеле сершумор (қариб 150 кишвар) буда, яқинса нестанд, сатҳи инкишофи иқтисодии паст дошта, даромади солонаи ҳар як сокин ҳамагӣ 100-350 долларро ташкил медиҳад. Дар асл иқтисоди ин мамлакатҳо кишоварзӣ, хоҷагии чангал, шикор ва сайди моҳӣ (беш аз 40%) ва саноати коркард баргарӣ дорад. Доираи хидматрасонӣ, саводнокӣ паст, ҷавти кӯдакон баланд аст.

Дар байни мамлакатҳои рӯ ба инкишоф гурӯҳи давлатҳои ҳастанд, ки аз ҷиҳати суръати инкишоф ва тақсимоли маҷмӯи

маҳсулоти дохилӣ ба сари аҳоли баланд мебошанд. Ба ин қабил давлатҳо Кореяи Ҷанубӣ, Тайван, Гонконг, Сингапур, Малайзия, Индонезия, Тайланд, Туркия, Аргентина, Бразилия, Чили, Мексика мансубанд. Ин мамлакатҳо ба худ номи «мамлакатҳои нави индустриалӣ»-ро гирифтаанд ва ба давлатҳои мутараққӣ хеле наздик шудаанд.

Дар байни давлатҳои рӯ ба инкишоф мамлакатҳои истехсолкунандаи нафт аз қабил Алҷазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Ироқ, Эрон, Қатар, Қувайт, Лубнон, Нигерия, Амороти Муттаҳидаи Араб, Мексика, Эквадор, Бруней, Баҳрайн ва ҷанде дигарҳо аз ҷиҳати ба сари аҳоли тақсим кардани маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ хеле баланд буда, соле ба 10-15 ҳазор доллар ва беш аз он мерасад.

Боқимонда давлатҳои рӯ ба инкишоф (беш аз 50 мамлакат) дараҷаи пасти тараққиёт доранд, даромади солонашон ба сари аҳоли 100-200 долларро ташкил медиҳад.

Баъзе давлатҳои ба муносибатҳои нави иқтисодӣ бозоргонӣ гузашта аз қабил Полша, Венгрия, Чехия, Словения, Эстония ва ғайра инчунин Чини сотсиалистӣ, ки аз ҷиҳати суръати тараққиёти иқтисодӣ ва ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ кишоварзӣ аз мамлакатҳои мутараққӣ пеш гузаштааст, ба онҳо баробар мешаванд.

Минтақаи маҳсус дар харитаи сиёсии ҷаҳон ин кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Муствақил аст, ки дар ҷойи собиқ ИҶШС 15 давлати соҳибистиклол пайдо шуданд. Аз ин шумора Русия, Арманистон, Озарбойҷон, Қазоқистон, Ўзбекистон, Туркманистон, Тоҷикистон ва Қирғизистон соли 1991 бо хоҳиши худ Иттиҳоди Давлатҳои Муствақилро (ИДМ) ташкил доданд. Эстония, Латвия ва Литва ба ин иттиҳод дохил нашуданд.

Дар ИДМ, ки 22,25 млн. км² масоҳат дорад, тақрибан 285 млн. нафар одам зиндагӣ мекунанд ва қариб 5% аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳад. Ҷамаи ин давлатҳо пас аз ба даст овардани истиқлолият, соҳти идоракунии ҷумҳуриявиро ихтиёр кардаанд. Бисёре аз давлатҳои ИДМ аз ҷиҳати иқтисодӣ тараққиёти суст дошта, сатҳу сифати пасти зиндагӣ доранд.

Дар байни кишварҳои ИДМ, агар маҷмӯи маҳсулоти дохилро ба сари ҳар як нафар тақсим кунем, Русия, Беларус, Украина ва Қазоқистон дар сафи пеш, Арманистон, Қирғизистон,

Озарбойчон, Туркманистон, Ўзбекистон мавқеи миёна ва Гурҷистон, Молдова, Тоҷикитон дар сафи охир ҷой доранд. Дар байни мамлакатҳои ИДМ робитаҳои гуногуни бисёртарафа доир ба иқтисодиёт, сиёсат, иҷтимоиёт ва фарҳанг ба миён омада, торафт мустаҳкам ва қавӣ мешавад. Масалан дар байни Русия, Беларус ва Қазоқистон шартнома дар бораи созмони давлати ягонаи иттифоқӣ, созмони бӯчаи ягона, пули ягона, гумрукии ягона, истифодаи қувваҳои қорӣ, созмони нақшаҳои иқтисодӣ, ҳалли мушкилоти экологӣ, инкишофи нақлиёт, системаи ягонаи энергетикӣ, системаи ахборотӣ, ҳифзи якҷояи сарҳад ва ғайраҳо таҳия мешавад.

Федератсияи Русия дар байни давлатҳои ИДМ калонтарин ва пешсафтарин маҳсуб меёбад. Ба саҳми он 77% марзу бум, 54% аҳоли, қисми зиёди (60-70%) маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) ба сари аҳоли ва истеҳсоли саноатии ИДМ рост меояд. Ҳарифи калони савдо – ҳам воридкунанда ва ҳам содиркунандаи маҳсулоти гуногун мебошад. Дар Русия мошинсозӣ (маҷмӯи саноати ҳарбӣ), металлургияи сиёҳ, ранга ва химия бартарӣ дорад. Доираи хидматрасонӣ ханӯз хуб таракқӣ накардааст. Дар соҳаҳои зиёди иҷтимоию иқтисодӣ Русия нисбат ба мамлакатҳои пешсаф қафо мемонад, вале аз ҷиҳати марзу бум, аҳоли, захираҳои табиӣ ва аз ҷиҳати иқтисодии истеҳсолӣ, илмию техникӣ ва зехнӣ яке аз мамлакатҳои пуриқтисодии ҷаҳон ба ҳисоб меравад, ояндаи хуби иқтисодию иҷтимоӣ дорад.

Тоҷикистон моҳи октябри соли 1924 ба ҳайси ҷумҳурии худмухтор дар ҳайати Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Ўзбекистон таъсис ёфт. 16 октябри соли 1929 дар ҳайати вилоятҳои Бадахшон, Фарм, Кӯлоб, Қурғонтеппа, Уротеппа, Панҷакент, Ҳисор ва Хучанд, ки дорои 1 миллиону 200 ҳазор нафар аҳоли буданд, Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати Иттиҳоди Шӯравӣ ташкил шуд. Охири солҳои 90-уми асри ХХ Иттиҳоди Шӯравӣ пош хӯрд. 9 сентябри соли 1991 Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эълomia дар бораи истиқлолияти миллии Тоҷикистонро қабул кард. Аз ҷиҳати маъмурӣ аз вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилояти Суғд, вилояти Хатлон, ноҳияҳои тобеъи ҷумҳурӣ, 17 шаҳр, 54 шаҳрак, 58 ноҳия ва 367 ҷамоати деҳот иборат мебошад. Айни замон аҳолии Тоҷикистон қариб 8,5 миллионро ташкил медиҳад. 21 декабри соли 1991

Тоҷикистон узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил шуд. Шаҳри Душанбе аз соли 1924 то ин дам пойтахти Тоҷикистон мебошад.

Тоҷикистон бо беш аз 110 давлати дунё равобити дипломатӣ дошта, узви беш аз 50 созмони байналхалқӣ мебошад. Беш аз 30 давлати хурду бузурги ҷаҳон дар Тоҷикистон сафоратхона ва намояндагиҳои доимӣ доранд. Тоҷикистон аз 02.03.1992 узви Созмони Милали Муттаҳид мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон мамлакати рӯ ба инкишоф буда, ба муносибатҳои нави иқтисодӣ мегузарад. Дар ин роҳ мушкилиҳои зиёдеро паси сар кард ва дар оянда лозим аст, ки масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ ва иқтисодиро ҳал карда аз ақибмонӣ ба сафи мамлакатҳои пешқадам барояд. Барои иҷрои чунин ҳадафҳо шароит ва захираҳои табиӣ, иқлими мусоид, сарватҳои зеризаминӣ ва захираҳои об фаровон мебошанд, қувваи қорӣ, малакаҳои қорӣ кишоварзӣ басанда аст.

Савол ва супориш

1. Нишондиҳандаи ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти дохилиро чӣ муайян мекунад?
2. Давлатҳои ҷаҳон аз ҷиҳати иқтисодӣ ва сатҳи иҷтимоӣ чӣ гуна тафовут доранд?
3. Дар харитаи контурӣ мамлакатҳои мутараққӣ, рӯ ба инкишоф ва дар давраи гузариш бударо бо се ранг ишора кунед.
4. Мамлакатҳои хурд ва хурдтаринро дар харитаи контурӣ сабт кунед.
5. Ҷумҳурии Тоҷикистон кай истиқлолият ба даст овард?

§ 21. СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ

Созмонҳои байналхалқӣ дар асоси ҳамфикрии байни аъзоён эҷод мешаванд, ки шаклҳои гуногуни ҳамкории байни давлатҳоро мемонанд, Фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ дар заминаи маромнома (устав)-и қабулгардида амалӣ мешавад. Босамарии фаъолияти созмон ба дараҷаи ҳамфикрии давлатҳои аъзо вобаста мебошад. Созмонҳо аз ҷиҳати самти фаъолиятшон тафовут доранд (масалан доир ба сулҳу амният, иқтисодӣ, фарҳанг, тандурустӣ, нақлиёт ва ғайра), онҳо метавонанд байналмилалӣ ва минтақавӣ бошанд.

Мақсад ва вазифаи асосии ҳамаи созмонҳои байналхалқӣ бунёди заминаи бисёрпаҳлуи конструктиви байналхалқӣ

ҳамкорӣ, барқарорсозии сулҳу ҳамзистии умумичаҳонӣ ва минтақавӣ ба ҳисоб мееравд.

Созмони Милали Муттаҳид (СММ) ташкилоти бонуфузтарини байни давлатҳо ва байни халқҳо буда, хосияти универсалӣ дорад, 24 октябри соли 1945 ташкил шудааст.

Расми 31. Дар пештоқи бинои СММ чӣ навишта шудааст? Ин навиштаҷот ба халқи тоҷик чӣ пайваستاгӣ дорад?

СММ дорои Шӯрои Амният, 17 ташкилоти тахассусӣ, Хадамоти байналхалқӣ доир ба неруи барқ (ХБНБ – МАГАТЭ), инчунин ба сифати байниҳукуматӣ Созмони умумичаҳонӣ доир ба чаҳонгардӣ (СУЧ) мебошад. Айни замон 195 давлати чаҳон узви СММ ҳастанд. Мушоҳидачиёни СММ – Ватикан, Швейтсария, Фаластин, Созмони Ягонагии Африқо, Иттиҳоди Аврупо, Созмони Конфронси Исломи, Кумитаи Байналхалқии Салиби Сурх ва ғайра мебошанд.

Мақсади асосии СММ ҳифзи сулҳ ва амнияти байналхалқӣ, инкишофи муносибатҳои дӯстона дар заминаи эҳтироми принципҳои баробарҳуқуқӣ ва худмуайянкунӣ: ҳамкориҳои байналхалқӣ доир ба ҳалли мушкилоти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, ҳавасмандгардонӣ нисбат ба ҳуқуқи инсон мебошад.

Шартномаи ҳарбии Атлантикаи Шимолӣ (НАТО). Ин блоки ҳарбӣ-сиёсӣ бо ташаббуси ИМА соли 1949 бо номи «Шартномаи Вашингтон» таъсис шуда буд. Созмон 19 мамлакати Амрикои Шимолӣ ва Аврупои Ғарбӣ, аз қабилӣ Белгия, Британияи Кабир, Олмон, Юнон, Дания, Испания, Исландия, Италия, Канада, Люксембург, Нидерландия, Норвегия, Португалия, ИМА, Туркия, Фаронса, Чехия, Полша, Венгрияро муттаҳид мекунад. Соли 2002 боз 7 давлат пешниҳод карданд, ки аъзои ин шартнома мешаванд: Эстония, Латвия, Литва, Булғория, Руминия ва ғайра.

Мақсади ин шартнома таъмини бехатарӣ ва озодии давлатҳои аъзо мебошад. Қароргоҳи роҳбарияти ин шартнома дар шаҳри Брюссел (Белгия) ҷойгир аст.

Расми 32. Дар ин бино қароргоҳи кадом блоки ҳарбӣ ҷой дорад?

Созмони амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо (ОБСЕ) соли 1975 дар шаҳри Хелсинки (Финландия) бо ҳайати 33 давлати Аврупои Ғарбӣ, ИМА ва Канада таъсис ёфт, ки мақсади асосии он паст кардани шиддати вазъияти байналхалқӣ ва ҳамкориҳои байни давлатҳои аъзои он мебошад. Ҳоло аъзои ин ташкилот ба 50 давлат расидааст. Ба ин ташкилот ғайр аз давлатҳои Аврупои Ғарбӣ Қазоқистон, Қирғизистон, Латвия, Литва, Молдова, Полша, Русия, Руминия, Словакия, Словения, Тоҷикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Украина, Хорватия, Чехия, Эстония шомил шудаанд.

Иттиҳоди Аврупо (ЕС) соли 1957 ташкил ёфтааст ва давлатҳои Аврупо дар он муттаҳид шудаанд. Соли 1992 дар шаҳри Маастрихти Нидерландия созишнома ба имзо расид, ки ба он 12 давлати Аврупо шомил шудаанд ва 1 ноябри соли 1993 ҳуқуқи қонунӣ гирифт. Ҳоло ин иттиҳод 25 давлатро муттаҳид гардондааст: Австрия, Белгия, Британияи Кабир, Олмон, Юнон, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Финландия, Фаронса, Шведсия, Латвия, Литва, Эстония, Чехия, Венгрия, Кипр, Малта, Полша, Словакия, Словения.

Мақсади асосии ин Иттиҳод муттаҳид кардани халқҳои Аврупо, таъмини рушд, раванқ бахшидан ба иқтисодиёту иҷтимоӣ, ташкил кардани иттиҳоди иқтисодию пулӣ, ҷорӣ кардани асъори ягона, ҳамраъӣ дар сиёсати хоричӣ, ба роҳ мондани сиёсати мудофиавӣ, инкишофи ҳамкорӣ дар соҳаи адлия ва қорҳои дохилӣ мебошад.

Аз 1-уми январи соли 2002 пули миллии мамлакатҳои аъзои Иттиҳоди Аврупо ба пули ягона – «Евро» иваз шуд.

Созишномаи Амрикои Шимолӣ доир ба савдои озод. 17-уми декабри соли 1992 дар Вашингтон қарори ташкили он ба имзо расид ва аз 1-уми январи соли 1994 ҳукми қонунӣ пайдо кард.

Ба ин созишнома Канада, ИМА ва Мексика аъзо ҳастанд. Мақсади ин созишнома дар ҳудуди давлатҳои аъзо ба роҳ мондани савдои озод тӯли 15 сол ва минбаъд аз байн бурдани монеаҳои гумрукӣ ва маблағгузорӣ мебошад.

Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ ва рушд – соли 1961 дар заминаи Созмони ҳамкориҳои иқтисодии Аврупо (1948) бо мақсади истифодаи дурусти ёрии иқтисодӣ ташкил шудааст.

Давлатҳои аъзо: Австралия, Австрия, Белгия, Британияи Кабир, Олмон, Юнон, Дания, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Канада, Люксембург, Мексика, Нидерландия, Зеландияи Нав, Норвегия, Португалия, ИМА, Туркия, Финландия, Фаронса, Швейтсария, Шведсия, Чопон. Ба ин созмон Венгрия, Кореяи Ҷанубӣ, Словакия, Чехия, Русия хоҳиши аъзо шудан доранд. Мақсади ин созмон инкишоф додани иқтисодиёт, ба қор таъмин қардан, баланд бардоштани дараҷаи зиндагӣ, беҳбудии вазъи молиявии давлатҳо мебошад.

Иттиҳоди миллатҳо (СН) қамъияти ихтиёрии давлатҳои муस्ताқил соли 1931 ташкил шудааст, баробарҳуқуқӣ дар қорҳои

дохилӣ ва сиёсати берунии давлатҳои аъзо эътироф карда мешавад.

Аъзои иттиҳод: Австралия, Антигуа ва Барбуда, қазираҳои Багам, Бангладеш, Барбадос, Белиз, Ботсвана, Бруней, Вануату, Британиаи Кабир, Гайана, Гамбия, Гана, Гренада, Юнон, Доминика, Замбия, Зимбабве, Ҳиндустон, Индонезия, Канада, Кения, Кипр, Кирибати, Лесото, Либерия, Маврикий, Малави, Малайзия, Малдив, Малта, Намибия, Науру, Нигерия, Зеландияи Нав, Папуа-Гвинеяи Нав, Свазиленд, қазираҳои Сейшел, Сент-Винсент ва Гренад, Сен-Китева Невие, Сент-Люсия, Сингапур, Серра-Леоне, Танзания, Тонга, Тринидад ва Тобаго, Тувалу, Уганда, Шри-Ланка, ЧАЧ, Ямайка.

Дар воҳӯриҳои сардорони давлат ва ҳукумати давлатҳои аъзои Иттиҳод вазъи байналхалқӣ, рушди минтақавӣ, вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, масъалаҳои фарҳангӣ ва барномаи махсуси иттиҳод муҳокима ва баррасӣ мешавад.

Созмони ягонагии Африқо соли 1963 дар конфронси сардорони давлатҳо ва ҳукумати мамлакатҳои Африқо созмон ёфт. Ба ин созмон аксарияти (51) давлатҳои қитъаи Африқо дохил мешаванд. Мақсади ин созмон ташкили ҳамраъӣи давлатҳои Африқо, интенсификатсия ва координатсияи баландбардории дараҷаи зиндагӣ, ҳифзи озодию мустақилият, барҳам додани ҳамаи шаклҳои мустамликавӣ, ҳамкорӣ дар соҳаи сиёсат, мудофия, бехатарии иқтисодиёт, маориф, ҳифзи саломатӣ ва фарҳанг мебошад. Соли 2001 созмон ба Иттиҳоди Африқо табдил дода шуд. Қароргоҳи он дар шаҳри Аддис-Абеба (Эфиопия) мебошад.

Созмони Конфронси Исломӣ (СКИ – ОАС) соли 1971 дар конфронси сардорони давлат ва ҳукумати мамлакатҳои мусалмонӣ, ки дар Работ (Марокаш) баргузор шуда буд, ташкил ёфт. Ба Созмони Конфронси Исломӣ зиёда аз 50 мамлакат аъзо мебошанд. Мақсади созмон ёрирасонӣ ба мустаҳкам кардани ҳамраъӣи мусалмонҳо, ҳифзи чойҳои муқаддас, дастгирии муборизаи ҳамаи мусалмонон барои таъмини истиқлолият ва ҳуқуқҳои миллӣ, дастгирии муборизаи халқҳои Фаластин, ҳамкориҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, илмӣ ва дигар соҳаҳои муҳими ҳаёт мебошад.

Қароргоҳи котиботи генералии ташкилот дар шаҳри Ҷиддаи Арабистони Саудӣ воқеъ аст.

Ташкилоти давлатҳои содиркунадаи нафт (ОПЕК) соли 1960 дар конфронси Бағдод созмон ёфт. Давлатҳои Алҷазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Эрон, Ироқ, Қатар, Кувайт, Либия, Нигерия, Аморати Муттаҳидаи Араб, Арабистони Саудӣ чамъ 12 давлат узви ин ташкилот ҳастанд.

Мақсади созмони ТДСН мурааттабсозӣ ва яғонасозии сиёсати нафт дар байни мамлакатҳои аъзо, ҳимояи манфиати давлатҳо, нигоҳ доштани устувории нархи бозори нафт, ҳифзи муҳити зист ва ғайра мебошад.

Расми 33. Номи мамлакатҳои аъзои ИДМ-ро бо тартиби рақамҳо дар дафтартон навишта, пойтахташонро муайян кунед.

Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

8-уми декабри соли 1991 дар Вискули Беларус роҳбарони Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Беларус ва Украина аҳдномаро доир ба созмони Иттиҳоди Давлатҳои Мустақилро имзо карданд. 21 декабри соли 1991 дар Алмаато роҳбарони 11 давлати мустақил (дар гузашта Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сусеёлистӣ-ИҶШС) ғайр аз ҷумҳуриҳои канори Балтика ва Гурҷистон ҷаласа орошанд. Моҳи декабри соли 1993 ба ин иттиҳод Гурҷистон ҳамроҳ шуд. ИДМ ин шакли ташкилоти маслиҳатии сардорони давлатҳо ва ҳукумат, инчунин парлумони мамлакатҳои ИДМ мебошад. Украина маромномаи ИДМ-ро қабул накардааст. Гурҷистон аз 18-уми августи соли 2009 аз ИДМ хорич шуд.

Муғулистон дар баъзе сохторҳои ИДМ ба ҳайси нозир аст ва Афғонистон соли 2008 хоҳиш кард, ки ба ин созмон дохил шавад.

Ҳамкории иқтисодии Осиё-уқёнуси Ором соли 1989 бо ташаббуси Австралия созмон ёфт. Дар фаъолияти он давлатҳои Австралия, Бруней, Индонезия, Канада, Чин, Малайзия, Мексика, Зеландияи Нав, Папуа-Гвинеяи Нав, Ҷумҳурии Корея, Русия, Сингапур, ИМА, Таиланд, Филиппин, Чили иштирок мекунанд. Мақсади ин иттиҳод муътадил гардонидани монеаҳои савдои байниҳамдигарӣ, мубодилаи хидматрасонӣ ва маблағгузорӣ, инчунин ҳифзи муҳит аст.

Расми 34. Нақши Э. Раҳмон дар таъкилиёбии Созмони Ҳамкории Шанхай аз ҷи ибораи аст?

Созмони Ҳамкории Шанхай

Созмони Ҳамкории Шанхай соли 2001 бо сардории роҳбарони давлатҳои Чин, Русия, Қазоқистон, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон ташкил ёфт. Ҳанӯз соли 1996-1997 бо иштироки сарварони давлатҳои Қазоқистон, Қирғизистон, Чин, Русия ва Тоҷикистон доир ба мустаҳкам кардани боварӣ дар соҳаи ҳарбӣ ва кам кардани қувваҳои мусаллаҳ дар минтақаҳои сарҳадӣ созишнома бо номи «Панҷгонаи Шанхай» ба имзо расида буд. Соли 2001 ба ин панҷгона Ўзбекистон шомил шуд ва «Панҷгонаи Шанхай» номи «Созмони Ҳамкории Шанхай»-ро гирифт. Масоҳати якҷояи СҲШ 30 млн, км² буда, 60% марзу буми Авруосиёро дарбар мегирад.

Дар ҳайати ин созмон қариб 1/4 хиссаи аҳолии кураи замин ҳаёт ба сар мебарад, ки беш аз 2 млрд. нафарро ташкил медиҳад, иқтисодии иқтисодии ин созмон пас аз ИМА меистад. Вазифаи асосии ин созмон мустаҳкам ва устувор кардани бехатарии фазои васеи мамолики узви созмон, мубориза ба муқобили терроризм, сепаратизм, экстремизм, моддаҳои мадҳушкунанда, ҳамзамон рушди ҳамкориҳои иқтисодӣ, ҳарбӣ, энергетикӣ, ҳамкориҳои илмӣ ва фарҳангӣ мебошад.

Ассотсиатсияи савдои озод дар Амрикои Лотинӣ

Муоҳидаи Монтевидео-1, ки аз ҷониби Аргентина, Бразилия, Мексика, Парагвай, Перу, Чили ва Уругвай имзо шуд, соли 1961 эътибор пайдо кард (муҳлати он 20 сол таъйин шуда буд). Минбаъд ба ин Ассотсиатсия Колумбия, Эквадор (1961), Венесуэла (1966) ва Боливия (1967) ворид шуданд.

Мақсади ин созмон барҳам додани маҳдудият дар савдои озод аст. Соли 1980 АСОАЛ ба Ассотсиатсияи интегратсияи Амрикои Лотинӣ иваз карда шуд. Мақсади қонунии Ассотсиатсияи ИАЛ созмони бозори умумӣ дар Амрикои Ҷанубӣ ва Мексика мебошад. Ба ин муоҳида боз Гаяна, Суринам, Эквадор ҳамроҳ шуданд.

Савол ва супориш

1. Созмонҳои байналхалқӣ доир ба масъалаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ чӣ гуна мавқеъ доранд?
2. Созмони Милали Муттаҳид дар ҳаёти байналхалқии ҷаҳони имрӯза чӣ гуна мақом дорад?
3. Ҷумҳурии Тоҷикистон кай ба Созмони Милали Муттаҳид ҳамчун аъзо дохил шуд ва дар ҳалли масъалаҳои байналхалқӣ чӣ гуна мавқеъ дорад?
4. Мавқеи Созмони конференси исломӣ дар ҳаёти байналхалқии ҷаҳони имрӯза дар чист?
5. Иттиҳоди Аврупо кай ташкил шуд ва мавқеи он дар ҳаёти байналхалқӣ аз чӣ иборат аст?
6. Иттиҳоди Давлатҳои Мустиқил кай ташкил ёфт ва чи гуна мавқеъ дорад?
7. Созмони Ҳамкориҳои Шанхай (СХШ-ШОС) кай ташкил шуд ва чӣ аҳамият дорад?

ФАСЛИ 3. ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИМОӢ ВА ФАРҲАНГӢ

БОБИ 1. ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИМОӢ

§ 22. ОМИЛҲОИ АФЗОИШИ АҲОЛИИ ҶАҲОН

Аҳоли – чамъи одамоне, ки дар ҳудуди муайян зиндагӣ карда, унсури асосии маънавӣ ва моддӣи чамъиятро ташкил медиҳанд. Аҳоли шаклҳои махсуси сохториро ба вучуд меоварад, ки дар ҳар яке аз онҳо қонунҳо ва шароити хосси мавҷудият амал мекунанд. Фаъолияти ҳаётии инсон на танҳо ба талаботи биологии организм, балки ба талаботи чамъият низ иттибот мекунад. Яққоягии ҳаёти инфиродӣ ва чамъиятӣ манзараи ягонаи гуманитарии ҷаҳонро ба вучуд меоварад. Ҷалб кардани издиҳомӣ бисёрмилиони ва гуногуннаҷод ба ҷараёнҳои глобалии фазои географии муосир ба афзоиши гӯшношуниди ҳаҷм ва мазмуну мафҳуми «аҳоли» сабаб шуд. Пеш аз ҳама шумораи аҳолиро бояд донист, бинобар ин, географияи аҳолии ҷаҳон аз таҳлили шумораи он шурӯъ мешавад.

Ҷараёни инкишоф ва омилҳои афзоиши аҳолии ҷаҳон.

Мувофиқи тасаввуроти мавҷуда инсонӣ муосир (*Homo Sapiens*) тақрибан 150-170 ҳазор сол пеш дар рӯи замин пайдо шудааст. Метавон тахмин кард, ки популятсия – бавҷудоварандаи он чандин ҳазор сол умр дорад, чунки ба гумон аст, ки шумораи кам ҷараёни интиҳоби табииро таъмин карда бошад.

Дар оғози давраи нав шумораи аҳолии ҷаҳон қариб 300 миллион нафар буд, ки аксарияти он дар ноҳияҳои Осиёи Шарқӣ ва Ҷанубӣ, ҳамчунин дар минтақаи баҳри Миёназамин зиндагӣ мекард. Понздаҳ асри аввали давраи нав замони воқеаҳои бузург дар таърихи демографияи инсоният ба шумор меравад.

Муҳоҷирати бузурги халқҳо, ки вобаста ба ҳуҷуми зӯрваронаи биёбоннишинҳои шарқ ба ғарб, истилои арабҳо, тохтутози харобиовари муғулҳо ва баъдан туркҳо ба ҳамин давра рост меояд. Ин давра ҳамчунин замони ҷангҳои феодалӣ, вабоҳои қирқунанда, бемориҳои марговар ва дигар фалокатҳо мебошад, ки суръати афзоиши шумораи аҳолиро суст карданд. Дар соли 1500 дар ҷаҳон ҳамагӣ қариб 450 миллион аҳоли зиндагӣ мекард. Таърихи демографияи нимаи дуими ҳазорсолаи дуум хубтар омӯхта шудааст, ки сабабаш густариши ботадричи таҷрибаи баҳисобгирии аҳоли ва баъдан шумораи он мебошад. Дар ин вақт инсоният ба давраи индустриалӣ ворид мешавад, ки натиҷаи он

камшавии чашмраси фавт ва афзоиши босуръати шумораи аҳолии ҷаҳон мебошад. Қонунмандии дигари давраи мавриди таҳқиқ ба тағйирёбии сохтори оила ва ҷалби занон ба фаъолияти кории берун аз хона вобаста мебошад, ки ба камшавии ботадричи таваллуд сабаб шуд. Вале суръати камшавии фавт ва таваллуд бо сабаби гуногунии вариантҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ якмаром ва якхела набуданд. Дар натиҷа манзараи мураккаби демографии мамлакатҳо ва қитъаҳо ба вуҷуд омад, ки хусусияти тамоюлҳои он аз *депопулятсия* (камшавии мутлақи шумораи аҳоли) то *«тарқиши демографӣ»* (афзоиши босуръати шумораи аҳоли) мерасид (ҷадвали 13).

Ҷадвали 13

Афзоиши аҳолии ҷаҳон

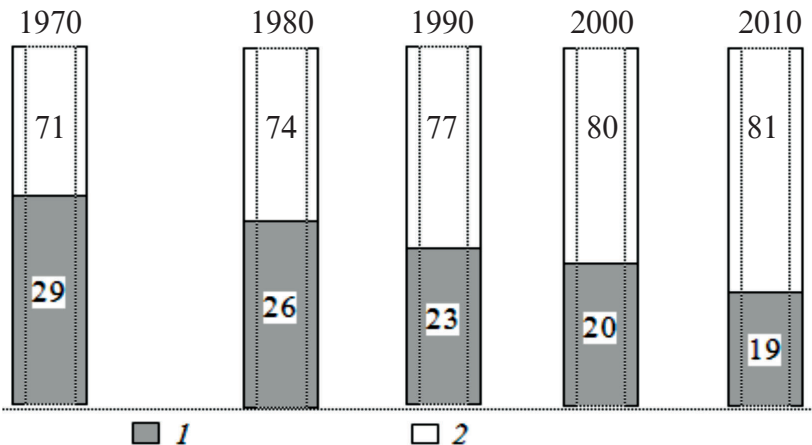
<i>сол</i>	<i>аҳоли, миллиард нафар</i>	<i>1 млрд зиёд шудани аҳоли дар муддати чанд сол</i>
1820	1	Таърихи пешина
1927	2	107
1960	3	33
1974	4	14
1987	5	13
1999	6	12
2010	7	11

Дар таърихи демография давраҳои буданд, ки аҳоли зиёд нашудааст. Инҳо чанд асри «торик» буданд, ки ҳудудҳои калон дар натиҷаи ҳодисаҳои гуногун ҳолӣ аз одам монданд. Фалокатҳои бузурги геополитикии ҳозира ҷангҳои ҷаҳонӣ буданд, ки даҳҳо миллион одамро нобуд карданд. Иттиҳоди Шӯравӣ дар асри ХХ бухрони амиқи иҷтимоиро аз сар гузаронд. Пошхӯрии он дар охири асри ХХ ба кам шудани аҳолии Русия ва афзоиши сусти аҳоли қариб дар ҳамаи ҷумҳуриҳои баъдашӯравӣ сабаб шуд. Ҳамзамон аҳолии сайёра босуръат афзоиш меёбад. Ҳанӯз 40 сол пеш одамон дар рӯйи замин ду баробар кам буданд. Ҳоло аҳолии сайёра дар ҳар сония 3 нафар ва ё 90 миллион нафар дар як сол зиёд мешавад. Агарчи суръати афзоиши аҳоли суст мешавад, аммо миқёси мутлақи афзоиши солони аҳолии ҷаҳон зиёд шуда истодааст.

Суръати миёнаи солонаи афзоиши аҳолии ҷаҳон

давлатҳо ва қитъаҳо	солҳо	солҳо	солҳо	аҳолии ҷаҳон	%
	1950 – 1955	1955 – 1970	1990 – 1995	1995 – 2000	2000 – 2010
Давлатҳои пешрафта	1,2	0,8	0,4	0,3	0,3
Давлатҳои тараққиқунанда	2,0	2,4	1,9	1,7	1,5
Аврупо	0,8	0,7	0,3	0,0	0,01
Осиё	1,9	2,4	1,7	1,4	1,2
Африко	2,2	2,7	2,8	2,4	2,5
Амрикои Шимолӣ	1,8	1,1	1,1	0,9	0,8
Амрикои Лотинӣ	2,7	2,6	1,8	1,6	1,5
Австралия ва Укёнусия	1,4	1,3	1,2	1,2	1,2
Ҷаҳон	1,8	2,0	1,5	1,3	1,2

Супориш: Суръати миёнаи солонаи афзоиши аҳолии ҷаҳонро дар нимаи дуюми асри XX ва даҳсолаи аввали асри XXI дар минтақаҳои алоҳидаи ҷаҳон таҳлил кунед. Сабаби гуногунии суръати афзоиши аҳолии ҷаҳонро дар минтақаҳо бо далелҳо шарҳ диҳед.

Расми 35. Ҳиссаи давлатҳои мутараққӣ ва тараққиқунанда аз рӯи шумораи аҳолии ҷаҳон: 1 – давлатҳои мутараққӣ; 2 – давлатҳои тараққиқунанда (бо фоиз).

Дар мачмӯъ афзоиши шумораи аҳоли ба чараёнҳо ва ҳодисаҳои мураккаби дорои хусусиятҳои хосси ҷамъиятӣ-таърихӣ ва ҳудудӣ вобаста мебошад. *Омилҳои муҳимтарини афзоиши аҳолии ҷаҳонро номбар мекунем:*

– *табиӣ* ё биологӣ, ки дар майли табиии одамон барои идомаи насл ифода меёбад;

– *ичтимоӣ-иқтисодӣ*, ки сатҳи рушди хоҷагидорӣ ҷамъиятӣ, урфу одати халқ, анъанаҳо ва муносибат дар бахши истеҳсолотро инъикос мекунад;

– *сиёсӣ*, ки дар фаъолияти ҳадафмандонаи давлат оид ба танзими чараёнҳои демократӣ (*сиёсати демографӣ*) ифода меёбад;

– *динӣ*, ки дар таъсири тафаккури динӣ бар рафтори демографии одамон *ифода меёбад*;

– *тиббӣ*, ки ба рушди илми тиб ва тандурустӣ вобаста мебошад;

– *гуманитарӣ*, ки дар сатҳ ва сифати ҳаёти аҳоли, дар нишондиҳандаҳои рушди ҷамъияти одамон, яъне нишондиҳандаи ҳисоби китоби СММ, ки дарозии миёнаи интизоршавандаи ҳаёт, дараҷаи дониш ва бузургии воқеии даромади миёнаи аҳоли инъикос меёбанд;

Ҷадвали 15

**Шумораи аҳолии ҷаҳон дар асри XX
(миллион нафар)**

сол	дар тамоми ҷаҳон	Русия ва ИДМ	Аврупо	Осиё	Африқо	Амриқои Шимолӣ	Амриқои Лотинӣ	Австралия ва Уқёнусия
1900	1.630	130	290	948	110	81	64	7
1920	1.811	158	329	966	141	117	91	9
1940	2.295	195	380	1.244	191	146	128	11
1950	2.527	180	398	1.377	222	166	165	13
1960	3.060	214	431	1.668	280	199	217	16
1970	3.727	243	467	2.102	363	226	283	19
1980	4.430	266	492	2.584	479	252	359	23
1990	5.294	289	509	3.118	643	277	441	27
1995	5.779	290	516	3.408	744	299	482	29
2000	6.228	297	524	3.692	856	306	523	31
2010	7.000	287	526	3.705	975	348	594	32
2025 (пешгӯӣ)	8.472	344	542	4.900	1.583	361	702	41

– *экологӣ*, ки ҳолати муҳити атрофро ҳамчун бахши ҳаёти одамай инъикос мекунад.

Бинобар ин рушди статистикии шумораи аҳолии ҷаҳон, ки дар таносуби ғавт ва таваллуд ҳулоса карда мешавад, дар ҳақиқат ба амали як қатор алоқамандҳои сабабӣ-натичавии хусусияти дарозмуддат вобаста мебошад.

Мутобиқи ҳисоби донишмандон, ҳамагӣ дар рӯйи замин то ҳол 100 миллиард одам зиндагӣ кардааст (аз рӯйи маълумоти антропологҳо – аз 80 то 150 миллиард) ва ё 20 ҳазор насл, ба шарте ки муҳлати ҳаёти як насл тақрибан ба 30 сол баробар карда шавад. Бо вучуди ин, 1000 сол қабл афзоиши инсоният дар як сол 0,1 дарсад, 200 сол қабл – 0,5 дарсад, 100 сол қабл – 1 дарсад ва ҳоло 1,5 дарсадро ташкил додааст. Дар соли 2050 аҳолии замин аз рӯйи пешгӯиҳои СММ на камтар аз 9 миллиард нафарро ташкил хоҳад дод. Дар охири садсолаи ҳозира ин нишондиҳанда то 12 ва ҳатто то 20 миллиард нафар афзоиш хоҳад ёфт.

Расми 36. Агар соли 2050 шумораи аҳолии замин аз рӯйи пешгӯиҳои СММ ба 9 млрд. расад, кадом масъалаҳои глобалӣ авҷ мегирад?

Баробари афзоиши аҳоли муносибати он ба фазои ишғолкардааш ва сарвати чамъкардааш тағйир меёбад. Дар ин сурат хавфҳои асоснок пайдо мешаванд: оё сайёра ин қадар одамро ҳӯронда ва пӯшонда метавонад, оё метавонад онҳоро аз шиддатҳои дохилӣ ва офатҳои табиӣ муҳофизат

кунад. Афзоиши босуръати аҳоли, ки дар асри ХХІ ҳам идома меёбад, ҳалли бисёр масъалаҳоро талаб мекунад.

Ҳамзамон, чараёни инкишофи нуфуси аҳоли аҳаммияти стратегӣ касб мекунад ва ба *масъалаи глобалӣ* табдил меёбад.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои дар понздаҳ асри нав кам будани суръати афзоиши аҳолиро номбар кунед.
2. Афзоиши табиӣи аҳоли кадом мушкилотро пеш меоварад?
3. Омилҳои муҳимтарини афзоиши аҳолии ҷаҳонро номбар кунед.
4. Суръати афзоиши табиӣи аҳоли дар Тоҷикистон чӣ гуна аст?
5. Соли 2050 аҳолии ҷумҳурӣ ба чанд млн. мерасад?

§ 23. СИЁСАТИ ДЕМОГРАФӢ

Стратегияи рушди муосир бояд ҳалли маҷмӯи масъалаҳои демографиро дар назар дошта бошад. Ин ҳадафҳо мавзӯи *сиёсати демографӣ* мебошанд, ки дар зери он чораҳои махсуси таъсиррасон ба азнавсозии аҳоли, комёб шудан ба дурнамои дарозмуҳлати навъи азнавсозии он, ба танзими чараёни инкишоф, сохтор ва ҷойгиркунии аҳоли фаҳмида мешавад. Ин чораҳо ҳавасмандкунонии таваллуд, ки паст кардани сатҳи фавти модар ва кӯдакро дар назар дорад, фароҳам овардани шароити имтиёзнок ба оилаҳои серфарзанд, кафолати соҳиби манзил шудани навхонадорон ва ғайра буда метавонанд. Ғайр аз ин, чораҳо оид ба маҳдуд кардани таваллуд, ки амалҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ ва ё чорабиниҳои гуманитарӣ дар шакли ба мардон ва занон пешниҳод кардани ахбор ва воситаҳои банақшагирии оила ва ғ. метавонанд бошанд.

Барномаҳои демографӣ як қисмати сиёсати васеъ мебошанд, ки бо имкониятҳои миллий оид ба таъмини ҳаёту фаъолияти аҳоли сару кор доранд. Дар ин ҷо омилҳои асосӣ захираҳо ва дастрасии онҳо, ҳолати системаҳои экологӣ, технология ва маҳалли сукувати одамон, сохторҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба шумор мераванд. Бинобар ин, таъмини ҳаёту фаъолияти аҳоли – ин имконияти доштани пойгоҳи захиравии таъминкунандаи талаботи наслҳои ҳозира ва ояндаи одамон мебошад.

Ҳар як кишвар дар бораи имкониятҳои худ оид ба таъмини ҳаёту фаъолияти аҳоли бояд тасаввурот дошта бошад. Бинобар ин, сиёсат дар ин самт дастгирии ҳамаи сохторҳои ҷомеа, асосноккунии амиқи илмӣ ва маблағгузори муносибро талаб мекунад. Дар ҳоли ҳозир исбот шудааст, ки афзоиши аҳоли танҳо, вақте ки аз дифференсиатсияи дохилии ҷомеа, зиёд кардани вазифаҳо дар системаи тақсмоти кор пеш мегузарад, яъне вақте миқдори «одамони якхела» зиёд мешавад, хатар дорад.

Дар тӯли асри XX амалан дар ҳамаи минтақаҳои сайёра одамон аз ҳисоби миёна дарозтар зиндагӣ кардаанд. Таъмини ғизо – доимӣ, дастрасӣ ба тиб, маориф ва ахбор осон шуд. Шарҳу тафсири нишондиҳандаҳои сиёсӣ душвортар аст.

Ҷумҳурии Халқии Чин (ҶХЧ) нахустин кишварест, ки аҳолиаш аз 1 миллиард зиёд шудааст (соли 1982). Тибқи маълумоти расмӣ дар соли 2014 дар Чин 1,4 миллиард одам зиндагӣ мекард. Аз рӯйи ҳисобу китоби мутахассисон, дар миёнаи асри ҳозир имкониятҳои захиравии кишвар ба хӯронидану пӯшонидани фақат 1,6 миллиард одам мусоидат хоҳад карду бас. Ҳукумати Чин бар ин ақида аст, ки аҳолии аз ҳад зиёд монеаи пешрафти ҷомеа мешавад. Дар солҳои аввали баъд аз ташкили ҶХЧ (1949) давлат ба масъалаи афзоиши аҳоли тавачҷуҳ зоҳир намекард. Вале, чанде нагузашта, баррасии ин масъала шурӯъ шуд ва ҳукумат *Комиссия оид ба назорати таваллудро* таъсис дод. Ин иқдом вобаста ба он буд, ки дар аввали солҳои 60-уми асри гузашта дар Чин дар натиҷаи бехтар шудани хидматрасонии тиббӣ сатҳи марг якбора паст шуд ва аз ҳисоби зиёд шудани ҷавонон сатҳи таваллуд якбора боло рафт. Шумораи аҳоли дар баъзе солҳо то 24 миллион нафар зиёд мешуд. Маҳдудияти таваллуд ба сиёсати расмӣ давлат табдил ёфт.

Дар соли 1981 қонуне ба тасвиб расид, ки ҳадди ақалли синни никоҳ барои писарон то 22-солагӣ ва барои духтарон то 20-солагӣ баланд бардошта шуд. Дар баъзе минтақаҳо ҳадди никоҳ хеле баланд муқаррар шуд. Тадричан сиёсати демографӣ ҳадафмандона пайгирӣ шуд. Моҳияти он ташкили оилаи якфарзанда буд. Механизмҳои татбиқи он аз никоҳи дер, таваллуди дер, танзими молиявӣ ва маъмурии рафтори демографии одамон иборат аст.

Дар Чин системаи ҷарима ва мукофотҳо ба вучуд оварда шуд, ки ба воситаи мақомоти иҷроияи маҳаллӣ амалӣ карда мешуд. Пеш аз ҳама, таваллуди кӯдак дар оила бояд бо ҳукумати маҳал мувофиқат карда шавад. Ҳуқуқ ба фарзанди дуюм шартҳои хосси

худро дорад. Барои таваллуди фарзанди ба нақша гирифтанишуда чазо дода мешавад. Оилаҳои якфарзанддор хангоми гирифтани манзил афзалият доранд ва баръакс, ҳуқуқи оилаҳои серфарзанд ба манзил маҳдуд карда шудааст. Падару модароне, ки як фарзанд доранд, нафақаи иловагӣ мегиранд, кормандони бефарзанд нафақаро ба андозаи музди ҷойи кори охиринашон мегиранд.

Дар ҳаёти воқеӣ сиёсати маҳдуд кардани таваллуд ба монеаҳои зиёд дучор мешавад. Онҳо пеш аз ҳама ба анъанаи серфарзандии оила дар ҷомеаи Чин вобастаанд. Бо вучуди ин, ҷораҳои манъкунандаи мазкур ба ақаллиятҳои миллӣ, ки асосан дар ноҳияҳои сустрараққикардаи кишвар зиндагӣ мекунанд, дахл надорад.

Дар маҷмӯъ, ҷорӣ кардани ҷорабиниҳои манъкунандаи таваллуд ба пастшавии сатҳи таваллуд оварда расонд ва акнун сатҳи он дар Чин нисбат ба кишварҳои ҳамсоя паст мебошад. Дар натиҷа афзоиши солони аҳоли аз сатҳи умумичаҳонӣ ҳам паст фурумад. Ҳамзамон шумораи аҳолии Чин афзун мешавад ва эҳти- молан дар миёнаи асри ҳозир ба 1,5 миллиард нафар хоҳад расид. Сиёсати демографии ҳукуматдорони Чин – «як оила – як фарзанд» –

Расми 37. Таваллуд шудани фарзанди дуҷум дар ҳаёти ин оилаи ҷавон кадом мушкилотро ба вучуд меорад?

– натиҷаҳои дилхоҳ дар паст кардани суръати афзоиши аҳолии ҚХЧ ба бор овард, аммо мамлакат мисли пештара аз рӯйи афзоиши шумораи аҳоли дар байни дигар давлатҳо ҷойи аввалро мегирад.

Ҷумҳурии Ҳиндустон дуҷумин давлат дар ҷаҳон аз рӯйи шумораи аҳоли (соли 2014 мамлакат сарҳади 1,4 миллиардро убура кард) мебошад. Сиёсати демографии Ҳиндустон реша дар миёнаи асри гузашта дорад.

Соли 1952 дар мамлакат расман *Барномаи миллии банақ-*

шагириш оиларо ҳамчун қисмате аз нақшаи умумимиллии рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ эълон шуд. Дар давоми даҳсолаи аввал ба омӯзиши вазъи демографӣ ва таҳияи усулҳои илман асосноккардашуда така карда шуд.

То миёнаи солҳои 70-уми асри ХХ татбиқи амалии чорабиниҳои демографӣ бар уҳдаи мақомоти тандурустӣ воғузор шуда буд. Бо вучуди ин, таваҷҷуҳи зиёд ба паст кардани сатҳи ғавт, махсусан ғавти кӯдакон ва андешидани дигар чораҳои пешгирикунанда зоҳир карда шуд.

Минбаъд сиёсати демографӣ хусусияти комплексӣ гирифт. Ҳадафи асосии ин сиёсат ба вучуд овардани оилаҳои дуфарзанддор ва таъмини некӯаҳволии оила буд. Вазифаи дарозмуҳлати сиёсати миллии демографӣи Ҳиндустон, ки соли 2000 қабул карда шуд, комёб шудан ба «шумораи доимии аҳоли дар соли 2045 дар

Расми 38. Ҳадафи асосии сиёсати демографӣ дар Ҳиндустон чӣ буд?

сатҳе, ки ба талаботи инкишофи устувори иқтисодӣ, рушди иҷтимоӣ ва ҳифзи муҳити зист» ба шумор меравад, мебошад. Вале кори расидан ба ин ҳадафро бесаводии васеи омма, махсусан занон, хурофоти динӣ ва урфу одат, масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ душвор мегардонад. Ба ҳамин сабаб аҳолии Ҳиндустон бемайлони афзоиш ёфта истодааст. Дар миёнаи асри ҳозир Ҳиндустон дар ҷаҳон аз ҷиҳати миқдори аҳоли ба ҷойи аввал мебарояд.

Сиёсати демографӣ дар ИМА низ то солҳои 1970-уми асри ХХ ба кам кардани таваллуд ва расидан ба афзоиши сифрии аҳоли раवона карда шуда буд.

Индонезия, Покистон ва Бангладеш ҳам меҳоханд таваллудро дар кишварҳои худ кам бикунанд. Аммо дар ҷомеаҳои анъанавӣ, ки обрӯи оиларо миқдори фарзандон муайян мекунад, чораҳои маҳдудкунанда он қадар таъсир намерасонанд.

Сиёсати демографӣ дар *Русия* хусусияти ба худ хос дорад. Дар айни замон мамлакатро *депопулятсия* – раванди кам шудани таваллуд дар байни аҳоли фаро гирифтааст. Ба ақидаи аксари мутахассисон, сабаби асосии камшавии доимии аҳоли дар

Русия (ба ҳисоби миёна 1 миллион одам дар як сол) бад будани вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ мебошад. Дар натиҷа дар ин кишвар камшавии таваллуд ва афзоиши ғавт («қайҷии демографӣ») ва ё феномени «салиби русӣ») ҷой дорад. Равандҳои номбурда мардуми ин кишварро мекунад, ки онҳо оилаи якфарзанддор барпо кунанд. Аҳолии Русия ба сабаби кам шудани дарозумрӣ зуд пир мешавад, дар натиҷа мушкили демографӣ меафзояд ва ин ба масъалаи амнияти миллӣ бетаъсир намеронад. Ҳамзамон ҳудуди аз ҳад васеъ ва навъи иқтисодиёт, ки дар Русия ба вучуд омадааст, тақозо мекунад шумораи аҳоли ба 450-500 миллион нафар расонида шавад.

Бинобар ин новобаста ба мавҷудияти душвориҳо, Русия бояд ҳавасмандкунии таваллудро ба роҳ андозад, вагарна кишвар рӯ ба завол хоҳад овард.

Ҳамин тавр чорабиниҳое, ки барои расидан ба нишондиҳандаҳои муайяни азнавсозии аҳоли ва тағйир додани ҳолати демографӣ равона шудаанд, ба вучуд овардани системаи амалиёти ба ҳамдигар алоқамандро тақозо мекунанд, ки он дар навбати худ қисмати аз сиёсати рушди иҷтимоӣ-иқтисодиро ташкил медиҳад.

Савол ва супориш

1. Сиёсати демографӣ чист?
2. Маънои мафҳумҳои «тарқиши демографии аҳоли», «бухрони демографии аҳоли»-ро маънидод кунед.
3. Дар чоряки дууми асри XXI кадом мамлакат аз ҷиҳати шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи аввалро мегирад? Ҷавобатонро бо далелҳо шарҳ бидиҳед.
4. Номгӯи чорабиниҳоро оид ба низом даровардани нуфуси аҳоли, ки дар Чин ва Ҳиндустон гузаронида мешавад, дар ҷадвал бинависед.

Чин	Ҳиндустон

§ 24. СУРЪАТИ АФЗОИШИ АҲОЛӢ. НАЗАРИЯИ Т. МАЛТУС

Шӯриши аввалини аҳолии ҷаҳонро иқтисоддони англис Уилям Петти дар соли 1682 ба анҷом расонидааст. Ӯ яке аз шахсиятҳои машҳури асри худ асосгузори «Арифметикаи сиёсӣ» ё статистика ба шумор мерафт. Қисми зиёди корҳои илмиашро ба мавзӯҳои шумора ва ҳаёти аҳоли, фарқияти афзоиши табиӣ ва ғавт, шуғли аҳоли ва дигар масъалаҳои ташвишовари инсоният бахшидааст. Вай чунин меҳисобид, ки дар охири асри XVII шумораи аҳолии Замин ба 320 миллион нафар хоҳад расид. Тибқи омили ҳозира, аҳолии ҷаҳон дар он замон қариб ду баробар зиёд шуда буд. Дар муқоиса баракси Т. Малтус Уилям Петти аҳолиро боигарии давлат меҳисобид.

Афзоиши асосии шумораи аҳолии ҷаҳон (4,5 миллиард нафар) дар асри бист ба вуқӯъ пайваست, ки дар нимаи дуюми он «таркиши демографӣ» ба мушоҳида мерасад. То аввалҳои асри XXI дар ҳар 10 сол аҳолии рӯйи замин 1 миллиард нафар зиёд мешавад. 80 дарсади аҳоли ҳоло дар мамлакатҳои тараққиқунанда зиндагӣ мекунанд (ҷадвали 16).

*Расми 39. Уилям
Петти (1623-1687)*

*Расми 40. Томас Роберт
Малтус (1766-1834)*

Бахс дар бораи шумораи аҳолии ҷаҳон кайҳо шурӯъ шудааст. Ин мавзӯро дар давраҳои антиқӣ ҳам баррасӣ мекарданд. Нахустин касе, ки аҳаммияти муҳими масъалаи омӯзиши афзоиши аҳолии ҷаҳонро пешниҳод кард ва таваҷҷуҳи олимони ва

сиёсатмадоронро чалб кард, иқтисоддони англис Т. Малтус буд.

Томас Малтус дар яке аз деҳаҳои наздикии шаҳри Лондон ба дунё омадааст. Аз рӯи қонунҳои амалкунандаи Англия Малтус аз мерос пурра маҳрум шуд, чунки дар оила фарзанди дуюм буд ва дар асоси қонуни ҳамонвақта мерос байни фарзандон тақсим карда намешуд. Малтус коллечи Донишгоҳи Кембриҷро хатм карда, динро қабул намуд ва ба як диндори хоксор дар даромадгоҳи табдил шуд. Ӯ яке аз олимони машҳури замонаш ба шумор мерафт, ташвиқотчи назарияи афзоиши баланди табиӣ аҳоли ҳамчун сабаби асосии қашшокии коргарон буд.

Дар китобаш «Таҷрибаҳои оид ба қонуни нуфуси аҳоли» қонунеро пешниҳод кард, ки тибқи он аҳоли аз рӯи прогрессияи геометрӣ афзоиш меёбад ва воситаҳои зиндагӣ бино бар прогрессияи арифметикӣ зиёд мешаванд. Муаллиф аз ин ҷо оптимуми статистикӣ аҳолиро ҳамчун таносуби мушаххас дар системаи «аҳоли – воситаҳои зиндагонӣ» баровардааст, ки дар он «омилҳои харобкунанда» ҳоло амал намеkunанд. Малтус ба ҳулосае мерасад, ки аксарияти инсоният маҷбур аст дар қашшокии ва гуруснагии умр ба сар барад. Ба ақидаи ӯ, ягон пешрафт наметавонад ин ҳулосаро тағйир бидиҳад, зеро «неруӣ аҳоли аз неруӣ замин, ки инсонро бояд ҳӯронаду пӯшонад, зиёдтар аст». Дар ин маврид Малтус фақат хусусияти биологии азнавсозии аҳолиро ба назар гирифтааст. Вай афзоиши демографиро ҳамчун бузургии тағйирёбандаи мустақили инкишофи чома шарҳу тафсир кардааст, ки фақат бо амали омилҳои иҷтимоӣ «харобкунанда» (чангҳо, вабоҳо, гуруснагӣ) ва «огоҳкунанда» (беникоҳӣ, никоҳи дер, гӯшанишинӣ ва ғ.) ислоҳ карда мешаванд. Натиҷаи позитивии «қонун»-и Малтус идеяи зарурати танзими шумораи аҳоли мебошад. Корҳои илмӣ ҷустуҷӯӣ дар ин самт дар замони мо мафҳуми «оптимуми демографӣ»-ро ба вучуд овардааст.

Оптимуми демографӣ чунин усули азнавсозии аҳолиро дар назар дорад, ки тибқи он вазъи демографӣ ҳолати мувозинати нисбиро дар миқёси глобалӣ ва минтақавӣ ба худ мегирад.

Усули одии азнавсозии аҳоли тақрибан 1-2 кӯдак ба ҳар як зани зоёро дар назар дорад. Миқдори миёнаи кӯдакон, ки ба як зан рост меояд, ҳоло дар ҷаҳон – 3,3; дар давлатҳои пешрафта – 1,9; дар давлатҳои суст тараққикунанда – 3,7 (аз ҷумла дар Африқо – зиёда аз 5, дар Русия – камтар аз 2,15)-ро ташкил медиҳад.

Мамлакатҳои аҳолиашон аз 100 миллион зиёд

1950		2010		2050	
кишвар	шумораи аҳоли	кишвар	шумораи аҳоли	кишвар	шумораи аҳоли
1. Чин	555	1. Чин	1 349	1. Ҳиндустон	1 529
2. Ҳиндустон	358	2. Ҳиндустон	1 222	2. Чин	1 478
3. ИМА	158	3. ИМА	313	3. ИМА	349
4. Русия	102	4. Индонезия	245	4. Покистон	345
		5. Бразилия	195	5. Индонезия	312
		6. Покистон	174	6. Нигерия	244
		7. Бангладеш	162	7. Бразилия	244
		8. Нигерия	154	8. Бангладеш	212
		9. Русия	143	9. Эфиопия	169
		10. Ҷопон	127	10. Конго	160
				11. Мексика	147
				12. Филиппин	131
				13. Ветнам	127
				14. Русия	121
				15. Эрон	115
				16. Миср	115
				17. Ҷопон	105
				18. Туркия	101

Чорабиниҳое, ки барои расидан ба нишондиҳандаҳои муайяни азнавсозии аҳоли ва тағйир додани ҳолати демографӣ равона шудаанд, ба вучуд овардани системаи амалиёти ба ҳамдигар алоқамандро тақозо мекунад, ки он дар навбати худ қисмати аз сиёсати рушди иҷтимоӣ-иқтисодиро ташкил медиҳад.

Савол ва супориш _____

1. Монандӣ ва фарқияти назарияҳои иқтисоддонҳои англис У. Петти ва Т. Малтусро оид ба шумораи аҳолии ҷаҳон муайян ва дар чадвал қайд кунед.

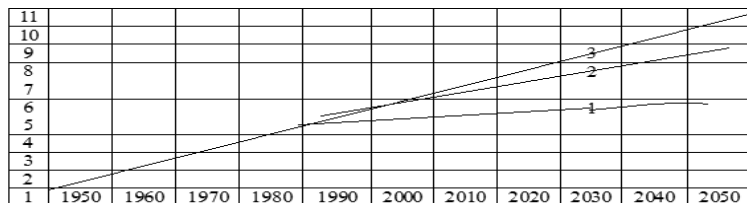
Монандӣ	Фарқият

2. Сабаби бо суръати баланд зиёд шудани аҳоли дар нимаи дуюми асри XX-ро чӣ гуна шарҳ медиҳед?

§25. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРА ДАР БОРАИ ЗИЁДША- ВИИ ШУМОРАИ АҲОЛИИ ҶАҶОН

Усулҳо ва навъҳои нави таваллиди такрории аҳоли. Назарияи гузариши демографӣ. Таваллуди такрории аҳоли, яъне навсозии доимии насли одам дар натиҷаи таъсири мутақобилаи ғавту таваллуд дар ҷаҳорҷӯбаи навъи таърихан муайяни ҷамъият мебошад. Таркиби таваллуди такрории аҳоли аз рӯи таносуби шумораи насли падару модарон ва фарзандон мушаххас карда мешавад. Таваллуд ва ғавт ҷараёнҳои асосии демографӣ ба ҳисоб мераванд. Таваллуд аз ҳисоб берун кардани ғавт тағйири шумораи аҳолиро бо роҳи *афзоиши табиӣ* таъмин мекунад. Тағйироти шумора ва ҷойгиркунонии аҳоли, ки аз таваллуд, ғавт, ташкил кардан ва барҳам хӯрдани оила иборат мебошад, *афзоиши табиӣи аҳолиро* ташкил медиҳад.

Дар механизми азнавсозии аҳоли усул ва навъ вучуд доранд. Усул хусусиятҳои миқдории таваллуди такрории аҳолиро дар давраи муайяни баррасишаванда инъикос мекунад. Он метавонад дар ҳудудҳои хеле васеъ, ки аз рӯи маҳдудиятҳои биологӣ ва иҷтимоӣ муайян карда мешаванд, тағйир биёбад. Метавон дар бораи усулҳои *васеъ*, *одӣ* ва *маҳдудкардашуда* ҳарф зад, ки ҳар яке аз онҳо дар ҳудудҳои ба навъи муайяни азнавсозии аҳоли хос мебошанд. **Навъ** умумияти хусусиятҳои аз ҷама муҳими сифати таваллуди такрории аҳолиро дар шароити каму беш ба ҳам монанди иҷтимоӣ-иқтисодӣ инъикос мекунад (расми 41).

Расми 41. Ҷараёни афзоиши шумораи аҳоли ҷаҳон дар шароити паст (1), миёна (2) ва баланди (3) сатҳи таваллуд.

Он ягонагии ҷараёнҳои демографӣ ва механизмҳои танзими иҷтимоӣ-иқтисодии онҳоро намоиш медиҳад, ҳудудҳоеро, ки дар онҳо хусусиятҳои миқдории таваллуди такрории аҳоли тағйир ёфта метавонанд, пешакӣ муайян мекунад.

Навъҳои *анъанавӣ*, *муосир* ва *гузариши* навсозии аҳоли вучуд доранд.

Навъи *анъанавии* таваллуди тақрорӣ аҳоли нахустмабдаъ ба шумор меравад. Он давраи ибтидоии ҳаёти инсониятро дарбар мегирад, ки дар он замон одамон худро аз табиат чудо намедонистанд, як чӯзӣ он меҳисобиданд ва ин давра то ҷомеаи аграрӣ идома меёбад. Дар замони ҳозира навъи мазкур дар давлатҳои султараққикарда ба мушоҳида мерасад, ки дар онҳо баробарии демографӣ бо усули таваллуд ва ғавти зиёд нигоҳ дошта мешавад. Ба чунин навъи азнавсозии аҳоли сарфақорӣ сатҳи паст ва ноустуворӣ хос мебошад.

Навъи *муосири* таваллуди тақрорӣ аҳоли дар давлатҳои пешрафтаи индустриалӣ ва ҷомеаҳои баъдииндустриалӣ ҷо дорад. Дар он ҷо баробарии демографӣ бо усули ғавт ва таваллуди сатҳи паст нигоҳ дошта мешавад. Бинобар ин, навъи муосири азнавсозии аҳоли бо таваллуди тақрорӣ идорашаванда, сарфақорӣ ва устуворӣ худ фарқ мекунад.

Ивазшавии навъҳои таваллуди тақрорӣ аҳоли ба воситаи гузариши демографӣ ба амал меояд.

Навъи гузариши таваллуди тақрорӣ аҳоли зинае дар байни ҷомеаи *анъанавӣ* ва *муосир* буда, ҳолати махсуси демографӣ ва авҷи демографӣ ба шумор меравад. Дар замони ҳозира барои фаҳмонидани навъҳои таваллуди тақрорӣ аҳоли аз *назарияи гузариши демографӣ*, ки Ф. Ноутстойн пешниҳод кардааст, истифода мекунам.

Унсури марказии назарияи гузариши демографӣ вобастагии таваллуд ва ғавт ба сатҳи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа ба шумор меравад. Даврабандии рушди демографӣ дар ин маврид пешрафти тамаддун аз неъматҷамъкунӣ ва шикор (иқтисодиёти азхудкунанда) то ҷорводорӣ ва кишоварзӣ (иқтисодиёти истеҳсолкунанда ва минбаъд аз ҷомеаи аграрӣ то индустриалӣ ва баъди индустриалиро дарбар мегирад.

Дар шароити иқтисодиёти азхудкунанда ва аграрӣ талаботи таваллуди тақрорӣ аҳоли ҳангоми баланд будани сатҳи ғавт ба воситаи таваллуди аз ҳад зиёд (дар доираи имкониятҳои биологӣ) амалӣ карда мешавад. Индустриаликунонӣ ва пешрафти минбаъдаи ҷамъиятӣ сатҳи маргро хеле коҳиш дода, мувофиқи мақсад будани таваллуди зиёдро зери шубҳа мебарад. Танзими таваллуди тақрорӣ аҳоли ба вучуд меояд, ки дар он сатҳи таваллуд

дар ниҳояти қор бо сатҳи ғавт дар ҷомеа муайян карда мешавад.

Ҳамин тавр, гузариши демографӣ маънои раванди тағйироти пайдарпайи ғавт, таваллуд ва афзоиши табиӣи аҳоли ба андозаи рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеаро дорад.

Гузариши демографӣ дорои чор марҳилаи пайдарпайи мебошад (расми 42).

Коэффитсиенти баланди ғавт Коэффитсиенти баланди таваллуд	Коэффитсиенти пастшавандаи ғавт Коэффитсиенти б а л а н д и таваллуд	Коэффитсиенти пасти ғавт Коэффитсиенти пастшавандаи таваллуд	Коэффитсиенти пасти ғавт Коэффитсиенти пасти таваллуд
Марҳилаи 1	Марҳилаи 2	Марҳилаи 3	Марҳилаи 4

Расми 42. Нақшаи гузариши демографӣ.

Марҳилаи 1. Сатҳи яхелаи баланди ғавт ва таваллуд (навъи *анъанавӣ* таваллуди тақрорӣ) шумораи аҳолиро амалан устувор мекунад. Чунин вазъият дар давоми муддати дарози мавҷудияти ҷомеаи аграрӣ ҳифз карда мешавад.

Марҳилаи 2. Гузариш ба давраи индустриалии рушд тағйироти сифатии ҷомеаро ифода мекунад. Дар ин давра ҳаёти инсон ба арзиш табдил меёбад. Маблағҳои зиёд ба бахши гуманитарӣ интиқол дода мешаванд. Дар асри ХХ қариб ҳамаи мамлакатҳо аз вабоҳои марговар халос мешаванд, дар давлатҳои мутараққӣ ба табобати беморҳои дилу раг даст меёбанд. Дар нимаи дуюми асри ХХ кишварҳои пешрафта ва баъдан давлатҳои дигар марҳилаи баррасишавандаи гузариши демографиро пушти сар мегузоранд. Дар натиҷаи пастшавии босуръати сатҳи ғавт бо нигоҳ доштани таваллуди зиёд афзоиши табиӣи аҳоли то ҳадди ниҳойи баланд мешавад. Бо ҳамин роҳ навъи *анъанавӣ* азнавсозии аҳоли ҷойи худро ба навъи *гузаришӣ* медиҳад. Дар натиҷа тамаддуни нав имконияти инкишофи шумораи аҳолиро таъмин мекунад.

Мархилаи 3. Рушди минбаъдаи тамаддун тарзи ҳаётро дигар мекунад ва афзалиятҳои дигари иҷтимоӣ-иқтисодиро пеш мегузорад. Пастшавии умумии Ҷаҳон ба амал омада, дар охири мархила шумораи аҳоли аз нав барқарор мешавад. Ҷойи нави гузариши азнавсозии аҳолиро нави *муосир* мегирад.

Мархилаи 4. Шумораи аҳоли амалан бетағйир мемонад. Дар ҳама ҷо нави ҳозиразамони азнавсозии аҳоли татбиқ карда мешавад. Хатти кучи шумораи аҳоли баъд аз рушди таркиши ба «ҳамворӣ» бармешавад. Ҷараёни гузариши демографӣ анҷом мепазирад. Дар ҳоли ҳозир кишварҳои мутараққӣ амалан мархилаи сеюми гузариши демографиро ба охир расониданд. Суръати афзоиши табиӣ дар ин давлатҳо тақрибан 0,3 дарсадро дар як сол ташкил медиҳад. Қариб тамоми афзоиши табиӣ аҳолии ҷаҳон аз ҳисоби минтақаҳои канорӣ ба амал бароварда мешавад. «Муҳаррик (мотор)-и демографии» сайёра дар кишварҳои осӣӣ ҷой гирифтааст. Маҳз онҳо ба рушди босуръати шумораи инсоният масъуланд. Осӣӣҳо аллакай зиёда аз 60 дарсад ва аврупоӣҳо ҳамагӣ аз панҷ як ҳиссаи аҳолии ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Раванди гузариши демографиро то асри XXII пешгӯӣ мекунанд. Тахмин мекунанд, ки шумораи аҳолии ҷаҳон дар сатҳи 12 миллиард устувор мемонад. Вале ин тасаввурот мувофиқи сатҳи муосир рушди ҷомеа аст. Дар шароити пешрафти минбаъдаи илмӣ-техникӣ ва гуманитарӣ на танҳо тағйироти сохтории иқтисодӣ, балки тағйироти иҷтимоӣ низ метавонад ба амал биёяд, ки ба сӣҳати ҷисмонӣ ва асосҳои ахлоқӣ-маънавии инсон алоқамандӣ дорад. Бо назардошти ин тамоюлҳо шумораи ниҳоеи аҳолии ҷаҳон метавонад дигар шавад.

Савол ва супориш

1. Маънои мафҳумҳои «таваллуди такрорӣ аҳоли», «усулҳои таваллуди такрорӣ аҳоли» ва «нави таваллуди такрорӣ аҳоли»-ро муайян кунед.
2. Се нави таваллуди такрорӣ аҳолиро номбар кунед. Ҷавобатонро дар ҷадвал нависед.

анъанавӣ	муосир	гузаришӣ

3. Бо истифода аз «Нақшаи гузариши демографӣ» марҳалаҳои гузариши демографиро маънидод кунед.
4. Пайдарпайии тағйирёбии таваллуд, Ҷаҳон ва афзоиши табиӣ аҳолиро ба андозаи инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеа ба таври графикӣ тасвир кунед. Мазмуни асосии назарияи гузариши демографиро шарҳ диҳед.

§ 26. ЭТНОГЕОГРАФИЯ

Инсонияти бисёрмилиарднафара *системаи мураккаби* этни-киро ташкил медиҳад. Одамон на танҳо бо аломатҳои берунии ҷисмонии худ, балки бо забон, урфу одат, ҳислат, ҷаҳонбинӣ ва ғ. аз якдигар фарқ мекунанд. Ин хусусиятҳои хос дар сиёсат, иқтисодиёт ва дигар бахшҳои ҳаёту фаъолияти инсон ифода меёбанд.

Наҷодҳои башар. Чунин меҳисобанд, ки ба ҷаҳон паҳн шудани популятсияи аввалини инсоният аз Африқо шурӯъ шудааст, яъне одамон аз ин қитъа ба тамоми сайёра паҳн шудаанд. Дар байни ин селоби бузург табодули генетикӣ вучуд надошт, бинобар ин одамон аз рӯи аломатҳои беруна (ранги пӯст, мӯй ва чашм, шакли рӯй ва ғ.), ки натиҷаи мутатсияҳои мушаххас буданд, аз якдигар фарқ мекарданд.

Инсонияти муосир аз рӯи муҳимтарин аломатҳо, ки меросӣ мебошанд, ба се гурӯҳи халқҳо ва наҷодҳо тақсим мешавад. *Наҷодҳо* – гурӯҳҳои одамон, ки бо аломатҳои меросии шамоилашон (ранги пӯст, шакли сар, рӯй ва бинӣ, ранги мӯй ва ғ.) фарқ мекунанд. Наҷодҳо навъҳои инсоният набуда, намудҳои гуногуни авлоди ягонаи одам мебошанд. Ҳар як инсон дар ботини худ хосияти ягоноро дорад, ки муҳтавои ҳаёти инфиродӣ ва авлодии ӯро ташкил медиҳад. Касе наметавонад исбот кунад, ки аврупоӣ нисбат ба африқоӣ дигар ҳел нафас мекашад ва ё қувваи кашиши замин ба амриқоӣ дигар ҳел таъсир мегузорад ва ғ.

Нахустин бор табиатшиноси маъруфи швед Карл Линней (1707-1778) дар асри XVIII кӯшиш кард халқҳоро аз рӯи аломатҳои берунӣ ва паҳншавии географӣ тасниф кунад. Вай инсониятро ба аврупоӣҳо, осийӣҳо, африқоӣҳо ва амриқоӣҳо тақсим кард ва ба ҳар яке аз онҳо тавсифҳои ачибу хандаоварро ҷойиз донист.

Аз рӯи ақидаи К. Линней *аврупоӣ* серҳаракат, ҳозирҷавоб,

Расми 43. Аз расм истифода бурда ба симои зоҳирии наҷодҳо баҳо диҳед. Гӯед, ки шароити табиӣ ба пайдоиши наҷодҳо чӣ гуна таъсир мерасонад?

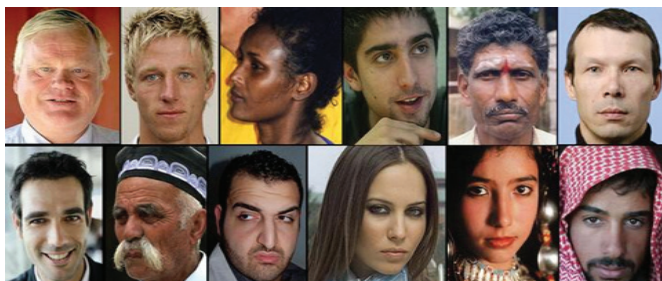
хассос ва кунҷков буда, риояти қонунро ба ҷой меорад; *осиёӣ* маънос, худсар, мумсик ва сангдил буда, ба ақидаҳо ва мазҳабҳо итоат мекунад; *амрикоӣ* (ҳиндуҳо) яқрав, озодихоҳ, аз худ розӣ буда, тибқи қоидаҳои маъмулӣ ва урфу одат идора карда мешаванд; *африқоӣ* танбал, хунсард, маккор, бепарво буда, ба ҷабру зулм итоат мекунад. Ҳамин тавр наҷодҳоро на танҳо аз рӯи аломатҳои беруна ё махсусиятҳои психологӣ, балки ҳамчунин аз *рӯи мавқеи метафизикӣ*, ки аломатҳои асосии фарҳангиашонро муайян мекунад, низ дифференсиатсия карда мешаванд.

Системаи антропологи олмонӣ И. Блуменбах (1752-1840) низ дар кӯшишҳои таснифи аҳолии ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол мекунад. Вай бори аввал инсониятро ба панҷ наҷод тақсим кард: кафқозӣ, муғулӣ, ҳабашӣ, амрикоӣ ва малайӣ. Муаллиф дар системаи худ ба маҷмӯи аломатҳои бадани така кардааст ва онҳоро ҳамчун асос интихоб кардааст. Ин система ба шарофати одӣ ва аёнӣ буданаш то ҳол эътибори ҳудро гум накардааст. Он то ҳадди муайян мавзӯи қорҳои илмии минбаъдaro дар ин соҳа муайян кард. Дартар олимони дигари аврупоӣ боз чанд таснифи аҳолиро пешниҳод карданд, ки тибқи онҳо шумораи наҷодҳо аз чанд воҳид то ба даҳҳо мерасид.

Дар айни замон мавҷудияти *наҷодҳои қалони* зеринро номбар мекунанд: *аврупоид*, *муғлоид*, *негроид* ва наҷоди наздик ба он – *австралоид* (қаблан онҳоро дар наҷоди экваториалӣ муттаҳид мекарданд). Ҳамчунин фарзияе вучуд дорад, ки тибқи он инсоният ба ду танаи наҷодӣ тақсим карда мешавад: 1) *ғарбӣ* ё *атланти-бахримийёнагӣ*, ки наҷодҳои аврупоид ва негроидро муттаҳид мекунад; 2) шарқӣ ё *уқёнусиоромӣ*, ки наҷодҳои муғлоид ва австралоидро муттаҳид мекунад. Дар дохили наҷодҳои қалон *гурӯҳҳои наҷодиро* чудо мекунанд. Гурӯҳҳои наҷодӣ дар навбати худ ба наҷодҳои *хурд* тақсим мешаванд, ки аз навъҳои наҷодии хурдтарин иборатанд. Наҷоди **аврупоид** дар Аврупо пайдо шудааст ва аз он ҷо ба дигар минтақаҳо паҳн шудааст. Дар дохили он ду гурӯҳи наҷодӣ – *шимолӣ* ва *ҷанубӣ*, ҳамчунин *шакли омехтaro* чудо мекунанд. Ба гурӯҳи шимолӣ халқҳои скандинавӣ ва финну угорӣ; шотландҳо, ирландҳо, қисме аз англисҳо ва олмониҳо тааллуқдоранд. Гурӯҳи ҷанубӣ халқҳои Ҳиндустони Шимолӣ, Эрон, Туркия, Закавказия, Аврупои Ҷанубӣ, Осиёи Наздик ва Миёна, Африқои Шимолро дарбар мегирад.

Халқҳои славянӣ, фаронсавӣҳо, қисме аз олмониҳо ва англисҳо шакли омехтаре ташкил медиҳанд. Дар ҳоли ҳозир аврупоидҳо дар Амрико, Австралия ва Африқои Ҷанубӣ васеъ паҳн шудаанд.

Расми 44. Дар расм шумо намояндагони як наҷод ва ё наҷодҳои нуногуноро мебинед? Ҷавобатонро бо далелҳо исбот кунед.

Наҷоди аз ҳама сершумортарини рӯи замин **муғулоид** дар Осиё ва Амрико (хиндуҳо) паҳн шудаанд. Муғулоидҳои Осиё ба гурӯҳҳои континенталӣ, укёнусиоромӣ ва арктикӣ тақсим мешаванд. Муғулоидҳои ҷанубиро шаклҳои омехта ва гузаришӣ меҳисобанд.

Дар Африқои тропикӣ наҷоди **сиёхпӯстҳо (негроидҳо)** паҳн шудааст. Ба негроидҳо ҳам пигмейҳои қадпасти Африқои Марказӣ ё нериллҳо ва ҳам бушменҳои Африқои Ҷанубӣ ва готентотҳо, ки хусусиятҳои бо муғулоидҳо монанд доранд, дохил мешаванд.

Ба **австралоидҳо** аҳолии муқими Австралия, Укёнусия, Ҷопон (айнҳо), ҳамчунин веддоидҳо, ки дар Осиёи Ҷанубӣ ва Ҷанубу Шарқӣ зиндагӣ мекунанд ва негритосҳо (пигмейҳои осийӣ)-ро дохил мекунанд.

Дар байни наҷодҳо муқаррар кардани сарҳадҳои мушаххас душвор аст. Дар тӯли ҳазорсолаҳо чараёни бетанаффус ва суръатгирандаи омезиши наҷодҳо идома дорад. Бинобар ин фарқияти наҷодӣ дар байни гурӯҳҳои аз нигоҳи макон ҷудо хуб ба назар мерасад ва дар минтақаҳои ба ҳам пайванд қариб нонамоён аст. Дар ин минтақаҳо навҳои наҷодии омехта ва гузаранда вучуд доранд. Намунаҳои наҷоди гузаранда навъи ҳабашӣ дар Африқои Шарқӣ ва навъи дравидӣ дар Осиёи Ҷанубӣ мебошанд.

Наҷодҳои омехта махсусан дар Амрико бисёранд. Барои ишора кардани одамони наҷоди омехта истилоҳҳои махсусро ба кор мебаранд: *креолҳо, метисҳо, мулатҳо, самбо*.

Муносибатҳои наҷодӣ то ҳол дар ҳаёти ҷамъиятии бисёр

кишварҳо ва халқҳо нақши муҳим доранд. Наҷодпарастӣ ҳамчун назарияи тақсимои инсоният ба наҷодҳои «оли» ва «паст», «комил» ва «нокомил» асоси илмӣ надорад ва боиси пайдоиши сиёсати агрессивӣ мешавад.

Халқҳои ҷаҳон ва таснифи онҳо. Инсоният – халқҳо ё этносоҳи бисёре, ки дар давраҳои гуногуни инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ қарор доранд. Этнос – умумияти устувори одамони дар ҳудуди муайян ташаккулёфта, ки дорои хусусиятҳои хоси фарҳангӣ (бо дарбар гирифтани забон) ва ҳислати психологӣ, ҳамчунин дарки ягонагӣ ва фарқият аз падидаҳои дигар (худогоҳӣ ва худномгузорӣ) мебошанд.

Навъи қадимтарини этносоҳо *қабिलाҳо* мебошанд. Дар асрҳои пеш онҳо аз авлодҳои иборат буданд, ки пайвандҳои хунӣ ва умумияти иқтисодӣ дошта, ҳудудҳои муайяноро ишғол менамуданд ва худогоҳиву худномгузори доштанд. Қабिलाҳои ба ҳам ҳешу табор аксаран ба гурӯҳҳо ва иттифоқҳо муттаҳид мешуданд.

Ба андозаи инкишофи ҷамъият дар рафти муттаҳидшавии қабिलाҳо ва иттифоқҳои онҳо *миллатҳо* пайдо шуданд. *Миллат* ҳамчун наъви олии этнос бо умумияти устувори ҳудудҳо, алоқаҳои иқтисодӣ, забон, баъзе хусусиятҳои фарҳанг ва ҳислат, худогоҳии миллӣ тавсиф карда мешавад. Мансубияти инсон (ё гурӯҳи одамон) ба миллати муайян миллияти ўро ифода менамояд. Миллат одатан номи этносеро, ки аз он баромадааст ҳифз мекунад. Аммо этносоҳе, ки бо сарҳадҳои давлатӣ ҷудо карда шудаанд, дар аксари маврид оғози пайдоиши чандин миллат буда метавонанд (масалан, австриягҳо ва олмониҳо). Баъзан чунин ҳам мешавад, ки миллат аз чандин этнос ташаккул меёбад. Дар баробари ин, умумиятҳои вучуд доранд, ки гурӯҳи миллатҳоро дарбар мегиранд, ҳамчунин иттиҳодҳои этнодинӣ низ ба мушоҳида мерасанд.

Умумияти забон яке аз муҳимтарин шартҳои ташаккули этносоҳо ба шумор меравад. Ҷолиб он аст, ки номи халқҳо ва забон дар аксари маврид як хел мебошанд, бинобар ин, гурӯҳбандии забонии халқҳоро метавон таснифи этники ҳисобид.

Дар рӯзҳои мо инсоният зиёда аз 5650 забон ва лаҳҷа истифода мекунад, ки тақрибан 1500-тои он ба категорияи қариб истифоданашаванда дохил мешаванд. Дар Ҳиндустон, дар мамлақати сермиллаттарини ҷаҳон, аҳоли аз 1652 забон ва

лаҳча истифода мекунад, дар Паруа-Гвинеяи Нав аз 1010 забон ва лаҳча истифода мекунад. Дар Камерун, ки ҳамагӣ 13 миллион одам зиндагӣ мекунад, бо 262 забон гап мезананд.

Забонҳо аз рӯйи сохтори худ ба *якҷиҷой*, *бисёрҷиҷой* ва *флексивӣ* (хушоҳанг, фасех) тақсим мешаванд. Забонҳои якҷиҷой (ё решаӣ) аз калимаҳои решагии тағйирнаёбанда иборатанд. Намуна забони хитой буда метавонад, ки калима ва садоҳои якхела пур буда, аз онҳо ба воситаи имою ишора ва ҷойи истифодаашон дар ҷумла маънои заруриро пайдо мекунад. Ҳамчунин забонҳои тибетӣ, бирмагӣ ва сиамӣ якҷиҷой ҳисобида мешаванд. Ҳамаи онҳо оилаҳои забонии *хитойи тибетӣ* ва *тайиро* ташкил медиҳанд. Соҳибони ин забонҳо дар Осиёи Шарқӣ ва Ҷануби Шарқӣ зиндагӣ мекунад. Бо ин забонҳо халқҳои чун хитойҳо (зиёда аз 1 миллиард одам), халқҳои тайӣ (сиамҳо, лао – ҳамагӣ зиёда аз 40 миллион нафар одам), бирмагӣҳо, каренҳо, шанҳо (ҳамагӣ зиёда аз 30 миллион нафар одам) гуфтугӯ мекунад.

Аз забонҳои бисёрҷиҷой (ё пайваस्तкунанда) халқҳои финӣ ва туркии Аврупо ва Осиё, ҳамчунин намоёндагони наҷодҳои негроид ва муғулоид истифода мебаранд.

Дар забонҳои бисёрҷиҷой маъно ва шумораи муайян ба калимаҳо бо роҳи ба решаҳои онҳо афзудани ё пешванд ва пасванд дода мешавад. Навҳои гуногуни забонҳои пайваस्तкунанда забонҳои полисинтетикӣ бисёртаркиба мебошанд, ки ба ин забонҳо ҳиндуҳои амрикоӣ ҳарф мезананд. Дар ин забонҳо бо роҳи ворид кардани як калима ба калимаи дигар ва омезиши калимаҳо ҷумла аз омехтаи ҳарфҳои бисёр таркиб меёбад. Оилаҳои *нигерукардофани*, *австронезӣ*, *дравидӣ*, *олтойӣ*, *австроосиёӣ*, *ҳиндӣ* ва ҳамчунин оилаҳои *нилу саҳарӣ*, *уралӣ* ва забонҳои ҷудогона – ҷопонӣ, кореягӣ ва ғ. Халқҳои калонтарине, ки ба ин забонҳо гап мезананд, ҷопониҳо, кореягӣҳо, туркҳо, озарбойҷониҳо, венгерҳо ва ғ. мебошанд.

Забонҳои флексивӣ ба халқҳои наҷоди аврупоӣ хос мебошанд. Истилоҳи «флексия» (тасриф, усули калимасозӣ ба воситаи дигаргун кардани бандакҳо ҳиссаи охири калима) тағйирёбии калимаро барои ифода кардани шумора, падеж, вақт ва ғайраро мефаҳмонад. Забонҳои флексивӣ оилаи аз ҳама калонтарини забонҳои *ҳиндуаврупоиро* ташкил медиҳанд ва забонҳои бисёрҷиҷой ба шумор мераванд.

Ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ гурӯҳи забонҳои ҳиндуориёӣ

(форсӣ /точикӣ/дарӣ, пуштунӣ, курдӣ), гурӯҳи славянӣ (русҳо, украинҳо, лахистониҳо, чехҳо, сербҳо, белорусҳо, булгарҳо), гурӯҳи германӣ (амрикоӣҳои ИМА, олмониҳо, англисҳо, голландиҳо, шведҳо), гурӯҳи романӣ (бразилиягӣҳо, мексикоӣҳо, италиягӣҳо, фаронсавиҳо, испаниҳо, португалиҳо), гурӯҳи келтӣ (ирландҳо), гурӯҳи балтӣ (литвагӣҳо, латишҳо), ва ҳамчунин юнониҳо ва арманиҳо дохил мешаванд. Забонҳои флексивӣ ҳамчунин халқҳои Африқои Шимолӣ, Шимолӣ-Шарқӣ, Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ (халқи калонтарин – арабҳои Миср ё мисриён) ва халқҳои Кавказро дарбар мегиранд.

Ҷадвали 17

Таснифи лингвистии халқҳои асосии ҷаҳон

<i>оила</i>	<i>гурӯҳ</i>	<i>халқҳо</i>
х у н д у а в р у п о й	олмонӣ	олмониҳо, австриягӣҳо, олмонию швейтсариягӣҳо, голландиҳо, фламандиҳо, англисҳо, шотландиҳо, шведҳо, норвегиҳо, исландиҳо, амрикоӣҳои ИМА, англо-канадагӣҳо, англо-австралиягӣҳо, афри-канерҳо ва диг.
	романӣ	италиягӣҳо, испаниҳо, португалиҳо, фаронсавиҳо, итало-швейтсариягӣҳо, руминҳо, молдаванҳо, бразилиягӣҳо, валлонҳо, франко-швейтсариягӣҳо, мексикоӣҳо, аргентиниҳо, чилигӣҳо, колумбиягӣҳо, франко-канадагӣҳо ва диг.
	славянӣ	русҳо, украинҳо, беларусҳо, полшагӣҳо, чехҳо, словакҳо, булгарҳо, сербҳо, черногориҳо, македониҳо, хорватҳо, босниягӣҳо, словениягӣҳо.
	ҳиндуорӣӣ	ҳиндустониҳо, банголиҳо, панҷобиҳо, бихориҳо ва диг.
	эронӣ	форсҳо, тоҷикҳо, осетинҳо, курдҳо, пуштуҳо ва диг.
	келтӣ	ирландиҳо, уэлсҳо, бретониҳо
	балтӣ	литвагӣҳо, латишҳо.
	юнонӣ арманӣ	юнониҳо арманиҳо
ч и н ӣ - т и б е т ӣ	чинӣ тибетӣ-бирмагӣ	чиниҳо ва диг. тибетҳо, бирмагӣҳо, мянмагӣҳо ва диг.
афроосиёӣ	семитӣ, чадӣ	халқҳои араб, яҳудиёни Исроил, амҳарагӣҳо ва диг.
дравидӣ	дравидӣ	тамилҳо, телугуҳо ва диг.

олтойӣ	туркӣ муғулӣ чопонӣ коряғӣ	туркҳо, тоторҳо, бошқирдҳо, казокҳо, чувашҳо, уйғурҳо, қирғизҳо, туркманҳо, озарбойҷониҳо, ўзбакҳо, ёқутҳо, тувинҳо, қарачаевҳо, балқарҳо, қумиқҳо ва диг. муғулҳо, қалмиқҳо, бурятҳо ва диг. чопониҳо коряғиҳо
н и г е р ӣ - кардофанӣ	нигер-Конго	банту, малавӣ, йоруба, зулу, конго ва диг.
австронезӣ	индонезӣ полинезӣ	малайғиҳо, яванҳо, маланасийҳо ва диг. маорӣ, гаваяғиҳо, таитиҳо ва диг.
уралӣ	финни-угорӣ самодӣ	венгерҳо, финҳо, эстонҳо, карелҳо, комиҳо, удмуртҳо, мариҳо, морваҳо, хантиҳо ва диг. ненетсҳо ва диг.
кавказӣ	кارتвели адиго-абхазӣ нахӣ-доғистонӣ	гурҷиҳо абхазҳо, адигейҳо, черкесҳо, қабардинҳо ва диг. чеченҳо, ингушҳо, аварҳо, дарғҳо, лезғиҳо, лакҳо ва диг.
австроосиёӣ	мон-кхмерӣ	ветҳо, кхмерҳо ва диг..

Аҳолии ҷаҳон таркиби хеле мураккаби этникӣ дорад, ки дар тақсмоти аҳоли аз рӯи нишонаҳои этникӣ ё мансубияти миллӣ ифода меёбад.

Савол ва супориш

1. Баъзе олимони аҳолии қураи Замиро ба се гурӯҳ ва баъзеашон ба чор гурӯҳи наҷодҳо ҷудо кардаанд. Қадоме аз ин тақсмотҳо дақиқтар аст?
2. Наҷодҳои омехтаре номбар кунед. Онҳо асосан дар қадом қитъа зиндагӣ мекунаанд? Барои чӣ?
3. Нисбати ақидаи табиатшиносии маъруфи швед Карл Линней чӣ гуфтан мекӯнад? Оё ӯ иштибоҳ кардааст?
4. Навъҳои этносҳоро аз рӯи таърихи пайдоишашон пайдарҳам нависед.

БОБИ 2. ГЕОГРАФИЯИ ФАРҲАНГӢ

§ 27. ДИН ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ МАЪРИФАТ

Географияи конфессионалӣ чиро меомӯзад? Географияи конфессионалӣ бахши динӣ (эътиқодӣ)-и фазои географиро меомӯзад. Дар рӯи Замин ягон халқи бедин нест, чунончи ягон халқ бебабон ва бефарҳанг буда наметавонад. Вале гурӯҳҳои ками одамон ҳастанд, ки ба ҳеҷ дин пайравӣ намекунанд. Дин ба ҳаёти ҷамъиятии бисёр мамлакатҳо ва халқҳо таъсири калон расонидааст ва ҳанӯз ҳам мерасонад. Он дар ҳаёти шахсии инсон нақши муҳим дорад, рафтори демографии ӯро муайян мекунад, меъёрҳои ахлоқӣ-маънавӣ ва ҷаҳонбинии одамонро ташаккул медиҳад. Метавонад ба сифати омили ташкилдиҳандаи этнос ва нишонаи миллӣ хидмат кунад. Дин ҳамеша абзори муҳими сиёсӣ будааст ва имрӯз ҳам ҳамин нақшо ро иҷро мекунад.

Асоси ҳар як динро *эътиқод* ба асли олии маънавӣ ва алоқаҳои ташкил медиҳад, ки дар байни аслу инсон пайдо ва бо истилоҳи лотинии «*religare*» – «дин» (алоқа, иттиҳод) ифода карда мешавад. Диндорӣ нишонаи маънавият аст. Вале дар аввал дин дар шакли маҷмӯи мистика (муаммо) арзи вучуд мекунад, ҳаёти инфиродӣ (шахсӣ)-ро дар муқоиса бо ҷаҳон хурду ночиз мекунад, инсон дар назди фазои бесамт ва марғ дучори тарс мешавад, бинобар ин, эҳсоси фундаменталии дин *тарс* ва *муҳаббат* ба шумор меравад. Тарс дар вучуди инсон аз афқору ашӣ аёну ноаёни атрофи худӣ ӯ пайдо мешавад. Пайдоиши тасаввуроти ҳаёлангез дар бораи фазо ва ифодаи рамзии (символикии) вақт реша дар эҳсоси заифии худӣ мавҷуди танҳо дорад. Асроромезӣ ва сермаъноии ҳастӣ, ки ақли одамай ба дарки он намерасад, аввал дар шаклҳои *табу* ва *тотем* зуҳур мекунанд. Баъдтар парастии худӣ пайдо мешавад.

Тотем – ҳайвон, рустанӣ ё ашӣи табиати бечон, ки мавриди эътиқоди динӣ қарор мегирад. Тотем ҳамчунин ҳақиқатест дорои аҳаммияти беандоза.

Худо – дар идроки инсон паноҳгоҳест, ки дар он одам ҷимоят ва осоиш аз тақдирро, ки шахсан эҳсос карда аз сар мегузаронад, вале ба фаҳмаш намерасад, ҷустуҷӯ мекунад. Сухани калидии дин ва хоҳиши абадии одамон «наҷот ёфтан» мебошад. Дар маҷмӯи ин сухан маънои нияти озод шудан аз тарсу азоби бедорӣ ва гузеш аз фаҳмиши сарҳади охирини ҳама навъи ҳастӣ – пирӣ ва марғро дорад.

Ихтилофи дар мафхуми «ман ва дунё» ҳаёлан ҳалқунанда мешавад ва ба чизе табдил меёбад, ки инсон ба дӯст доштани оғоз мекунад. Чунин ҳолат эътиқод номида мешавад ва аз ҳамин ҳолат ҳаёти маънавии инсон шурӯъ мешавад.

Фаҳмиш ҳамеша каузали (сабабноқ) мебошад – хоҳ бо роҳи бастанӣ эътиқод ҳосил шуда бошад, хоҳ бо роҳи мушоҳидаи абстрактӣ ё ҳаққонӣ. Фаҳмиш ва сабабноқиро наметавон аз ҳам ҷудо кард, зеро ки ҳардуи онҳо як чизро ифода мекунад. Воқеият дар тафаккури инсон дар шакли сабабноқ, айнан мисли дарки амали он пиндошта мешавад. Вале муқаррар кардани сабабноқ дар мантиқи инсонӣ умуман дар ҳар ҳолат муҳталиф мебошад, яъне ҳар як намуди тафаккур барои ин ё он соҳаи истифода «система»-и ба худ хос дорад.

Ақидаи аз тарафи кадом як занҷири муҳташами казуалии ягона ба тартиб даромадани ҷаҳон дар тафаккури инсон, ки фақат ба дарки баъзе аз алоқамандиҳо қодир аст, таҷассум ёфта наметавонад. Бинобар ин чунин ақида эътиқод мебошад, зеро дар он фаҳмиши динӣ ҷаҳон асоснок карда мешавад.

Тафаккури динӣ барои ба таври пайдарпай муқаррар кардани сабабноқи тартибот аз рӯи арзиш ва мақом, ҳатто то олитарин аслҳо, ки ангеҷаҳои нахустини сабабноқ мебошанд, кӯшиш мекунад. Амали асли олитарин ҳамчун системаи казуалии ҳамафарогир бо суҳанҳои «тақдир» ва «қисмат» ифода кардаанд.

Фаҳмиши алоқаҳои сабабноқ инсонро озод ва ором мекунад, аммо фақат дар ҳамоно вақте ки ин алоқаҳо дар нигоҳи зоҳирӣ ва ботинӣ ӯ пайдарпай бошанд. Вазъияти ногувори инсон дар он аст, ки мавҷудияти ӯ бо зарурати фаҳмиш дар ихтилофи доимӣ аст ва дар ҳама ҳолатҳои муҳими ҳаёти ҳамеша ҳалношуда мемонад. Шаклҳои воқеият, ки дар онҳо қувваи маънавӣ ҷамъ мешавад, тадриҷан шинохта мешаванд. Дар таҷрибаи динӣ ин барои мушоҳида ва таҷрид (абстраксия) сарвати олитарин ба ҳисоб меравад.

Инсон дар нияту хоҳиши ниҳонӣ худ ба эътиқод эҳтиёҷ дорад. Эътиқод дар навбати худ метавонад ба дониш табдил ёбад. Дар ин маврид эътиқоди саҳт ба таҳқиқоти танқидӣ эътибор намедихад ва фақат шубҳа ба эътиқод ба сӯи дониш раҳнамоӣ мекунад. Баръакс, дониши танқидӣ бар он чиз эътиқод дорад, ки ӯро ба «воқеият» раҳнамоӣ мекунад, шубҳа ба дониш ӯро боз бар сари эътиқод меоварад. Ҳамин тавр эътиқод ва дониш як хел ба кашфи

сирри мавчудият майл доранд. Ҳамзамон саволи ҳалқунанда аст, ки шахси мазкур чӣ тафаккур дорад (танқидӣ ё динӣ), балки ӯ инсонии фикркунанда аст ё не, мебошад. Дониши динӣ ҳамчунин қувваест, ки аз он метавон истифода кард. Эътиқодмандон бо маросим ва махфият натиҷаро танзим мекунанд. Маънии олии дин *ахлоқ* шуморида мешавад. Ахлоқ шартӣ рафтори бошуурона ва пешбинишудаи шахс новобаста аз ҳолат ва хусусияти ҳаёти воқеӣ мебошад. Ахлоқ дар ҳама замон ва барои ҳама аҳаммияти худро гум намекунад. Он талаби абадии муаллақ дар болои тафаккури инсон мебошад.

Савол ва супориш _____

1. Матнро бодикқат хонед, мафҳумҳои бароягон нофаҳмо ва ё маъқулно чудо карда, кӯшиш кунед, ки шарҳи калимаҳоро аз матн ёфта дар ҷадвал нависед.

<i>Мафҳум</i>	<i>Шарҳи мафҳум</i>

§ 28. СОҲТОРИ ДИНҲО

Дин ба намудҳои зерин тақсим мешавад: 1) динҳои нахусту оддӣ ё сода (примитивӣ) дар шаклҳои *хурофот*, *фетишизм* (ашёпарастӣ) ва шаманизм (шаман – миёнарави байни инсон ва арвоҳ); 2) политеизм ё бисёрхудой (дини табиат); 3) динҳои олӣ ё монотеизм (динҳои маънавий-инсонӣ) – эътиқод ба Худои ягона.

Унсурҳои аввалини дин дар ҷамъияти ибтидоӣ пайдо шудааст. Он замон инсон худро аз табиат чудо намедонист, аммо тасаввурот дар бораи худашро ба он интиқол меод. *Анимизми* давраи ибтидоӣ («animus» лотинӣ – рӯҳ, ҷон) ҳамин хел буд – яъне ҷон бахшидан ба ҳодисаҳои табиат. Зинаҳои нахустии динҳои ибтидоӣ фетишизм ва шаманизм номида мешаванд. Дар асоси анимизми давраи ибтидоӣ парастии ҳайвонот ва рустаниҳо дар шакли тотемизм пайдо ва васеъ паҳн шуд. Намунаҳои онро дар манбаи динии истеъмоли баъзе аз таом мушоҳида кардан мумкин аст. Гувоҳи дини давраи ибтидоӣ васеъ паҳн шудани парастии оташ, об, дарё ва чашмаҳои муқаддас мебошад.

Бо гузашти вақт аз байни арвоҳи бешумор миқдори нисбатан ками арвоҳи неруманд ё худоён боқӣ мемонанд, ки мавқеи

рахбариро доранд. Анимизми давраи ибтидоӣ ба политеизм – дини табиӣ камубеш тараққикарда табдил меёбад. Дар байни худоёни нав иерархия ва муносибатҳои ба ҷамъияти инсонӣ монанд муқаррар карда мешавад. Мисоли политеизми хеле тараққикарда динҳои юнониён ва римиёнӣ қадим буда метавонад. Дар тасаввурот оид ба ҷаҳони худоёни қадим *мифология* (нақл дар бораи худоён) ва *космогония* (таълимот оид ба пайдоиши ҷаҳон) инкишоф ёфтаанд.

Тадричан дар дини политеистӣ ғояи монотеизм (якхудоӣ) пайдо мешавад. Он ба таври пурра ва қатъӣ дар зинаи олии инкишофи дин – дар яҳудият, масеҳия ва ислом ташаккул меёбад. Ҷанбаи этикӣ дар ҷамаи онҳо бартарият пайдо мекунад. Ҷамзамон дини фарҳангҳои оли на он қадар тараққикарда, балки дигар мебошанд. Онҳо илҳомбахш мешаванд, мушқилот ва ғоя, назарияҳои ҷиддии маънавӣ доранд.

Ҷамин тавр дин ҷараёни пайдарпайи инкишофи тасаввурот дар бораи алоқаи байниҳамдигарии инсон ва ҷаҳони маънавӣ мебошад. Барои ҳар як инсон дар умри кӯтоҳи ӯ фақат як дин – ҳамоне ки ба замону макони таваллуди ӯ рост меояд, рост ва дуруст ба шумор меравад. Ӯ дар вобастагӣ ба он ақида ва боварӣ худро бунёд мениҳад.

Аз рӯи шакли паҳншавӣ динҳои қадим ва политеистӣ то ҳоло динҳои маҳаллӣ ё боварҳои миллӣ-давлатӣ буданд ва ҳастанд. Аз динҳои миллӣ, ки то замони мо омада расидаанд, метавон аз *зардуштия* ва *ҳиндуия* (паҳншуда дар Осиеи Ҷанубӣ-Ғарбӣ), *даосизм* ва *конфутсия* – дар Чин, *синтоизм* – дар Ҷопон ва *яҳудия*, ки танҳо дар байни яҳудиён паҳн шудааст, ном бурд.

Ба муқобили ин динҳо се *дини ҷаҳонӣ* – *буддоия*, *масеҳия* ва *исломро* метавон гузошт. Эътиқодоти ҷаҳонӣ ва фаромиллӣ ҳодисаи ба худ хоси давраҳои нисбатан дертар дар инкишофи дин мебошанд. Якҷоя бо инҳо бори аввал дар ҷамъияти инсонӣ ягонагии одамон аз рӯи эътиқод дар ҷудоӣ аз ягонагии этникӣ, забонӣ, хоҷагидорӣ ва алоқаҳои сиёсӣ пайдо шуд.

Одамон, новобаста ба маҳалли таваллуд, мамлакат ва тобеъият, аз рӯи эътиқод ба муттаҳидшавӣ шурӯъ мекунанд.

Ҷамин тавр ба сифати унсурҳои сохтори дин на танҳо эътиқод, балки ягонагии ғояҳои маънавӣ дар якҷоягӣ бо таърих ва фарҳанги халқ низ хидмат мекунад. Ин алоқа сатҳи ғоявии дин, меросбарони эътиқодро дар шакли гурӯҳҳо ва ниҳодҳо

(институтҳо) ва ҳамчунин ашъи мушоҳидашаванда ва ходисаҳои ҳаёти табиӣ ва иҷтимоиро намоиш медиҳад. Дин бо ҳамин роҳ мухтавои системанок мегирад ва *фазои диниро* ташаккул медиҳад. Фазои динӣ маъноӣ худуди мавҷудияти динро дорад. Сарҳадҳои фазои динӣ тарҳи хаттӣ доранд. Вале ченаки асосии фазои динӣ ченаки функционалӣ мебошад, ки ба ҳудудҳои ифодаи иҷтимоии дин ишора мекунад.

Ҷадвали 18

Соҳтори таркиби динии аҳолии ҷаҳон дар соли 2010, миллион нафар

<i>конфессия (аҳли мазоҳиб)</i>	<i>Ҳамаи ҷаҳон</i>	<i>Аврупо ва ИДМ</i>	<i>Осиё (бе ИДМ)</i>	<i>Африқо</i>	<i>Амрикои Лотинӣ</i>	<i>Амрикои Шимолӣ</i>	<i>Австралия ва Уқёнусия</i>
ҳамаи аҳоли	7 044	798	3 604	794	509	309	30
масехиён	1 995	540	285	380	493	275	22
католикҳо	1 046	285,5	108	120,5	436	88	8,6
православиҳо	200	151,2	4,7	0,5	0,5	4,3	0,5
англиканҳо	58,5	17,5	0,9	28	0,9	6	5,2
лютеранҳо	80	47	7	10	1,5	13,5	1,4
калвинистҳо	55	14	13	16	1,5	9	1,5
методистҳо	41	1,3	1	17	2	19	0,5
баптистҳо	72	2, 1	6	10	3	50,5	0,4
панҷох- ҳазориҳо	119	4	56	20	32	6,5	0,5
ҳамаи протестантҳо	635	110	5 205	136,2	92	230,25	11,5
зардуштиён	0,3	0, 01	0,27	0, 001	--	0, 02	--
мусалмонон	1 180	60	793	321	1,5	4,35	0,25
сунниҳо	993	53	614	320	1,4	3,85	0,2
шиаҳо	187	7	179	1	0,1	0,5	0, 05
ҳиндувияҳо	888	1,4	882	2,5	0,8	1,3	0,4
сикхҳо	23	0,4	22	0, 05	--	0,5	0, 03
чайнҳо	4	--	3,9	0,1	--	0, 01	--
буддоиҳо	354	1,7	349	0,14	0,6	2,5	0,3
дини миллии Чин	233	0,3	232	0,3	0,2	0,8	0,1
бахониён	7	0,13	3,3	1,9	0,8	0,8	0,1
яхудиён	14,3	2,65	4	0,23	1,12	6,22	0,1
ЭТИКОДОТИ ҚАБИЛАВИ	132	0,2	30	100	1,2	0,4	0,3
бединҳо	1 208	151	1017	55	1865	29,5	6,5

Савол ва супориш

1. Дин ба кадом намудҳо чудо мешавад?
2. Мафҳумҳои *мифология* ва *космогония*ро шарҳ бидиҳед.
3. Бо истифода аз ҷадвали 18, муайян кунед, ки шумораи пайравони кадом дини ҷаҳонӣ дар дунё аз ҷама зиёданд.
4. Чаро шумораи динҳои миллии дар қитъаи Осиё бештаранд?

§ 29. ГЕОГРАФИЯИ ДИНҲОИ ҶАҲОНӢ

Географияи имрӯзаи динҳои ҷаҳонӣ, новобаста ба ҳамаи тағйироти таърихӣ, бо устувории назаррас тавсиф карда мешавад. Нақши динҳои ҷаҳонӣ (буддоия, масеҳия ва ислом) дар рӯзҳои мо, дар шароити инкишофи муназзамии илму фарҳанг, пешрафти техникӣ ҳам мисли пештара хеле калон аст (ҷадвали 19).

Буддоия. Буддоия аз нигоҳи вақти пайдоиш қадимтарин дини ҷаҳонӣ мебошад. Он асосан дар байни халқҳои Осиё паҳн шудааст. Асосгузори дин Буддо (бедордил, нуронӣ) шахси воқеӣ буда, дар асрҳои VI-V-и то милод дар шарқи Ҳиндустон зиндагӣ ва таълимоти худро паҳн кардааст. Буддо боварии қатъӣ дошт, ки тарзи ҳаёти дуруст ба оромӣ ва равшанӣ раҳнамоӣ мекунад ва дар асоси амикрафт барои шинохти ҳақ қарор дорад. Тибқи таълимоти Буддо, маънии тамоми ҳаёт риёзат кашидан аст. Сабаби риёзат кашидан дар дилбастагии инсон ба ҳаёт, ташнагии зиндагӣ кардан нухуфтааст. Бинобар ин қатъӣ риёзат маъноӣ «бартараф кардани ин ташнагӣ ба воситаи пурра маҳв сохтани хоҳиш» мебошад. Инсон бояд дар вучуди худ ҷама гуна хоҳиш ва дилбастагӣ ба зиндагӣ ва тамоми чизхоро сарқӯб кунад. Бо кадом роҳ хоҳишро маҳв кардан мумкин аст?

Мувофиқи таълимоти буддоия, ба ин мақсад бо роҳи «этикади парҳезгорона, қатъияти парҳезгорона, гуфтори парҳезгорона, рафтори парҳезгорона, пиндори парҳезгорона, мушоҳидаю мулоҳизаи парҳезгорона»

Расми 45. Мувофиқи ақидаи дини буддоия шахс чӣ гуна метавонад ба мақсад бирасад?

расидан мумкин аст. Инсон аз ин имтиҳон гузашта, аз нав таваллуд мешавад (сонсоро) ва дар натиҷа комил ва ғарқи *нирвоно* мешавад. Нирвоно ҳамчун истилоҳ дар тамоми фалсафаи буддоия мақоми марказиро ишғол мекунад, вале то кунун маънии амиқи онро касе наметоднад. Маънои он берун аз тафаккури инсонист, зеро нирвоно нестӣ ва фано аст.

Буддоия аввалин шуда, қуллаҳоеро фатҳ кард, ки аз болои онҳо озодона метавон ба мураккабтарин бахшҳои тафаккури инсонӣ назар андохт. Буддоия барои ҳар як хоҳишманд намунаи ахлоқи устуворро пешниҳод кард (*ҷадвали 19*).

Ҷадвали 19

Паҳншавии динҳои ҷаҳонӣ дар мамлакатҳои дунё

<i>дин</i>	<i>мазҳаб</i>	<i>Мамлакатҳое ки аксарияти аҳоли мазҳаби мазкурро қабул доранд.</i>
буддоия	хиноянистҳо маҳоянистҳо	Мянма, Таиланд, Лаос, Кампучия, Сингапур, Шри-Ланка Бутан, Мугулистон, Ветнам, ғарби Чин, Корея
масехия	католицизм	Италия, Испания, Португалия, Фаронса, Белгия, ҷануби Олмон, Чехия, Словакия, Полша, Венгрия, Хорватия, Словения, Литва, Филиппин, мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ Британияи Кабир, Нидерландия, Дания, Норвегия,
	протестантизм	Исландия, Шведсия, Финляндия, Швейтсария, шимоли Олмон, Эстония, Латвия, ИМА, Канада, Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ, Австралия, Зеландияи Нав
	православия	Русия, Украина, Беларус, Гурҷистон, Молдова, Руминия, Булғория, Сербия, Черногория, Македония, Юнон, Кипр
	монофизития	Арманистон, Эфиопия
ислом	сунниён	Мамлакатҳои араб (ғайр аз Ироқ), Туркия, Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Индонезия, Малайзия, Қазокистон, Тоҷикистон, Қирғизистон, Туркманистон, Ўзбекистон, Албания, Босния ва Герцоговина, мамлакатҳои Африқои Шарқӣ
	шииён	Эрон, Ироқ, Озарбойҷон

Ҳарчанд таълимоти буддоия мефармояд, ки ҳама чизро дар ҳаёти индунёи инсон карма муайян мекунад, инсон дар навбати худ озодии интиҳоби рафтор, гуфтор, пиндор ва амали худро дорад. Тибқи таълимоти он роҳ ба сӯйи наҷот дар ҳамин озодии амал аст.

Паҳншавии буддоия аз Ҳиндустон шурӯъ шуд. Аз он ҷо ин дин ба Непал, Шри-Ланка, Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ, Мугулистон, Чин, Корея ва Ҷопон нуфуз кард. Маркази асосии буддоия Тибет шуд. Дар асрҳои X-XII дар Тибет шабакаи дайрҳои (монастирҳои) буддой пайдо шуд, ки дар онҳо рӯҳониёни бисёр – ба тибетӣ ҳам зиндагӣ

ва фаъолият мекарданд (номи буддоияи тибетӣ-чопонӣ – ламаия аз хамин реша аст). Иерархҳои олии дар байни онҳо *Панчен-лама* ва *Далай-лама* буданд. Мақоми динии Панчен-лама баландтар аст, аммо ҳукумати воқеӣ дар дасти Далай-лама мебошад, ки тадриҷан ба шахсияти машҳур ва таъсиргузор дар ҷаҳони буддоия табдил ёфт. Шаҳри Лхаса барои тамоми буддоиён муқаддас ба шумор меравад ва зоирин (ҳочиён) аз тамоми олам ба он ҷо мераванд.

Тибет дар гузашта давлати теократии буддой буд ва соли 1911 истиклолият ба даст даровард. Соли 1950 аз тарафи Чин забт ва ба ин кишвар ҳамроҳ карда шуд. Аз соли 1959 раҳбарони динии Тибет дар муҳочират дар Ҳиндустон қарор доранд. Сиёсати «муқовимати ғайризӯрварона» ба Далай-ламаи ҳозира Тензин Гятсо маъруфияти ҷаҳонӣ овард. Соли 1990 ӯ ба гирифтани ҷойизаи сулҳи Нобел сарфароз шуд.

Дар ҳудуди Русия буддоия бори аввал дар асри XVIII пайдо ва дар байни халқҳои бурят, тува ва қалмиқ (дар шакли ламаия) паҳн шуд. Берун аз ҳудудҳои Осиё буддоия дар Олмон ва ИМА баъзе муваффақиятҳо дорад. Ҳамагӣ дар ҷаҳон тақрибан 350 миллион буддой зиндагӣ мекунад.

Масеҳия. Дуюмин дини ҷаҳонӣ аз рӯи вақти пайдоиш ва аввалин аз нигоҳи густариш (паҳншавӣ) мебошад. Ҳоло дар ҷаҳон тақрибан 2 миллиард одам ба масеҳия гарамидаанд (асосан дар Аврупо ва ИМА). Вале масеҳия якпорча нест: кайҳост ба серковҳо (калӣсоҳо), сектаҳо (фирқаҳо) ва мазҳабҳо тақсим шудааст, ки дар байнашон ихтилофоти зиёд вучуд дорад. Масеҳия дар асри 1-и милодӣ дар Фаластин пайдо шудааст.

Асоси масеҳияро эътиқод ба рисолати Исои Масеҳ ташкил медиҳад, ки бо «марги муфочои (фочиабори) худ гуноҳҳои инсониятро харидааст». Ҷояи марказии масеҳия наҷоти инсон ба шумор меравад ва он дар дасти Начотбахш (Исои Масеҳ) мебошад. Бори нахуст масеҳия дар музофотҳои империяи Рим паҳн шуд, баъдан аз ҳудудҳои он баромад. Ҳанӯз дар оғози асрҳои миёна масеҳия барои тамоми халқҳои Аврупо ба дини ҳукмрон табдил меёбад ва баъдан ба дигар минтақаҳои Ҷаҳони пешин нуфуз мекунад.

Дар байни равияҳои масеҳия католицизм, протестантизм ва право-славия ҷойи асосиро ишғол мекунанд.

Католицизм паҳншудатарин равияи масеҳия ба шумор меравад. Дар айни замон Италия, Фаронса, Испания, Португалия, Ирландия, Австрия, ноҳияҳои ҷануби Олмон дар зери таъсири

калисои католикӣ мебошанд. Ба мазҳаби католикӣ полшагиҳо, чехҳо, словакҳо, венгерҳо, словениягиҳо, хорватҳо ва литвагиҳо эътиқод доранд.

Пайравони он на танҳо дар Аврупо, балки дар тамоми ҷаҳон вучуддоранд. Гурӯҳҳои пурқуввати онҳо дар ИМА зиндагӣ мекунанд. Калисои католикӣ дар Амрикои Лотинӣ якҷаҳумрон аст.

Калисои католикӣ саҳт марказонидашуда аст, дорои марказ ва раҳбари ягона мебошад. Маркази католицизм ва қароргоҳи раҳбари он – Папаи Рим дар Ватикан аст. Папа ба воситаи курияи Рим (дастгоҳи марказии маъмурии калисои католикӣ), ки аз конгрегация, канселария, котибот, трибуналҳо иборат мебошад, ба тамоми калисоҳо ва ташкилотҳои бешумори он, ки қариб дар тамоми ҷаҳон амал мекунанд, раҳбарӣ мекунад.

Ҷамағӣ дар ҷаҳон қариб 600 миллион католикҳо зиндагӣ мекунанд. Дар Русия расман қариб 600 ҳазор (тибқи омили ғайрирасмӣ – 1,5 миллион) католик умр ба сар мебаранд. Дар худуди Русия ҷаҳор епархияи католикӣ, зиёда аз дусад приход (маҳали истиқомати қавм), зиёда аз дусад кашиш амал мекунанд, ки аксарияташон шаҳрвандони хориҷӣ мебошанд.

Дар оғози асри XVI дар Аврупо ҳаракати Реформатсия (ислохот) сар зад, ки ба бунёди як қатор калисоҳои *протестанти* оварда расонд ва ин калисоҳо аз калисои католикии Рим ҷудо шуданд.

Протестантизм даъвои барқарор кардани шакли аввалии масеҳияро мекард. Ба ақидаи протестантҳо (эътирозгарон) эътиқодро ба инсон Худо ато мекунад, на бо ёрии калисо. Барои протестантҳо «Китоби муқаддас» ягона сарчашмаи амал ба шумор меравад. Ҳар як эътиқодманд метавонад онро ба таври худ шарҳу тафсир кунад. Протестантизм иерархияи калисоиро қабул надорад. Фаъолияти ҳаррӯзаи инсонро ҳамчун хидмат ба Худо қабул мекунад. Танқиди калисонишинӣ (монашество) ва мучаррадии (безанию бешавҳарии) рӯҳониён аз тарафи протестантҳо аз ҳамин ҷо сарчашма мегирад.

Дар аввал равияҳои асосии протестантизм *лютеранӣ* ва *калвинизм* (аз номи асосгуздоронашон *Лютер* ва *Калвин*) буданд. Баъдтар ба лютераниҳо *англиканҳо* ва ба калвинистҳо баптистҳо ҳамроҳ шуданд. Протестантизм, ки дар Олмон тавлид шуда буд, зуд ба тамоми мамлакат паҳн шуд ва берун аз худудҳои он, дар Австрия, Швейтсария, Англия, Шотландия, мамлакатҳои Скандинавия, Наздибалтик, ИМА, Австралия, Зеландияи Нав нуфуз пайдо

кард. Баъзе чамбъятҳои он дар Полша, Венгрия ва Фаронса арзи вучуд карданд. Шаклҳои ташкилии протестантизми муосир хеле гуногунанд. Онҳо метавонанд сектаҳои камшумори маҳдуд дошта бошанд (масалан *валденҳо*), муассисаҳои давлатӣ (масалан дар Шведсия, Англия), иттиҳодияҳои калони конфессионалӣ (масалан Иттиҳоди ҷаҳонии *бантистҳо*) ва ҳатто байниконфессионалӣ (ҳаракати экуменӣ) ва ё ҳузур надоштани онҳо (масалан дар *квакерҳо*). Шумораи умумии протестантҳо аз 300 миллион нафар зиёд аст.

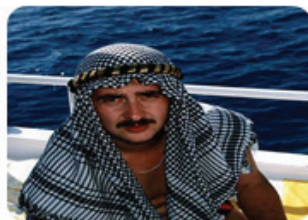
Расми 46. Дар расм маркази кадом дин тасвир шудааст? Ҷавобатонро бо далелҳо аз рӯйи расм исбот кунед.

Православия равияи асосӣ дар Русия мебошад, ки дар асри X бо ғусли таъмид (крещение) кардани сокинони шаҳри Киев православиёро қабул кард. Православия зуд аз Киев ба тамоми ғӯшаю канори Русия паҳн шуд. Православия ҳамроҳи худ маърифат ва маънавият овард: хат, таъсиси мактабҳо, инкишофи санъатҳои гуногун, фарҳанги русиро ба вучуд овард. Православия ҳамчунин дар Украина, Беларус, Молдова, Арманистон, Гурҷистон, Абхазия, Руминия, Булғория, Сербия, Черногория, Македония, Юнон амал мекунад. Он дар Кипр, Лубнон, Миср, Эфиопия ва ҳамчунин дар мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ ва ИМА паҳн шудааст. Дар ҷаҳон қарибисткалисои автокефалии (мустақили) православӣ вучуддорад, ки намояндагии худро дар бисёре аз мамлакатҳо таъсис додаанд.

Калисоҳои православӣ роҳбари ягона ва маркази ягонаи идоракунанда надоранд. Фарқияти православия аз католицизм дар маънидоди доғматҳо ва муқаррароти таълимоти динӣ ва

хамчунин дар хусусиятҳои фарқкунандаи маросимҳои ифода меёбад. Чудои расмӣ дар байни калисоҳои католикӣ (ғарбӣ) ва православӣ (шарқӣ) дар соли 1054 ба амал омад. Калисои русӣ калонтарин ва муасиртарин калисои православӣ дар ҷаҳон ба шумор меравад. Роҳбарии калисои православии русро патриарх ба уҳда дорад. Аз нигоҳи маъмурӣ калисои православии Рус ба епархияҳо (130), округҳо ва приходҳо (тақрибан зиёда аз 19 ҳазор) тақсим мешавад. Ҳамагӣ дар ҷаҳон қариб 120 миллион масеҳиёни православӣ зиндагӣ мекунанд.

Дар шимоли Африқо арабҳо ва барбарҳо зиндагӣ мекунанд. Қисми зиёди онҳо ба дини ислом эътиқод доранд.

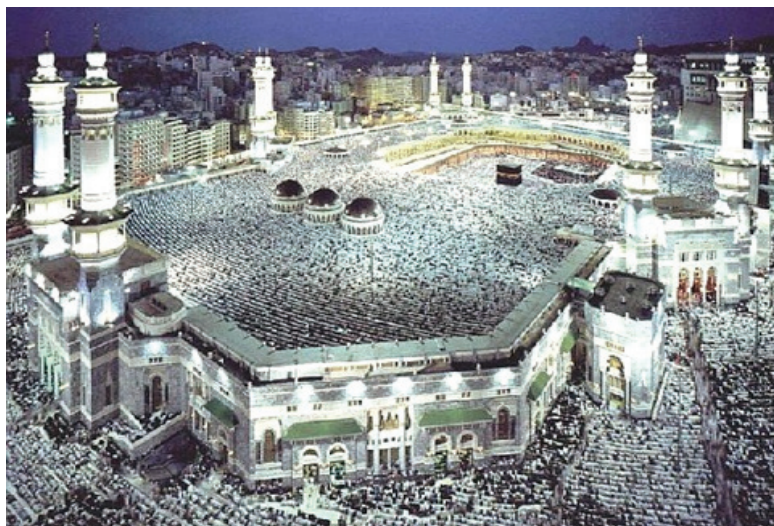

Расми 47. Халқҳои кадом мамлакатҳои Африқо дини исломро парастии мекунанд?

Ислом. Дини ҷаҳоние мебошад, ки аз ҳама охир пайдо шудааст. Ислом дар асри VII дар сарзамини Арабистон арзи вуҷуд кардааст. Он инчунин оми асосгузори худ *Муҳаммадро* дорад (муҳаммадия). Инчунин онро дини *мусалмонӣ* низ меноманд. Дар асри XIII ислом ба ду равия ҷудо шуд: *сунниҳо*, ки танҳо ба Қуръон ва суннат (аҳодис аз ҳаёти ҳазрати Муҳаммад) ва *шииён*, ки бар иловаи Қуръону суннат, инчунин «ахбори муқаддас»-ро эътироф мекунанд. Шииён қариб даҳ дарсади ҳамаи мусалмононро ташкил медиҳанд. Фирқаи калонтарини сунниҳо *вахҳобиён* ва шиаҳо *зайдиён* мебошанд. Хусусияти хосси дини ислом, ки дар таркибаш

унсурҳои яҳудият ва масеҳияро дорад, дар он аст ки ба тамоми бахшҳои ҳаёти инсон ғаёлона ворид мешавад. Ҳаёти шахсӣ ва оилавии мусалмонон, сохти ҷамъиятӣ, сиёсат, ҳуқуқ, суд бояд ба аҳкоми шариат тобеъ бошанд. Дар баробари ин аз мусалмонон садоқати бечунучаро ба *Аллоҳро* тақозо мекунад. Дар рӯзҳои мо ислом дар беш аз 120 мамлақати дунё (бо дарбар гирифтани Русия ва субъектҳои он) амал мекунад ва пас аз масеҳия дар ҷаҳон аз рӯйи шумораи диндорон ҷойи дуюмро ишғол мекунад (1,2 миллиард нафар).

Расми 48. Каъба сачдагоҳи мусалмонон аст.

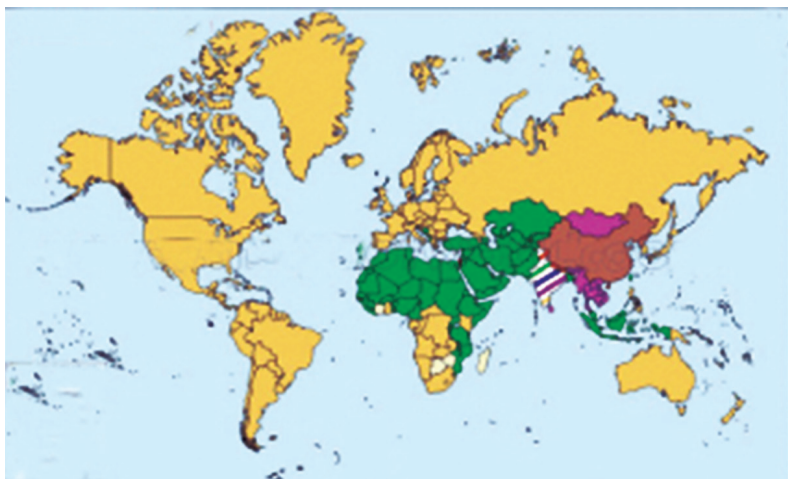
Дар харитаи динҳо ислом ареал (масоҳат)-и нисбатан зич дорад. Қариб тамоми халқҳои арабизабон, аксарияти форсзабонҳо ва туркзабонҳо пайрави исломанд.

Ислом дар Эрон, Афғонистон, Индонезия, Покистон, Бангладеш ва ғайра дини давлатӣ буда, дар Ҳиндустон ҳам эътиқодманди зиёд дорад.

60 дарсади аҳолии Малайзия, ҳамчунин қисман дар Филиппин, Чин, дар мамлақатҳои Африқо мусалмонон зиндагӣ мекунанд. Дар Аврупо ислом дар Албания, Босния ва Гертсоговина дини давлатист. Пайравони ислом дар давлатҳои дигари аврупоӣ ва ИМА ҳастанд. Дар Русия дини мусалмонӣ дар Қафқози шимолӣ, Тотористон ва Бошқирдистон паҳн шудааст.

Мутобиқи омили тақрибӣ, мусалмонон дар ИМА аз 4

то 6 миллионро ташкил медиҳанд, ки ҳатто аз пайравони мазҳаби протестантии анъанавии масеҳия зиёд мебошанд. Дар Олмон шумораи мусалмонон қариб 3 миллион аст ва ислом дар ин давлат дар миёни адён ҷойи дуумро мегирад. Зиёда аз 4,5 миллион мусалмонон дар Фаронса зиндагӣ мекунанд. Мамлакатҳои Скандинавия ҳам муҳоҷирати мусалмононро эҳсос мекунанд.

Расми 49. Дар заминаи маълумоти доштагон оид ба паҳншавии динҳо, аз харита истифода бурда, аз рӯи рангҳо муайян кунед, ки кадом дин дар қучо паҳн шудааст.

Дар Русия тибқи маълумоти гуногун аз 12 то 20 миллион мусалмон зиндагӣ мекунад ва аз рӯи баъзе маълумот шумораи онҳо то 30 миллион нафар мерасад. Дар Озарбойҷон, Ўзбекистон, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Туркманистон мусалмонон то 90 дарсади аҳолиро ташкил медиҳанд.

Дар аксарияти давлатҳои Шарқи Наздик ва Миёна ҳамчунин дар баъзе мамлакатҳои Африқо, ки мусалмонон қисмати асосии аҳолиро ташкил медиҳанд, ислом дини давлатӣ эълон карда шудааст.

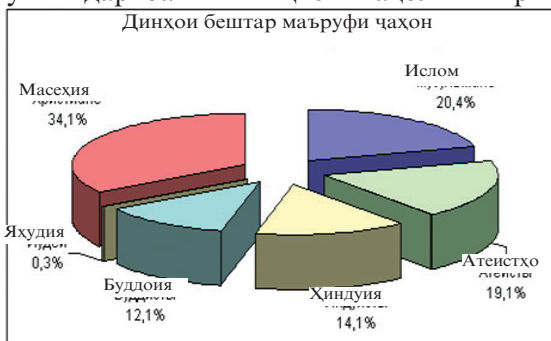
§ 30. ГЕОГРАФИЯИ ДИНҲОИ МИЛЛӢ

Дар байни динҳои бисёри миллии ҳиндуия, конфутсия ва даосия, зардуштия, синтоия ва яҳудиятро метавон ном бурд.

Ҳиндуия, ки аз бараҳмания ва буддоия асос ёфтааст, дини ҳукмрон дар Ҳиндустон ба шумор меравад. Аслан он аз маҷмӯи

этикодоти маҳаллӣ иборат аст, ки худоёнашон *Брахма*, *Вишну* ва *Шива* мебошанд. Китоби муқаддаси ҳиндуия *Ведоҳо* қонунҳои саҳт надорад ва фақат усулҳои асосии ҳаёти диндоронро дарбар мегирад. Ҳиндуия ҳамчунин дар байни як қисми аҳолии Шри-Ланка ва Индонезия низ паҳн шудааст. Шумораи умумии пайравони ин дин 800 миллион нафарро ташкил медиҳад.

К о н ф у т с и я дини маҳаллии Чин мебошад. Таълимот оид ба қоидаҳои рафтор ва зиндагии дуруст асоси онро ташкил медиҳад. Аслан

Расми 50. Аз диаграмма истифода бурда динҳои ҷаҳонро мувофиқи зиёдиавии ғоизашон пайдарҳам гузored.

ин дин аз системаи этикаи сиёсӣ хусусӣ ва меъёрҳои амалии ҳаёт иборат аст. Он таълимотест дар бораи идораи хуби давлат ва софдилию поквичдонӣ дар қору рафтор. Дар конфутсия коҳинон (раҳбарони рӯҳонӣ) вучуд надорад ва парастии он аз риояи анъанаи маросимҳои оилавӣ-авлодӣ, эҳтироми гузаштагон ва бовар ба арвоҳ иборат мебошад. Ҳамроҳ бо конфутсия дар Чин дини дигар – даосия (таосия) ташаккул ёфтааст. Даосия аз конфутсия фарқи зиёд дорад. Агар маънои маросими конфутсия парастии гузаштагон бошад, дар даосия машғулияти асосии коҳинон ва рӯҳбонон (дайнришинон) азоимхонии навъи шаманӣ аст. Чунин меҳисобанд, ки конфутсия ва даосияро тақрибан 800 миллион нафар пайравӣ мекунанд (Эҳтимол ин рақамҳо зиёд кардашуда бошанд).

Зардуштия нахустин дини монотеистӣ (якахудӣ) буда, дар ҳудуди Эрони Қадим пайдо шудааст. Асосгузори он *Зардушт* мебошад, ки ўро чун пайғамбари бузург мешиносанд. Ҷояи асосии зардуштияро вобастагии тартиботи ҷаҳонӣ аз муборизаи бадию некӣ, равшанию торикӣ, ҳаёту марг ташкил медиҳад. Парастии оташ чузъе аз оинҳои ин дин аст. Зардуштия дар навъи ҳозирааш ғояи дуалистиро бо тасаввурот дар бораи Худои ягона дарбар мегирад.

Зардуштияро ҳамчун дини милли гурӯҳҳои на он қадар калони аҳоли дар Осиёи Ҷанубӣ-Ғарбӣ ва махсусан дар Ҳиндустони Ғарбӣ

(форсҳо) пайравӣ мекунад. Шумораи зардуштиён қариб 200 ҳазор нафарро ташкил медиҳад.

Синтоия дини маҳаллии Ҷопон мебошад. Ҷойи намоёнро дар он парастии гузаштагон ва табиат ишғол мекунад. Баъд аз ворид шудани буддоия ба ин кишвар синтоия ба он омехта шуд, вале аҳаммияти худро ҳамчун дини «хонагӣ» ҳифз кард. Пайравони синтоия дар Ҷопон ба 60 миллион нафар мерасад.

Яҳудияро танҳо яҳудиён қабул доранд. Барои яҳудия эътиқод ба худои ягона Яхво, ба бемаргии рӯҳ ва мавҷудиёти охираат хос аст. Ҷойи муҳимро дар яҳудия доктринаи «баргузидагии» халқи яҳуд ишғол мекунад.

Расми 51. Динҳои миллиро номбар карда, дар бораи яке аз онҳо эссе нависед.

Нақши дин дар ҷаҳони муосир. Муҳтавои дин равандро ва падидаҳои амиқи иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар ҳаёти ҷамъиятии инсониятро фаро мегирад. Рисолати асосии таърихии дин муҳофизати тамаддун аз бесарусомонӣ ва худвайронкунӣ мебошад. Ҷамаи ҷанбаҳои дин – клерикалӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ахлоқӣ ва этникӣ дорои аҳаммият мебошанд. Маросимҳои муқарраршуда, тантанаҳои ҳатмӣ, мамнӯъот, меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқи дин ба рӯзгори оилавӣ ва ҷамъиятӣ, қонунгузорӣ ва бахши сиёсат амиқан ворид мешаванд. Дин метавонад сабабгори ҳодисаҳои ҷиддии сиёсӣ бошад ва он ҳамчунин қодир аст давлат созад. «Этикаи хоҷагидорӣ» дин, ки дар он импульси психологӣ ва таҷрибавӣ барои амалиёти

тағйирдихандаи геофазо ниҳон аст, маълуму машхур мебошад. Комплекси динӣ инчунин ашъи моддии бешумор, намунаҳои эҷоди бадеиро дорад, ки гувоҳи қувваи идеологияи клерикалӣ мебошад. Дин инчунин ҷомеаи муайяни одамон мебошад, ки ҳаёти худро ба хидмати дин бахшидаанд. Пайравони ғояҳои динӣ ташкилоти бешумори конфессионалӣ, хизбҳои сиёсӣ ва иттифокҳои касобаи равияи динӣ, мактабҳо ва дигар шаклҳои ташкилӣ буда метавонанд.

Комплекси диниро метавон ба шакли доирае тасаввур кард, ки дар маркази он ҳастаи (ядро) динӣ бо дарбар гирифтани эътиқоди мардум қарор дорад. Дар атрофи ҳаста пардаҳо ҷойгир шудаанд – ахлоқӣ, фарҳангӣ, сиёсӣ, ки ҳукуматҳои динӣ ва дунявиро пайванд медиҳанд. Шакли берунии доираро технологияи ҳукумат ташкил медиҳад.

Қудрати дин дар «поая»-и он мебошад, ки аз қисмати ғаёли эътиқодмандон ва шаклҳои гуногуни иттиҳодияҳои онҳо таркиб ёфтааст. Дин метавонад одамонро ҳам муттаҳид кунад ва ҳам пароканда созад. Ҳиссиёти динӣ метавонад дар фанатизм, пайравии кӯр-кӯрона аз дин ва бераҳмӣ нисбат ба дигарандешӣ ифода ёбад. Хоҳиши пайравӣ аз ягона таълимоти дуруст, махсусан барои *фундаментализми* (бунёдгароии) исломӣ хос аст. Ҳадафи он мустаҳкам кардани дин ба таъба ба сарчашмаҳои аввалини он, мувофиқ кардани меъёрҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсии ҳар як мусалмон бо аҳкоми шариат, маҷбуран бовар қунонидани диндорон ба ҳарфи Қуръон мебошад.

Ислом ҳамчун ташкилаи давлатӣ арзи вучуд кард ва яке аз вазиғаояш таъсиси давлати исломӣ мебошад. Ислом тадричан ба идеологияи глобалӣ табдил ёфт. Лоихаи глобализатсияе, ки як қисмати ҷаҳони ислом пешниҳод мекунад, ба лоихаи глобализатсияи либералии Ғарб муҳолифат дорад. Идеологияи исломӣ бо ҷаҳони муосири либералии Ғарб дар хусумат қарор дорад. Дар баробари ин *ислом* ҳамчун ҷараёни экстремистии исломи сиёсӣ дорои пойгоҳи тавонои демографӣ ва захираҳои калони молиявӣ мебошад. Инкори ҳасмонаи арзишҳои маънавии аврупоӣ-масеҳӣ, ғаёлияти баланди сиёсӣ, омодагӣ ба истифодаи усулҳои зӯрварӣ барои ифротгарони ислом хос аст. Тактикаи фундаменталистони (бунёдгарони) радикалӣ аз террор ва қуштор ба таври васеъ истифода мекунад. Онҳо дар як қатор мамлакатҳо ба татбиқи амалии ормонҳои худ наздик шуда истодаанд. Дар баъзе кишварҳо онҳо ба мақомоти ҳукуматӣ ворид шуда, муддате ҳукумати олии иҷроияро бар дӯш доштанд.

Вале генотсид (нажодкушӣ) ва амалиёти чиноятӣ дар зери парчами фундаментализм дар ҳамаи динҳо ба мушоҳида мерасад. Ҳоло қариб аз се ду ҳиссаи низоъҳои минтақавӣ ва локалӣ дар зери шиорҳои динӣ сар мезананд, ҳол он ки ҳама гуна ҷанг, ки ҳадафаш дар истилоҳоти динӣ шакл мегирад, моҳиятан берун аз фармуаи Худост.

Дин дар ҳаёти кишварҳо ва халқҳо нақши фавқулода дошт ва дорад. Чаҳониён чандин бор диданд, ки чӣ хел пешвоёни динию рӯҳониён сабабгори ҳучуми хасмона (агрессия) ва инсонбадбинӣ шудаанд ва низоъҳои ҳунинро илҳомбахш буданд. Имрӯз зарурат дорад то чунин меъёрҳои этикии рафтори одамон (новобаста аз эътиқодоти онҳо) қабул карда шавад, ки зулму зӯровариро хангоми баррасии баҳсҳо манъ кунад.

Ба ҳалли ин масъалаҳо ташкили шӯрои *динҳои ҷаҳонӣ* метавонад мусоидат кунад, ки дар баробари Созмони Милали Муттаҳид ҳукми катъии (вердикти) худро оид ба масъалаҳои ҷанг ва сулҳ, терроризм, гуруснагӣ, вабоҳо ва дигар офатҳои ба инсоният таҳдидкунанда барорад.

Савол ва супориш _____

1. Динҳои ҷаҳонӣ ва динҳои асосии миллиро номбар кунед.
2. Хусусиятҳои хосси динҳои миллиро дар ҷадвал нависед.

Динҳои миллӣ	Хусусияти хосси онҳо
<p>Ҳиндуия Конфутсия Зардуштия Синтоия Яҳудия</p>	

3. Аз рӯйи харитаҳои махсуси географӣ паҳншавии динҳои ҷаҳониро омӯzed.

ФАСЛИ 4. ГЕОГРАФИЯИ ШАҲР ВА ДЕҲОТ

БОБИ 1. УРБАНИЗАТСИЯ

§ 31. НАВЪҶО ВА ШАКЛҶОИ ҶОБАҶОКУНИИ АҶОЛӢ

Чараёни гузариш аз ҷомеаи деҳотӣ ба ҷомеаи шаҳрӣ, ки дар афзоиши ҳиссаи аҳолии шаҳр (махсусан аҳолии шаҳрҳои калон), паҳншавии тарзи ҳаёти шаҳрӣ ва боло рафтани мақоми шаҳр дар инкишофи ҷомеа ифода меёбад, *урбанизатсия* номида мешавад.

Урбанизатсия ба ҳаёти инсоният таъсири амиқ ва ҳамаҷониба мерасонад. Ҷанбаҳои мухталифи ин чараён вучуд доранд: иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, экологӣ ва ғ. Ҷамчунин хусусиятҳои хосси фазоии урбанизатсия ошкор мешавад, ки онҳоро урбагеография меомӯзад. Шаҳрҳо, пеш аз ҳама ба сабаби муҳим будани вазифаҳои ба сифати марказе хидмат мекунад, ки хосиятҳои муҳимтарини фазои атрофро ҳам меоваранд. Ҷамин тавр, шаҳрҳо ба таври аёнӣ ва фаҳмо хусусияти кишварҳо, минтақаҳо ва ҷаҳони муосирро ба намоиш мегузоранд.

Дар айни замон шумораи сокинони шаҳрҳо ба 3,6 миллиард нафар расидааст. Дар миёнаи асри ҳозир ин рақам метавонад то 5 миллиард нафар афзоиш ёбад. Қитъаҳои Амрико ва Аврупо аз ҳама зиёд урбанизатсия шудаанд. Сатҳи урбанизатсия дар Осиё ва Африқо хеле паст аст, аммо ба зудӣ он метавонад баланд шавад ва ҳатто аз нишондиҳандаи миёнаи ҷаҳонӣ пеш гузарад. Афзоиши босуръати шаҳрҳо ва зиёдшавии таъсири онҳо ба ҳамаи паҳлӯҳои ҳаёти ҷомеа яке аз падидаҳои нодири замони муосир ба ҳисоб меравад.

Шаҳр моделест, ки хусусиятҳои табиӣ, этникӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии фазоеро, ки дар он вучуд дорад, инъикос мекунад. Шаҳр символ ва шакли муносибатҳои ҳамгироёнаи ҷамъиятӣ мебошад. Дар ин ҷо ҷузъҳои тамаддун афзун мешаванд ва таҷрибаи инсон ба шакли рафтори мутобиқ ба ҳаёт тағйир меёбад. Бинобар ин шаҳр ҳамчун система аз маҷмӯи унсурҳои чун муҳит, аҳоли, базаи иқтисодӣ ва бахши таъмини ҳаёт иборат мебошад.

Дар замони қадим дар фазои географӣ фақат манзараи ландшафт ҳукмронӣ мекард. Ландшафт симои инсон ва ҷаҳонбинии ӯро ташаккул додааст. Маҳалҳои аҳолинишини деҳот дар оғӯши табиат қарор доштанд, аммо шаҳр бо симо ва мазмуни худ муҳолифи табиат аст. Шаҳр табиатро инкор мекунад ва

манзараи ландшафтро хароб мекунад. Ба ҷойи пайроҳаҳои табиӣ роҳҳои сангфарш, ба ҷойи ҷангал ва марғзор чорбоғҳо, ба ҷойи баландиҳо майдончаҳои тамошо пайдо мешаванд. Дар дохили шаҳр табиати сунӣ эҷод мекунад, фаввораҳо, гулдонҳо, хавзҳо ва ғ. месозанд. Кӯчаҳои шаҳрҳо гуногунранг ва пурғавғоянд. Рӯзона дар шаҳр ҳаёт ҷӯш мезанад, шаб хомӯшӣ ҳукмфармо мешавад. Шаҳр зоҳир ва ҳислати сокинони худро шакл медиҳад. Бинобар ин сокини шаҳр ва сокини деҳот ду шахсияти гуногун мебошанд. Шаҳриён фазои географиро ҳамчун «атроф», ки ба худ тобеъ кардаанд, мепиндоранд. Маҳз аз ҳамин лаҳза шаҳрҳои ҳақиқӣ пайдо мешаванд. Шаҳри ҳақиқӣ на танҳо табиати амиқан тағйирёфта, ҳамчунин ҷаҳони фарҳангии хоси сохтаи дасти одамон мебошад. Ҷаҳони шаҳр ифодагари идеяҳои озодии ҷунбишҳои маънавий, иҷтимоӣ ва милли мебошад, бинобар ин ба сифати унсуре асосӣ аҳолии онро барои баррасӣ бояд гирифт.

Хусусиятҳои аҳолии шаҳр хеле барҷаста буда, дар тарзи рафтор, ҳислат, мичоз ва лаҳҷаи гуфтор ифода меёбад ва симои нотакрори шаҳрро ба вучуд меоварад. Сокини шаҳр хеле зуд одати танзими сабабии (казуалии) мавҷудияташро азхуд мекунад. Дар шаҳр этикаи оилаҳои камфарзанд ҷойи этикаи оилаҳои серфарзандро мегирад. Дар натиҷа камшавии аҳоли шурӯъ мешавад. Он аз шаҳрҳои калон сар шуда, ба шаҳрҳои хурд ва дар ниҳоят ба деҳот таъсир мерасонад. Дар аввал дар натиҷаи муҳочират чанд муддат аҳолии шаҳр зиёд мешавад ва шаҳр бо ин амалаш давраи (сикли) нави ҷамъиятиро ба вучуд меоварад.

Шаҳр на танҳо дар бахши иҷтимоӣ пештози мекунад, балки мақоми роҳбарии ҳаёти иқтисодиро низ соҳиб мешавад. Шаҳр ба ҷойи арзиши аввалин – *замин*, ки аз тарзи ҳаёт ва тафаккури деҳқонӣ худонашаванда аст, мафҳуми *пул* ва «тафаккури пулӣ»-ро муқаррар мекунад. Пул иқтисодиёти шаҳрро ба худ тобеъ мекунад. Шаҳрҳои пешрафта ба «майдончаҳои молиявӣ» табдил мешаванд ва дар ҳама ҷо пул қуввае мешавад, ки ҳушу ёди сокинони шаҳрро ба худ машғул медорад. Иқтисодиёти шаҳрӣ арзи вучуд мекунад. Ҳаёти хоҷагидорӣ шаҳр (ба мисли ҳаёти ҷамъиятӣ) тадриҷан ба пирамида монанд мешавад. Иқтисоди шаҳрӣ қуллаи пирамида иқтисодиёти ҷаҳонӣ мебошад, ки дар доираи марказҳои маҳдуд пайдо шуда, боқимондаи худро ҳамчун музофот ба худ тобеъ мекунад. Дар дохили шаҳр шаклҳои мухталифи иқтисодиёти миёнарав ва хидматрасон ташаккул

меёбанд. Онҳо асоси ҳаёти шаҳрро ташкил дода, ҳамеша дар чараёни таҳаввул (эволютсия) мебошанд. Комплекси хидматрасон унсурҳои мухталифи инфрасохторҳои иҷтимоӣ ва техникиро дарбар мегирад, ки талаботи аҳоли ва фаъолияти иқтисодиёти шаҳрро таъмин мекунад.

Ҳамзамон мисли дигар соҳаҳои, ки ба ҳаёти шаҳр тааллуқ доранд, дар иқтисодиёти шаҳр низ *субъектҳо* ва *объектҳои* фаъолият вучуд доранд. Онҳо гурӯҳҳои иҷтимоӣро ташкил медиҳанд, ки ҳал мекунад, ташкилу таҳия мекунад ва ё танҳо супоришхоро иҷро менамоянд. Фарқ дар мақоми сокинони шаҳр вобаста ба сатҳи фарҳанг ва мақоми иқтисодии шахсият аст. Вале навъҳои гуногуни фаъолияти хидмати шаҳриён дар байни ҳамдигар муқоисанашаванда аст. Дар ҳама чиз, ки ба ин ё он касб вобаста мебошад, бартарият ва ҳолибияти он ба назар гирифта мешавад. Дар ҳар ҳолат шаҳр организми иҷтимоӣ-иқтисодии ба худ хос мебошад, ки вазифаҳои фаъолияти ҷамъиятӣ ва ҳуди ҳаёт муайян мекунад.

Тасодуфӣ нест, ки иқтисоддон-географи барҷаста Н. Бара-нский шаҳрро «ҳайати фармондиҳанда»-и ҳудуди ҳар як кишвар номидааст.

Савол ва супориш

1. Синквейн ва ё кластери шаҳри дӯстдоштаатонро тартиб диҳед.
2. Дар ҷадвал ҷиҳатҳои мусбат ва манфии шаҳро дар зиндагӣ ва фаъолияти хоҷагидорӣ одамон қайд кунед.

ҷиҳатҳои мусбат	ҷиҳатҳои манфӣ

§ 32. ЦАРАЁНИ ИНКИШОФ ВА КОНСЕНТРАТСИЯИ АҲОЛИИ ШАҲРИИ ЧАҲОН

Шаҳрҳои нахустин дар асрҳои IV-II пеш аз мелод дар Шарқи Наздик, Ҳиндустон ва Чин пайдо шудаанд ва шумораи аҳолиашон то ба 100-250 ҳазор нафар мерасид.

Минбаъд инкишофи шаҳрҳо ба давраи Юнону Рум (асри IV то милод – асри IV-и милодӣ) вобаста буданд. Афина дар солҳои шукуфоӣ то 200 ҳазор аҳоли дошт, дар Рум бошад то 500-700 ҳазор аҳоли зиндагӣ мекард. Константинопол ҳам тақрибан ҳамон қадар аҳоли дошт. Дар асрҳои миёна (соли 1400) шаҳрҳои калонтарини Аврупо Париж (270 ҳазор нафар), Милан ва Брюгге (125 ҳазор нафар), Венетсия (110 ҳазор нафар), Генуя ва Гренада (100 ҳазор нафар), Прага (95 ҳазор нафар), Флоренсия (61 ҳазор нафар), Лондон (45 ҳазор нафар), Псков (35 ҳазор нафар), Маскав (30 ҳазор нафар) ба шумор мерафтанд. Дар Осиё шаҳрҳои Нанкин (470 ҳазор нафар), Вичаванагар (Ҳиндустон, 350 ҳазор нафар), Пекин (320 ҳазор нафар), Киото (200 ҳазор нафар), Самарқанд (100 ҳазор нафар) аҳоли доштанд. Дар Африқо шаҳри Қоҳира дорои 450 ҳазор аҳоли буд.

Ҷадвали 20

Цараёни инкишофи аҳолии шаҳрии ҷаҳон

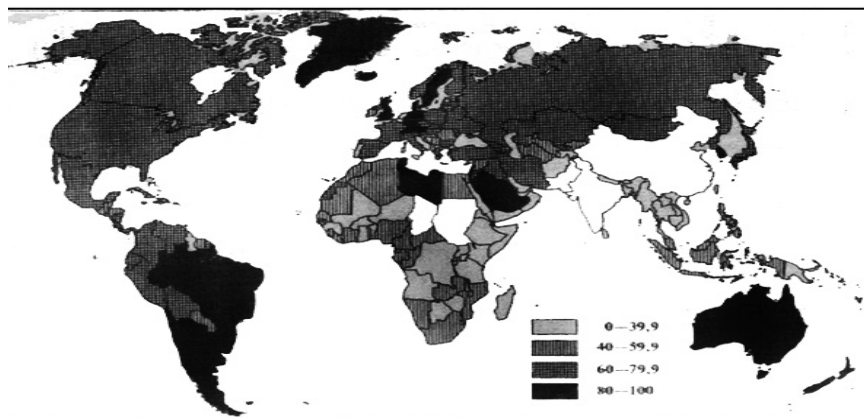
<i>нишондиҳанда</i>	1950	1970	1990	1995	2000	2010
шумораи аҳолии шаҳрӣ, <i>миллион нафар</i>	738	1 353	2 277	2 585	2 926	3510
ҳиссаи аҳолии шаҳрӣ, <i>дарсад</i>	29,2	36,6	43,1	45,2	47,5	50,5
суръати миёнаи солони афзоиш, <i>дарсад</i>	3,2	2,6	2,6	2,5	2,7	1,1
шумораи шаҳрҳои калон (<i>зиёда аз 500 ҳазор нафар</i>)	185	340	645	663	804	893
шумораи агломератсияҳо бо аҳоли, <i>млн. нафар:</i>						
аз 1 то 5 млн. нафар	75	144	249	287	348	356
аз 5 то 10 млн. нафар	7	18	21	23	23	24
зиёда аз 10 млн. нафар	1	3	12	15	16	17
ҳамагӣ	83	165	282	325	387	397

Аксарияти шаҳрҳои муосир дар даврони индустриализатсия ба вучуд омадаанд. Дар аввали асри XIX Лондон бо аҳолии 865 ҳазор нафар калонтарин шаҳри ҷаҳон ҳисобида мешуд. Дар он замон Париж 550 ҳазор нафар аҳоли дошт. Неапол – 430, Петер-

бург – 330, Маскав – 250, Лиссабон – 240, Вена – 230, Амстердам – 200 ҳазор аҳоли доштанд. Дар Осиё Пекин ва Кантон-800 ҳазорӣ, Константинопол – 570, Эдо (Токио) – 490, Осака ва Киото – 380 ҳазорӣ аҳоли доштанд.

Аз соли 1800 то соли 1900 афзоиши умумии аҳолии ҷаҳон 1,7 баробар буд, афзоиши аҳолии шаҳрӣ 4,4 маротибаро ташкил меод ва миқёси калон пайдо мекард.

Аз ҳама босуръаттар аҳолии шаҳрҳои Аврупо ва Амрикои Шимолӣ афзоиш меёфтанд. Дар аввали асри бист Нью-Йорк ба калонтарин шаҳр табдил ёфт, дар бисту панҷ соли охир Токио аз он пеш гузашт. Ҳамагӣ дар нимаи дууми асри ХХ шумораи аҳолии шаҳрии ҷаҳон зиёда аз 3,1 баробар афзуд. Ҳисоб кардаанд, ки дар солҳои навадуми асри ХХ шумораи шаҳриён 61 миллион нафар зиёд шудааст (аҳолии деҳот – 25 миллион нафар). Афзоиши аз ҳама зиёди шаҳриён дар мамлакатҳои тараққиқунанда мушоҳида мешавад, ки ҳиссаи хеле зиёди шаҳриёнро дар шумораи умумии аҳолии давлатҳои ҷавон нишон медиҳад. Ҳоло дар мамлакатҳои тараққиқунанда аз се ду ҳиссаи аҳолии шаҳрӣ зиндагӣ мекунад (расми 52).

Расми 52. Ҳиссаи аҳолии шаҳрӣ дар мамлакатҳои ҷаҳон. Номии мамлакатҳоро, ки шумораи аҳолии шаҳр дар онҳо ниҳоят зиёд ва ниҳоят кам аст, аз харита муайян карда, бигӯед ки ин мамлакатҳо дар ҳудуди кадом қитъаҳои олам ҷойгиранд?

Дар бисёре аз давлатҳои ҷавон ба сабаби аз ҳад зиёд сокин шудани аҳолии деҳот дар шаҳрҳо талаботи зиндагии одамон қонеъ гардонидани намешавад. Аксарияти ин гуна мардум дар маҳалҳои

ноободи шаҳр (*бидонвили* дар кишварҳои фаронсавизабони Африко, *фавел* дар Бразилия, *гечеконду* дар Туркия, *кампунги* дар Индонезия) зиндагӣ мекунад. Дар ин ҳолат дар байни шумораи расмӣ аҳолии шаҳрӣ ва тарзи ҳаёти шаҳрӣ шуморидани зиндагии мардумони маҳалҳои нообод фарқият пайдо мешавад, бинобар ин қисмате аз ин мардум шаҳрнишин ҳисобида намешаванд. Ин падида номи «шаҳрикунонии дурӯгин»-ро гирифтааст. Ин ҳолат дар муқоиса бо Аврупо ва Амрикои Шимолӣ хусусиятҳои ба худ хоси ҷараёни урбанизатсия дар мамлакатҳои тараққиқунандаро нишон медиҳад.

§ 33. ШАКЛҲОИ УРБАНИЗАТСИЯ

Шакли калидии урбанизатсияи муосир *агломератсия* мебошад. Гурӯҳи шаҳрҳо ва шаҳракҳои ба ҳам наздикро, ки алоқаҳои зич: қорӣ (сафар бо мақсади қор), фарҳангӣ-маишӣ (сафар барои хидматрасонӣ, истеҳсоли (алоқаи байни қорхонаҳо) ва ғ. муттаҳид мекунад, *агломератсия* меноманд. Агломератсия пешравии сифатан нав дар урбанизатсия буда, табилии маҳалҳои зисти шаҳрӣ ба система нишон медиҳад.

Агломератсия бо ду роҳ ташаккул меёбад: «аз шаҳр» ва «аз ноҳия». Тарзи яқум вобаста ба расидани шаҳр ба «остона»-и муайяни тараққиёт аст, ки баъд аз он талабот ба захираҳои нави рушд – ҳудуд, манбаҳои обтаъминкунӣ ва инфрасохтор мебошад. Ба ҳамин сабаб шаҳр ба ноҳияҳои қанораи он доман паҳн мекунад. Шаҳрҳои ҳамсафар («шаҳрҳои қанорӣ») пайдо мешаванд, системаи ҳамдигарпуркунӣ ва ҳамқорӣ ба вучуд меояд. Шаҳри қалон ба маркази агломератсия табдил меёбад. Инкишофи босуръати қанорҳои шаҳрҳои қалон *субурбанизатсия* номида мешавад. Ҳамзамон густариши меёрҳои зиндагии шаҳрӣ дар маҳалҳои зисти деҳот, яъне *рурурбанизатсия* шурӯъ мешавад.

Тарзи дуҷум хоси минтақаҳои захиравӣ аст. Дар маҳалҳои инкишофи саноати истихроҷ хангоми қорқарди қонҳои қалони қанданиҳои қонданок одатан гурӯҳи бошишгоҳҳои қонанд ба ин фаъолиятҳо пайдо мешаванд. Ин ҷараён номи «урбанизми қӯҳқорӣ»-ро гирифтааст.

Шаҳрофаринии рекреатсионӣ ва *ташкили шаҳрҳои илм* низ аз ҳамин ҷумла мебошанд, ки ба шакли ҳозираи ҳамгирии

(интегратсия) маориф, илм ва истехсолот дар навъи *технополисҳо* вобастагӣ доранд. Бо гузашти айём яке аз бошишгоҳҳо вазифаи «маҳалли марказӣ»-ро мегирад ва ба ҳастаи (ядро) ташкилӣ-хоҷагидорӣ ва фарҳангӣ табдил меёбад. Ин мақом рушди афзалиятноки онро таъмин мекунад ва ҳамин тавр шаҳр пайдо мешавад, ки маркази агломератсия ба шумор меравад. Аз миёнаи асри XX сар карда агломератсияҳои дорои аҳолии аз як миллион зиёд зуд афзоиш ёфтанд. Миқдори онҳо дар охири садаи XX ба 330 адад расид ва шумораи аҳолиашон аз 800 миллион нафар гузашт. Ҳоло дар шаҳрҳои миллионер зиёда аз 40 дарсади ҳамаи шаҳриён ва зиёда аз 21 дарсади аҳолии ҷаҳон зиндагӣ мекунанд. Агломератсияҳо махсусан дар кишварҳои Осиё, Амрикои Лотинӣ ва Африқо зуд афзоиш ёфтанд (ҷадвали 21).

Ҷадвали 21

Агломератсияҳои калонтарин

<i>агломератсия</i>	<i>мамлакат</i>	<i>шумора, млн. нафар</i>
1. Токио	Ҷопон	27,9
2. Мумбай (Бомбай)	Ҳиндустон	18,1
3. Сан-Паулу	Бразилия	17,8
4. Шанхай	Чин	18,4
5. Нью-Йорк	ИМА	16,6
6. Мехико	Мексика	18,8
7. Пекин	Чин	14,2
8. Чакарта	Индонезия	14,1
10. Лагос	Нигерия	13,5
11. Лос-Анҷелес	ИМА	13,1
12. Калкута	Ҳиндустон	12,7
13. Тянтсзин	Чин	12,4
14. Сеул	Ҷумҳурии Корея	12,3
15. Карочи	Покистон	18,1
16. Дехлӣ	Ҳиндустон	12,6
17. Буэнос-Айрес	Аргентина	13,3
18. Манила	Филиппин	10,8
19. Қоҳира	Миср	10,7
20. Осака	Ҷопон	10,6
21. Рио-де-Жанейро	Бразилия	10,2
22. Дакка	Бангладеш	12,7
23. Маскав	Русия	11,5
24. Париж	Фаронса	9,5
25. Истамбул	Туркия	16,7
26. Лондон	Британияи Кабир	7,6

Бисёре аз агломератсияҳо ба сифати *шаҳри ҷаҳонӣ* шинохта мешаванд. Шаҳри ҷаҳонӣ шаҳрест дорои аҳолии бисёрмиллионнафара, ба амалиёти молиявӣ-идоракунӣ, хидматрасонии тичоратӣ ва таҳияи ахбор махсус гардонида шудааст. Барои онҳо таҷаммуъи ҳарчи бештари қароргоҳи ширкатҳои байналхалқӣ, бонкҳо, ширкатҳои ҳуқуқӣ, агентҳои реклама ва муассисаҳои дигар хос аст, ки барои истехсоли маҳсулоти глобалӣ ва хидматрасонӣ роҳандозӣ карда шудаанд. Шаҳри ҷаҳонӣ ҷоест, ки ҳаёти ҷамъиятӣ дар он марказият пайдо карда, фазои боқимонда чун музофот дар хидмати он мебошад. Ҳоло Нью-Йорк, Токио, Париж, Лондон, Маскав ва ғ. шаҳрҳои ҷаҳонӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар ҷараёни урбанизатсия ҳамчунин якҷояшавии агломератсияҳои ҳамсоя ва ташаккули мегаполисҳо (мегашаҳрҳо) ба амал меояд. Дар мегаполисҳо шумораи аҳоли миллионҳо нафарро ташкил медиҳад. Намунаи он мегаполиси *Босваши* (Бостон-Вашингтон) буда метавонад, ки зиёда аз 40 миллион нафар аҳоли дорад. Он қад-қади соҳилҳои амрикоии уқёнуси Атлантика тӯл кашида, чандин агломератсияи калон, аз ҷумла Нью-Йорк ва Филадельфияро дарбар мегирад.

Мегаполисҳои дигари ИМА *Чиппитс* (Чикаго-Питтсбург) бо аҳолии қариб 40 миллион нафар, *Сан-Сан* (Сан-Франсиско – Лос-Анжелес – Сан-Диего) бо аҳолии 20 миллион нафар ба шумор мераванд. Дар Ҷопон Токио бо шаҳрҳои ҳамсоя (Иокогама, Кавасаки, Тибу ва ғ.) мегаполиси *Кейхинро* бо аҳолии қариб 30 миллион нафар ташкил медиҳад.

Калонтарин мегаполиси ҷаҳон Токайдо мебошад, ки аз Токио то Осакаро дарбар гирифта, дар ҳудуди 70 ҳазор км² зиёда аз 70 миллион нафар одам зиндагӣ мекунад. Мутахассисон афзоиши мегашаҳрҳо ва агломератсия-миллионерҳоро пешгӯӣ мекунанд. Ҳамчунин метавон тахмин кард, ки мегашаҳр яке аз зинаҳои инкишоф ба сӯи «*экуменополис*»-шаҳри умумиҷаҳонӣ ба шакли тортанакхонаи глобалии фазоҳои урбанизатсияшуда мебошад.

Мувофиқи тавсифҳои бисёр, мегаполисҳои мамлакатҳои тараққиқунанда аз мегаполисҳои давлатҳои пешрафта қафо мондаанд. Ҳамзамон, суръати рӯзафзуни урбанизатсия дар давлатҳои ҷавон аз тағйирёбии глобалии ландшафти шаҳр гувоҳӣ медиҳанд.

Мегаполисҳои калонтарини ҷаҳон

<i>Мегаполис</i>	<i>Марказҳои асосии мегаполисҳо</i>	<i>Миқдори агломератсия</i>	<i>Масоҳат, ҳаз. км²</i>	<i>Аҳоли, млн. нафар</i>	<i>Зичӣ, одам/км²</i>	<i>Дарозии тири асосӣ, км</i>
Шимолӣ-Шарқӣ (Босваш)	Балтимор, Бостон, Вашингтон, Нью-Йорк, Филадельфия	40	170	50	295	1000
Наздиқуӣ (Чиппитс)	Детройт, Кливленд, Питтсбург, Чикаго	35	160	35	220	900
Калифорнияӣ (Сан-Сан)	Лос-Анҷелес, Сан-Диего, Сан-Франсиско	15	100	18	180	800
Токайдо	Иокогама, Кобе, Токио, Нагоя, Кавасаки, Киото, Осака	20	70	55	780	700
Англисӣ	Бирмингем, Ливерпул, Лондон, Манчестер	30	60	30	500	400
Рейнӣ	Ранштадт, Рейн-Рур, Рур-Майн	30	60	30	500	500
Сан-Рио	Сан-Паулу, Рио-де-Жанейро	20	37	48	1300	360
Ла-Платӣ	Буэнос-Айрес, Ла-Плата	20	3	17	5700	80
Визагма нагар-1	Калката, Дакка, Кхулна	24	40	58	1450	280
Визагма нагар-2 (Касан)	Калкутта, Асансол	24	14	27	1900	200
Ҷабан	Ҷакарта, Бандунг	18	10	34	3400	135
Пектян	Пекин, Тянтсзин	14	24	44	1800	170
Шанан	Шанхай, Чанҷжоу, Нанкин	23	25	51	2040	220
Сянган	Сянган, Шенҷжен, Гуанҷжоу	33	14	29	2100	180
Лагиб	Лагос, Ибада, Абеокута	23	10	20	2000	120
Нилӣ	Қоҳира, Искандария	43	10	25	2500	200

Супориш: Аз ҷадвали 22 истифода бурда, мегаполиси калонтарини ҷаҳонро муайян кунед. Сабаби ба вуҷуд омадани ин мегаполисро шарҳ диҳед.

Расми 53. Аз чадвали 22 истифода бурда муайян кунед, ки шаҳри Нагоя ба кадом мегаполис мансуб аст.

Симои шаҳр. Симои ҳар як шаҳр ба воситаи тафаккури инфиродӣ ва коллективӣ дар манзараи мутобиқ бо фазои фарҳангӣ ташаккул меёбад. Симои шаҳр падидаи диданашавандаест, ки тавсифҳои мухталифи онро инъикос мекунад. Ҳамзамон дорои координатҳои муайяни фазоӣ мебошад ва ҳеч гоҳ категорияи бетараф (берун аз миллат, идеология, реминистсенсияи фарҳангӣ-таърихӣ) набудааст.

Тавлиди *сирштии* шаҳр муъҷизаи ҳақиқии тамаддун ҳисобида мешавад. На танҳо дар минтақаҳои канории Африқо ё Осиё, балки дар тамоми ноҳияҳои саноатии Аврупо ва Амрико маҳалҳои зисти хеле калон мавҷуданд, ки ба ҳар ҳол шаҳр нестанд. Онҳо марказҳои кишварҳо мебошанд, аммо ягонагии дохилӣ надоранд, аҳолии он ҷойҳо тибқи анъана зиндагӣ мекунанд. Бинобар ин «моҳияти шаҳр» дар ин ҷойҳо вучуд надорад. Чизе ки онҳоро аз деҳа ҷудо мекунад, *бозор* – буришгоҳи манфиатҳои ҳаёти мебошад, ки ҳанӯз ҳаёти ҷудогонаро ифода намекунад. Ҳис ва дарк кардани пайдоиши шаҳр-робояд омӯхт. Азҳаминлаҳза ташаккули симои шаҳр шурӯъ мешавад. Симои шаҳр тибқи системаи махсуси транслятсияи мазмуни он сохта мешавад. Бо вучуди ин, манзараҳои ташаккулёбанда метавонанд якбора хусусияти равшани статикӣ пайдо кунанд ва серҳаракат бошанд. Бинобар ин симои шаҳр ба кори омӯзиш ва тарбият табдил меёбад. Арзиши симои шаҳр дар он аст, ки ба шарофати он воқеияти геофарҳангӣ бо тамоми паҳлӯҳои мухталифаш ҷилвагар мешавад. Унсурҳои симо дар ин маврид ҳаёлан аз ҳам ҷудо мешаванд, аммо фақат барои он ки пайванди қавии худро беҳтар дарк кунанд.

Расми 54. Аз рӯи симои шаҳр муайян кунед, ки созандагони ин зебоӣ намояндагони кадом миллат ва дин мебошанд? Чаро ба чунин хулоса омадед?

Бинобар ин симои шаҳр бояд то ҳадди охир дорои сохтор бошад ва дар чорчӯбаи чараёни инкишофи таърихӣ дарку фаҳмо шавад. Сермазмунии геофарҳангӣ, таърихӣ ва маърифатии (когнитивии) симои шаҳр имкон медиҳад онро ба категорияи дараҷаи олий мансуб донем.

Тарзи ташаккули симои шаҳрро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард. Ба гурӯҳи якум усулҳои анъанавии илмии вобаста ба параметризатсияи объекти мавриди омӯзиш дохил мешаванд. Дар ин маврид мавқеи географии шаҳр, бузургии он, вазифаҳо ва шаклҳои моддии он ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Гурӯҳи дуюм усулҳо ва тарзҳоеро дар бар мегирад, ки барои таҷаммуи образноки унсурҳои ба худ хоси шаҳр истифода мешаванд. Дар ин маврид *персепсия* – дарк ба воситаи эҳсос ва *аптерсепсия* – дарк ба воситаи нигоҳи ботинӣ, яъне бо роҳи андеша дарк кардани объекти мушоҳидашавандаро зикр бояд кард.

Дар маҷмӯъ, ташаккули симои шаҳр таносуби баробари тарзҳои анъанавӣ ва ғайрианъанавии дар ин чараён истифодашавандаро дар назар дорад.

Шаҳр симои худро батадрич ташаккул медиҳад. Томияти он бо роҳи муносибати тасаввуроти мухталиф оид ба пайдоиш ва сохтор ҳосил мешавад. Симои ба худ хоси шаҳр ба ҷобачогузории он дар фазои рамзҳои тақрибан умумии фарҳангӣ вобаста аст. Бинобар ин симои тағйирнаёбанда одатан тобиши эмотсионалии устувор дорад.

Расми 55. Оё симои шаҳри Душанбе ба мо имкон медиҳад, ки онро ба категорияи шаҳрҳои дараҷаи олии мансуб донем? Ҷавобатонро бо далелҳо исбот кунед.

Савол ва супориш _____

1. Мафҳумҳои зеринро шарҳ диҳед.

<i>мафҳум</i>	<i>шарҳи мафҳум</i>
урбанизатсия агломератсия субурбанизатсия рурубанизатсия мегаполис технополис	

§ 34. ГЕОГРАФИЯИ ДЕҲОТ

Нисфи аҳолии ҳозираи ҷаҳонро сокинони деҳот, ки берун аз шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд, ташкил медиҳанд. Дар мамлакатҳои аграрӣ ҳиссаи онҳо то 95-98, дар мамлакатҳои индустриалӣ то 10-15 дарсад мерасад. Дар ин маврид мафҳумҳои «аҳолии деҳот» ва «кишоварзон»-ро зикр кардан зарур аст. Дар мамлакатҳои аграрӣ аҳолии деҳот пурра ва ё тақрибан бо кишоварзон як мебошад. Ҳамзамон, дар давлатҳои индустриалӣ аксарияти аҳолии деҳот ба корҳои кишоварзӣ машғул нестанд. Ба омӯзиши аҳолии деҳот, хусусият ва сохтори ҷойгиркунӣ дар деҳот соҳаи географияи иҷтимоӣ, ки *рурагеография* ном дорад, машғул мебошад.

Навҳо ва шаклҳои чобачокунӣ дар деҳот. Чобачокунии муосир дар деҳот миллионҳо маҳалли зистро дар бар мегирад (аз 15 то 20 миллион). Онҳо аз рӯи тарху намуд дорои андоза ва вазифаҳои гуногун мебошанд.

Шаклҳои асосии чобачокунӣ дар деҳот дар айни замон инҳоянд:

1. *Чобачокунӣ дар деҳаҳо* ё *чобачокунии гурӯҳӣ.*
2. *Чобачокунӣ дар ҳавлиҳо* ё *чобачокунии парешон.*
3. *Чобачокунии кӯчманчигӣ* ва *нимкӯчманчигӣ* ё *чобачокунии гайримуқимӣ.*
4. *Резерватсия.*

Чобачокунии деҳот дар мамлакатҳои аграрӣ. Дар мамлакатҳои аграрӣ сокинони деҳот дар сохтори микродорӣ аҳоли бартарият доранд. Шумораи онҳо сол то сол зиёд мешавад. Инкишофи чобачокунӣ дар деҳот, бо вучуди набудани воситаҳои моддӣ барои тағйироти чашмраси он башиддат амалӣ карда мешавад.

Чобачокунӣ дар деҳоти мамлакатҳои аграрӣ гуногуни навҳоитабӣ-хоҷагидорӣ, дараҷаи инкишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва хусусиятҳои дигари онҳоро инъикос мекунад. Хусусият ва шаклҳои чобачокунӣ дар деҳоти ин мамлакатҳо низ мухталиф мебошад. Дар Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ навъи чорводорӣ кӯчманчигӣ ва зироаткорӣ васеъ паҳн шудааст. Чорводорӣ кӯчманчигӣ шугли асосии аҳолии деҳоти Муғулистон ба шумор меравад. Чарогоҳҳои тобигона ва айлоқҳо дар он ҷо дар наздикии кӯлҳо ва соҳили дарёҳо ҷойгир шудаанд. Чарогоҳҳои зимистона дар доманаҳои кӯҳҳо ҷойгиранд. Муғулҳо дар қапҳои намадӣ зиндагӣ мекунанд. Дар Чин шугли асосии аҳоли зироаткорӣ аст. Шакли асосии чобачокунӣ деҳа мебошад. Чин аз рӯи шумораи деҳаҳо дар ҷаҳон ҷойи аввалро мегирад (тақрибан 700 ҳазор деҳа).

Хонаҳои сокинони деҳоти Чин асосан иморатҳои гилӣ ва хиштии қӯбкоришуда (Чини Шимолӣ) мебошанд. Фарши хонаҳо ҳам гилианд. Дар фарш баландие ба номи «кан» (аз гил ё хишт) месозанд, ки масоҳати бисёрро ишғол мекунад ва ҷойи хоби шабона ва нишасти рӯзона ба шумор меравад. Дар ҷануби Чин сохти хонаҳо гуногунанд. Дар он ҷо хонаҳои ду-сеқабатаи дорои ҳавлиҳои дарунӣ вомехӯранд, ки ҳавз барои обҷамъкунӣ низ доранд. Баъзан хонаҳои чинӣ заврақ ё устохонаҳои таъмири заврақи чапашударо ба хотир меоваранд, ки аз химчаҳои

дарахти бамбук сохта шуда, бо баргҳои дарахти нахл пӯшонида мешаванд. Дар ноҳияҳои кӯҳистони Чин хонаҳои ду-сеқабатаи сангӣ якҷоя бо хонаҳои хиштӣ ба мушоҳида мерасанд.

Дар Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ ҳам шугли асосии аҳолии зироаткорӣ мебошад, аммо моҳидорӣ ва шикор низ дар зиндагии мардум нақши муҳим доранд. Ҷобачокунони гурӯҳӣ бартарият дорад. Одамон асосан дар иморатҳои ҷӯбкоришуда зиндагӣ мекунанд, ки дар болои сутунҳо сохта шудаанд. Ба сифати масолеҳи сохтмонӣ аз бамбук, барги нахл ва паҳоли шолӣ истифода мебаранд. Дар чунин хона то 7-8 оила метавонад зиндагӣ кунад. Шикорчиён дар хонаҳои одии дар шоҳи дарахтон сохташуда ва ё хонаҳои хасию алафии муваққатӣ зиндагӣ мекунанд.

Зичии аҳолии деҳот дар Осиёи Ҷанубӣ хеле зиёд мебошад. Масалан дар Ҳиндустон қариб 600 ҳазор деҳа мавҷуд аст, ки аз чор се ҳиссаи аҳолии мамлакат дар онҳо зиндагӣ мекунанд. Дар Ҳиндустони Шимолӣ хонаҳои деҳотиён гилианд. Дар ноҳияҳои хушк хонаҳоро бо бомҳои ҳамвор ва деворҳои гирди ҳавлиро аз гил месозанд. Чоҳҳоро бо сангҳои коркарднашуда рӯйкаш карда, гирди заминҳоро маҳкам мекунанд. Дар ноҳияҳои Бангола ва Ассом, ки ҳар сол хонаю заминҳоро об зер мекунанд, хонаҳоро дар болои сутунҳо месозанд. Дар ноҳияҳои наздисоҳилии Ҳиндустон, водиҳо ва делтаҳои дарёҳо, ки зичии аҳоли аз ҳад зиёд аст, деҳаҳои сераҳолии ба ҳам пайваст мавҷуданд, ки баъзан то садҳо километр тӯл мекашанд. Дар Ҳиндустон намудҳои гуногуни хонаҳои деҳқонон вучуд доранд, аммо унсури ҳатмӣ дар ҳамаи ин хонаҳо айвон ва ошхонаи дар маркази хона ҷойгиршуда ба шумор мераванд.

Дар Африқои Шимолӣ аҳолии деҳот асосан дар ноҳияҳои наздибахрӣ, дар водии Нил ва воҳаҳо зиндагӣ мекунанд. Аҳолии деҳоти Миср аз ҳама зиёд аст. Онҳо дар деҳаҳои қад-қадӣ дарёи Нил умр ба сар мебаранд. Деҳаҳо аз ҳамдигар кам фарқ мекунанд. Ҳамаи онҳо таҷаммуи хонаҳои аз хишти хом сохташуда бо бомҳои ҳамвор мебошанд. Нисфи ягона ҳучраи чунин хонаҳоро печкаи ҳамвор («фурн») ташкил медиҳад, ки дар зимистон болои он мехобанд. Печка мӯрӣ надорад ва дуди он аз дар мебарояд. Хӯрокро дар оташдонҳои назди хона тайёр мекунанд ва ба сифати ҳезум ғӯзапоя ва баргу пояи чуворимаккаро истифода мебаранд.

Аҳолии камшумори Саҳрои Кабир (Саҳара) асосан кӯчманчиёни чорводор мебошанд. Онҳо дар гурӯҳҳои хурд-хурди зудҳаракат зиндагӣ карда, барои худ қалъаҳои мустаҳкам – *ксар*

Расми 56. Ба расм бо диққат нигоҳ кунед, дар бораи шакли ҷойгиршавии ин деҳа ва аҳолие, ки дар ин ҷо зиндагӣ мекунад, нақл кунед.

месозанд, ки дар ҳолатҳои сар задани вазъияти нобоб ҳудашон ва ҷорвояшонро ҳимоят мекунад. Ксарҳо инчунин ҳамчун марказҳои маъмури хидмат мекунанд. Ҳаёти рӯзмарраи аҳоли дар ҳаймаҳо мегузарад. Дар мамлакатҳои соҳилии шуғли асосии аҳоли ҷорводории кӯчманчигӣ мебошад.

Аксарияти аҳолии Африқои тропикӣ низ дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Дар саваннаҳо деҳаҳои соҳили дарёҳо сохташуда бисёранд. Манзили зисти анъанавии онҳо кулбаи гунбазмонанд бо даромадгоҳи паст ба шумор меравад. Девори хонаҳоро аз хишти пухта месозанд ва ё аз навдаҳо мебофанду баъд бо гил андова мекунанд. Дар минтақаи тропикӣ деҳаҳои хурд-хурд бисёранд. Хонаҳои аҳолии минтақа шакли росткунҷа дошта, бомҳоро бо барги нахл мепӯшонанд.

Гуногунии маҳалҳои зист дар деҳот барои Амриқои Лотинӣ хос мебошад. Мавқеи муҳимро дар байни онҳо маҳалҳои зисти навъи шаҳрӣ – марказҳои савдо ишғол мекунад, ки деҳқонон аз деҳаҳои дуру наздик ба он ҷо меоянд. Дар ноҳияҳои кӯҳистон деҳаҳои калон мавқеи муҳим доранд. Одатан онҳо дар доманаҳои кӯҳҳо ҷойгиршудаанд, ки шароити таъмин бо об хуб аст. Заминҳои кишт ва ҷарогоҳҳо дар нишебии кӯҳҳо ҷойгиранд. Дар ноҳияҳои наздисоҳилии, ки дорои хоҷагиҳои тропикӣ – плантатсионӣ мебошанд, шаҳракҳо (баъзан хеле калон)-и мавсимӣ ва доимии кишоварзон вомехӯранд.

Расми 57. Ба сохти хонаҳо ва шугли аҳоли бо диққат назар андозед ва бигӯед, ки инҳо сокинони кадом минтақа мебошанд? Барои чӣ ба чунин хулоса омадед?

Дар чунин шаҳракҳо хонаҳои навъи барак (иморати муваққати тахтагӣ) бисёранд ва одамон дар мавсими корҳои кишоварзӣ дар онҳо якҷоя зиндагӣ мекунанд. Ин шаҳракҳо ҳамчун деҳоти ташаккулнаёфта ба назар мерасанд. Дар ноҳияҳои нимбиёбон, ки мардумаш саросар чорводор мебошанд, маҳалҳои зисти хурд вомехӯранд, ки сабаби он камчини об мебошад. Чунин маҳалҳои зист барои минтақаҳои ҷангали тропикӣ низ хос аст. Онҳо об бисёр аст, аммо заминкушоӣ аз ҳисоби ҷангалзор дар авҷ буда, бо об таъмин кардани онҳо душворӣ пеш меорад. Дар бисёре аз мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ сохтмони ғайриқонунии шаҳракҳои калон дар қад-қадӣ роҳро шурӯъ шудааст.

Маҳалҳои зист дар Укёнусия низ мухталифанд. Дар байни онҳо ҳам деҳаҳои калон (зиёда аз 1 ҳазор аҳоли) ва ҳам деҳаҳои хурд вучуд доранд, ки дахҳо нафар одам зиндагӣ мекунанд. Ҳатто шаҳракҳои вомехӯранд, ки аз 1-2 кулба иборатанд. Дар Гвинеяи Нав аҳолии деҳот дар деҳаҳои дохили деворҳои баланд зиндагӣ мекунанд. Дар дохили девори гирдогирди деҳа кулбаҳо барои оилаҳои алоҳида мавҷуданд. Баъзан тамоми аҳолии деҳа, ки ҳамагӣ аз дахҳо нафар иборатанд, дар як хонаи калон умр ба сар мебаранд.

Расми 58. Ба сохти хонаҳо бо диққат назар андозед ва бигӯед, ки онҳо ба халқҳои кадом минтақаҳои Африқо тааллуқ доранд? Ҷавобатонро бо далелҳо асоснок кунед.

Чобачокунии деҳот дар мамлакатҳои индустриалӣ. Дар мамлакатҳои индустриалӣ чобачокунӣ дар деҳот дар шароити кам шудани шумораи аҳолии деҳот ва ҳиссаи онҳо дар истеҳсолоти аграрӣ амалӣ карда мешавад. Шаклҳои асосии ҷойгиршавӣ *гурӯҳӣ* (деҳагӣ) ва *парешон* (ҳавлигӣ) ба шумор меравад.

Дар ҳудудҳои ҳамвори Аврупо одатан деҳаҳои бисёрҳавлӣ вомехӯранд. Аз нигоҳи банақшагири онҳо метавонанд тӯдагӣ, доиравӣ ва кӯчагӣ бошанд. Дар деҳаи тӯдагӣ ҳавлиҳо бетартиб ҷойгир шуда, кӯча ва паскӯчаҳои қачу қилеб онҳоро аз ҳамдигар ҷудо мекунанд (Олмон, Полша, Руминия, Испания). Дар деҳаи доиравӣ хонаҳо дар атрофи майдони марказӣ ҷойгир шуда, пештоқашон ба тарафи майдон нигаронида шудаанд (Чехия, Олмон, Полша). Деҳаҳои кӯчагӣ (Полша, Словакия, Русия) дар қад-қад роҳҳо ҷой гирифтаанд. Дар ҳама ҷо маҳалҳои зисти камҳавлӣ (3-5 ҳавлии деҳқонон) ва хуторҳои якҳавлидор (Италия, Фаронса, Испания, Олмон, Англия, Норвегия) вомехӯранд.

Дар Ҷопон вобаста ба зичии зиёди аҳоли ва камчини замин деҳаҳо дар наздикии якдигар ҷойгир шудаанд. Хонаҳои деҳот дар шароити заминчунбии пайваста аз иморатҳои сабуки бе таҳкурсии иборат мебошанд. Масолеҳи асосии сохтмонӣ қоғаз ва ҷӯб ба

шумор мераванд. Хонаҳоро аз чорчӯбаҳои сабуки ба ду тараф кушодашаванда месозанд ва ба онҳо коғази шаффоф мечаспонанд. Аз рӯи хоҳиш чорчӯбаҳоро метавон аз ҳам ҷудо ва миқдори хучраҳоро каму зиёд кард. Чунин хонаҳо ба ҷуз аз ҷевонҳои деворӣ ва мизчаҳои хӯрокхӯрӣ дигар таҷҳизот надоранд. Ҳаёти харрӯзаи одамон дар фарш, дар рӯи бӯрӯ мегузарад. Дохили хонаҳо ба воситаи манқалҳо ё оташдонҳои дар фарш қандашуда гарм карда мешаванд.

Дар Исроил шакли ба худ хосси ҷобачокунӣ дар деҳотро метавон мушоҳида кард. *Онкиббутс* – ҷомаҳои хурди кишоварзии сотсиалистӣ (аз 50 то 1000 аъзо ва зиёда аз ин) мебошад.

Дар Амрикои Шимолӣ (ИМА, Канада) аҳолии деҳот асосан дар фермаҳои ҷудогона зиндагӣ мекунад, ки дар онҳо шароити рӯзгор тақрибан ба шароити шаҳр монанд аст. Масоҳати фермаи миёна дар ИМА тақрибан 190 гектарро ташкил медиҳад, хавлиҳо одатан дар маркази қитъаи замин сохта мешаванд, бинобар ин онҳо дар масофаи 1,5-2-километрӣ аз якдигар ҷойгиранд. Дар ноҳияҳои чорводорӣ чанубу ғарб ин масофа зиёдтар мебошад. Ҳамчунин резерватсияҳо вомехӯранд, ки макони зисти хиндуён мебошанд. Барои ҳудудҳои шимолии Канада ва Аляска ҷобачокунӣ мабдаъӣ хос мебошад. Сокинони ин маҳалҳо ҳоло дар шаҳракҳои ҳозиразамон зиндагӣ мекунад.

Ҷобачокунӣ дар деҳот дар Австралия ва Зеландияи Нав низ фермерӣ мебошад. Аҳолии бумӣ (аборигенҳо) ҳам дар резерватсияҳо ва ҳам дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунад.

Аҳолии ғайримуқимӣ. Аҳолии ғайримуқимӣ (*номадҳо*) номи шартӣ ҳамаи халқҳо ва гурӯҳҳои этникӣ мебошад, ки тамоми сол ва ё мавсимҳои алоҳида тарзи ҳаёти кӯчӣ доранд, бо рӯзгор ва фарҳанги хосси худ фарқ мекунад, самти анъанавии фаъолияти хоҷагидорӣ (кишоварзӣ)-ро ҳифз мекунад. Аҳолии ғайримуқимӣ симои гуногун доранд ва тарзи кӯчманчигиашон ҳам мухталиф аст. Баъзе гурӯҳҳо бо рамаю галаи чорвои худ дар даштҳо ва биёбонҳо кӯчманчигӣ мекунад, гурӯҳҳои дигар дар ҷангалҳои тропикӣ оворашаванд, гурӯҳҳои сеюм фақат чанд моҳ дар як сол, вобаста ба иваз кардани ҷарогоҳ, дар сафар мебошанд. Ҳиссаи онҳо дар шумораи ҳозираи аҳолии рӯи Замин камтар аз 1,5 дарсадро ташкил медиҳад. Вале ҳудудҳои, ки онҳо аз худ кардаанд зиндагӣ мекунад, 40 дарсади қисмати маскунӣ хушқиро ташкил медиҳад.

Савол ва супориш

1. Минтақаҳои табииро бо ташаккули навъҳои иҷтимоияшон мувофиқ нишон бидиҳед.

A) Тундра	1. кишоварзӣ
B) Тайга	2. чорводории кӯчанда
C) дашт	3. шикор ва моҳигирӣ
D) нимбиёбон	4. истеҳсоли каучук
	5. гавазнпарварӣ

	1	2	3	4	5
A					
B					
C					
D					

2. Аз матни китоб истифода бурда мафҳумҳои зеринро шарҳ диҳед.

<i>мафҳум</i>	<i>Шарҳи мафҳум</i>
рурагеография ксар рекреатсия резерватсия	

ЛУҒАТИ ИСТИЛОҲОТ

Автономия – аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънояш ҳукуки худидоракунии давлат аст.

Агломератсия – аз забони лотинӣ гирифта шуда маънояш хамроҳ кардан аст. Дар географияи аҳоли чамъшавӣ ё ба хамдигар пайвастшавии шаҳрҳо мебошад.

Акватория – маконҳои номуташаккили васеъ мебошад, ки давлатҳои мустақил фақат ба шаклҳои алоҳидаи моликияти онҳо – киштиҳо, ҳавопаймоҳо, симҳои барқу телефону телеграф ва ғ. соҳиб мебошанд.

Аккреатсия – раванди зиёд кардани ҳудуди давлат бо роҳи табиӣ.

Анимизм – («animus», лот. – рӯҳ, чон), яъне чон бахшидан ба ходисаҳои табиат.

Бетарафӣ – сиёсати даҳлат накардан ба ҷанги байни мамлакатҳои дигар ва даст кашидан аз иштирок дар блокҳои таҷовузкор.

Генотсид (наҷодкушӣ) – амалиёти ҷиноятӣ дар зери парчами фундаментализм, ки дар ҳамаи динҳо мушоҳида мешавад.

Геополитика – аз забони юнонӣ гео – замин ва политика – сиёсат гирифта шудааст.

Гиперурбанизатсия – хеле калон шудани агломератсияи шаҳрҳо, ки ба пайдоиши мегаполис меоварад.

Давлати федеративӣ – чунин сохти давлатдорӣ мебошад, ки дар он аз ду ё якчанд давлат як давлати иттифоқӣ бо органҳои умумии иттифоқии идоракунии ва шаҳрвандони ягонаи иттифоқ ташкил карда мешавад.

Давлати ягонаи муттаҳида (давлати унитарӣ) – давлати ягона бо қонунҳои ягона ва органҳои ягонаи ҳокимияти марказӣ, ки ба воҳидҳои худидорашаванда ҷудо нашудааст.

Даромади миллӣ – арзиши маҷмӯи маҳсулоти тамоми соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ, ки аз он баровардани арзиши ашёи хом, сӯзишворӣ ва дигар хароҷоти моддӣ ба пурра кардани ҳуди истеҳсолот сарф мешавад. Он дар як сол ба шакли пул ҳисоб карда мешавад.

Демография – аз забони юнонии demos-халқ ва grapho-менависам – соҳаи илмест, ки аҳолиро аз ҷиҳати афзоиши табиӣ ва механикӣ, ҷинс, синну сол, касбу кор, минтақа, этнос дар мутобиқат бо шароити ҷамъиятӣ-таърихӣ меомӯзад.

Депопулятсия – камшавии мутлақи шумораи аҳоли.

Дехот – тамоми ҳудуди маскунии мамлакатҳо ва ноҳияҳо, ки берун аз маҳалҳои зисти шаҳрӣ ҷойгиранд.

Детерминизми географӣ – таълимоти паҳншудатарин дар бораи муносибатҳои байниҳамдигарии табиат ва инсон мебошад.

Доминион – аз калимаи англисии *dominion* – мулк – дар системаи империяи мустамликавии пешазчангии Британияи Кабир мустамликаи худидорашаванда аст.

Мустамлика – дар замонҳои қадим деҳаҳои истилогаронро дар заминҳои забткардаи онҳо меномиданд. Дертар мамлакатҳое, ки империалистон истило карданд аз истиклолияти иқтисодӣ ва сиёсӣ маҳрум гардониданд, чунин номида шуданд.

Креолҳо – авлоди мустамликадорон дар мамлакатҳои Амрикои Лотинӣ.

Ксар – қалъаҳои мустаҳкам, ки аҳолии камшумори кӯчманчиёни чорводор дар Саҳрои Кабир месозанд. Онҳо дар гурӯҳҳои хурд-хурди зудҳаракат зиндагӣ карда, дар ҳолатҳои сар задани вазъияти нобоб худашон ва чорвояшонро дар ксарҳо ҳимоят мекунанд. Ксарҳо дар дигар вақтҳо ҳамчун марказҳои маъмури хидмат мекунанд.

Мамлакатҳои тобей – мамлакатҳои расман сохибхитиёре, ки аз ҷиҳати сиёсӣ мустақил, вале дар амал ба доми тобеии молиявӣ ва дипломатӣ афтода мебошанд.

Мегаполис – (аз калимаи юнонии *megas* – калон ва *polis* – шаҳр) – пайваст шудани агломератсияҳои шаҳрҳо ва ташкил ёфтани масоҳати яклухти аҳолинишини шаҳр.

Метисҳо – авлоди одамони наҷодҳои гуногун, бахусус авлоди ҳиндуҳои амрикоӣ дар никоҳ бо наҷоди аврупоидҳо.

Минтақаи геополитикӣ – қисми таркибии минтақаи геостратегӣ ба шумор рафта, дорои масоҳати кам ва алоқаҳои тичоратӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ-сиёсии пуравч мебошад.

Минтақаи геостратегӣ – қисмати хеле васеи фазои сиёсии ҷаҳонро фаро мегирад ва бо сифатҳои маҳали ҷойгиршавӣ, шиддат ва хусусияти тамоюли алоқаҳои тичоратӣ ва фарҳангӣ-идеологӣ фарқ мекунад.

Монархия – (аз калимаи юнонии *monarchia*) – сохти давлатиест, ки дар он ҳокимияти олӣ ба як шахс тааллуқ дорад ва одатан ҳамчун мерос аз яке ба дигаре дода мешавад.

Монархияи конституционӣ – дар монархияи конституционӣ ҳокимияти монарх (шоҳ) бо органи қонунбарор (парламент) маҳдуд карда шудааст. Дар байни кишварҳои рӯ ба инкишоф монархияи мутлақ ҳам вомерӯрад, ки ҳокимияти монарх расман маҳдуд карда нашудааст. Ба ҷумлаи чунин монархияҳо монархияи теократӣ ҳам тааллуқ дорад, ки дар он монарх сардори калосо мебошад.

Монотеизм – системаи эътиқоди диние, ки ба тасаввурот дар бораи Худои ягона асос ёфтааст.

Мулатҳо – авлоди одамони нажоди аврупоид бо негроидҳо.

Протекторат – аз калимаи лотинии protector (ҳомӣ) – яке аз шаклҳои тобеии мустамликавӣ аст, ки дар он расман дар сари ҳокимият феодалӣ маҳаллӣ (султон, бек, роҷа ва ғайра) меистад. Амалан ҳокимиятро резидент (намояндаи метрополия) идора мекунад, ки аз тарафи метрополия таъйин мешавад.

Политеизм – бисёрхудоӣ (дини табиат).

Резерватсия – шакли махсуси ҷобачокунии аҳоли дар ИМА ва баъзе мамлакатҳои дигар, ки барои маскун кардани аҳолии таҳҷой (бумӣ) ҷудо карда мешавад.

Рурагеография – соҳаи географияи иҷтимоӣ мебошад, ки ба омӯзиши аҳолии деҳот, хусусият ва сохтори ҷойгиркунии он дар деҳот машғул аст.

Самбо – авлоди ҳиндуҳои амрикоӣ (сурхпӯстон) ва ҳабашҳо (негрҳо ё сиёхпӯстон).

Статус – (аз калимаи лотинии statutum – низомнома) – низомномае, ки тартиби ташкил ва фаъолияти органҳои идоракунии ҳудуди муайян ё ташкилоти байналхалқиро муқаррар мекунад.

Табу – манъ кардани ягон ашё, амал, сухан ва ғайра, ки риоя накардани он ба ҷазои сахт оварда мерасонад. Табу ҳамчунин сирри қатъии ҷомеаҳои динӣ мебошад.

Тақдир – бузургии барои тафаккури динӣ ҳамеша сабабнок мебошад. Дар назарияи маърифат он фақат ҳамчун сухани беасос дар мавриди сабабнокӣ маълум аст. **Қисмат** ҳамон тақдир аст. Дар назарияи маърифат алоқаҳои ошкоршудаи сабабнок на қисмат, балки қонун ҳисобида мешавад.

Таркиши демографӣ – афзоиши босуръати шумораи аҳоли, ки метавонад боиси нооромӣ шавад.

Технополис – ба ҳам пайвастании локалию ҳудудии марказҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва корхонаҳои саноатии соҳаҳои навтарини хоҷагии халқ, ки барои суръатбахшии равандҳои инноватсионӣ сохта мешаванд. Ба барномаи фаъолияти технополис одатан гузаронидани таҳқиқоти фундаменталӣ ва амалии илмӣ бо татбиқи минбаъдаи натиҷаҳои онҳо дар истехсолот дохил мешаванд.

Тотем – ҳайвон, рустани ё ашёи табиати бечон, ки мавриди эътиқоди динӣ қарор мегирад. Тотем ҳамчунин ҳақиқатест дорои аҳаммияти беандоза.

Трайбализм – ихтилофоти қавмӣ, ки дар сахнаи сиёсат ба зуҳур

омадаанд, низоъҳои байниэтникии миллӣ ва динӣ.

Халқ – умумияти фарҳангии одамоне, ки пайдоиш ва забони ягона доранд ва меросбари ҳақиқӣ ва табиӣи рӯҳии объективӣ мебошанд. Тамоми аҳолии як давлат новобаста аз тақсимоти он ба ягонагии умумияти миллӣ тааллуқ мегирад.

Ҳаритаҳои «менталӣ» (когнитивӣ) – харитаҳои, ки созандагони онҳо дар бозсозии манзараи сиёсии ҷаҳон ба инъикоси ҷаҳоншиносии шахсии худ таъя мекарданд. Чанд ҳазорсола нақши асосиро дар бозсозии манзараи сиёсии ҷаҳон харитаҳои ба ном «менталӣ» (когнитивӣ) мебозиданд, ки ба инъикоси ҷаҳоншиносии шахсии созандагони онҳо асос ёфта буданд. Масалан чиниҳои қадим мепиндоштанд, ки кишвари онҳо дар маркази дунё ҷойгир аст ва атрофи онро барбарӣён ихота кардаанд.

Ҳартленд ё римленд – қобилияти назорат карда тавонистани муҳимтарин роҳҳои хушкӣ ва обӣ аз тарафи як навъ қувва.

Ҷазои сиёсӣ – ҳамчун мафҳуми асосии геополитика вазъият ва ҳолати муносибатҳои гурӯҳҳои сиёсӣ.

Ҷетишизм – дини ашӯпарастӣ, ба зинаи пасти анимизми давраи ибтидоӣ дохил мешавад.

Шаманизм – миёнаравии байни инсон ва арвоҳ буда, ба зинаи пасти дини анимизми давраи ибтидоӣ дохил мешавад.

Эвулсия – метавонад дар натиҷаи батадриҷ ҷойивазкунии сойҳои қабри дарё, ки кишварҳои ҳамсоя ҳамчун сарҳади байнидавлатӣ мешинохтанд, ба амал ояд. Агар дарё мачрояшро батадриҷ иваз кунад (дар натиҷаи заминчунбӣ ё обхезӣ), сарҳад одатан бетағйир мемонад.

МУНДАРИЧА

Мукаддима	3
§1. География ва ҷаҳоншиносӣ	5
§2. Методҳои таҳқиқоти географӣ	8
Фасли 1. Объектҳои харитаи сиёсии ҷаҳон	
Боби 1. Сохти сиёсии ҷаҳон	
§3. Сохти сиёсии ҷаҳони имрӯза	12
Боби 2. Сохти давлатдорӣ ва шаклҳои идоракунии онҳо	
§4. Мамлакатҳои соҳибхитӣ	18
§5. Мамлакатҳои мустанлика ва дартасарруфбуда	21
Боби 3. Харитаи сиёсии минтақаҳои ҷаҳон	
§6. Дигаргуниҳои навтарин дар харитаи сиёсии ҷаҳон	26
§7. Аврупо	31
§8. Осиё	35
§9. Африқо	37
§10. Амрико	42
§11. Австралия ва Укёнусия	47
Боби 4. Географияи сиёсӣ ва геополитика	
§12. Мафҳумҳои асосии геополитикӣ	54
§13. Назарияҳои анъанавии геополитикӣ	57
§14. Мактабҳои замонавии геополитикӣ	62
Фасли 2. Гурӯҳбандии мамлакатҳо аз рӯи нишондиҳандаҳои асосӣ	
Боби 1. Меъёрҳои асосии гурӯҳбандии мамлакатҳо	
§15. Нишондиҳандаи асосии гурӯҳбандии мамлакатҳо	69
§16. Нишондиҳандаи сатҳи зиндагии аҳоли	73
§17. Методикаи гурӯҳбандӣ: гуногунҷабҳагии тақсимот	80
Боби 2. Гурӯҳбандии мамлакатҳо	
§18. Гурӯҳбандии мамлакатҳо аз ҷиҳати шакли давлатдорӣ	85
§19. Мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон	92

§ 20. Гурӯҳбандии мамлакатҳо аз ҷиҳати сатҳи тараққиёти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ	98
§21. Созмонҳои байналмилалӣ	102

Фасли 3. Географияи иҷтимоӣ ва фарҳангӣ

Боби 1. Географияи иҷтимоӣ

§22. Омилҳои афзоиши аҳолии ҷаҳон	110
§23. Сиёсати демографӣ	115
§24. Суръати зиёдшавии шумораи аҳоли. Назарияи Малтус	120
§25. Тасаввуроти ҳозира дар бораи зиёдшавии шумораи аҳолии ҷаҳон	123
§26. Этногеография	127

Боби 2. Географияи фарҳангӣ

§27. Дин ҳамчун объекти маърифат	134
§28. Сохтори динҳо	136
§29. Географияи динҳои ҷаҳон	139
§30. Географияи динҳои миллий	146

Фасли 4. Географияи шаҳр ва деҳот

Боби 1. Урбанизатсия

§31. Навъҳо ва шаклҳои ҷобачокунии аҳоли	151
§32. Ҷараёни инкишоф ва концентратсияи аҳолии шаҳрии ҷаҳон	154
§33. Шаклҳои урбанизатсия	156
§34. Географияи деҳот	162
Луғати истилоҳот	170

АЛИШЕР ЧЎРАЕВ, РИСОЛАТ ИБРАГИМОВА

ГЕОГРАФИЯ

(Фаъолияти инсон)

КИТОБИ ДАРСӢ БАРОИ СИНФИ

11

Мухаррир

Мусаххех

Мухаррири техникӣ

Саҳифабанд

Аҳмадшоҳ Комилзода

Меҳрӣ Саидова

Қобилҷон Саъдуллоев

Иқбол Сатторов

Ба матбаа 16.07.2015 супорида шуд.

Ба чоп 16.10.2015 иҷозат дода шуд. Формати 60x90 1/16.

Коғази офсет. Чопи офсет. Чузъи чопии шартӣ 11,0.

Адади нашр 120000 нусха. Супориши № 160/2015.

Муассисаи нашриявӣ «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.

Тел.: 222-14-66. E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи КВД «Комбинати полиграфии ш.Душанбе»

бо супориши № 20 чоп шудааст